

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕСТЕРЕНКО МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ

УДК 930(477+4)"189/193":94(477)(092)"18/19"(043.5)

**РЕЦЕПЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА
ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ
XX СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня

доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. М. Нестеренко**

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Тельвак Віталій Васильович

Дрогобич – 2026

АНОТАЦІЯ

Нестеренко М. М. Рецепція суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського в історіографії кінця XIX – першої третини XX століття. Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2026.

Доведено, що історіографічний аналіз багатогранної проблеми рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. довів недостатність попередніх спроб її дослідження. Залучені до роботи різнопланові джерельні матеріали уможливили реалізацію визначених мети і завдань. Сконструйований теоретико-методологічний інструментарій дозволив коректно проінтерпретувати різножанрові матеріали обговорення сучасниками громадського служіння М. Грушевського.

З'ясовано, що поштовхом до осмислення сучасниками суспільно-політичної діяльності М. Грушевського став його переїзд до Львова на викладацьку роботу. Попри небажання займатися біжучою політикою, отримана посада перетворила професора на публічного інтелектуала, змушуючи висловлюватися стосовно назрілих проблем національного життя. Вже перші громадські виступи М. Грушевського показали його оригінальним мислителем, який має чітке розуміння національних пріоритетів і шляхів їх реалізації. Ці виступи отримали дедалі інтенсивніше обговорення з боку його сучасників – спочатку українських, а відтак і зацікавлених феноменом українського руху європейських оглядачів.

Наголошено, що перша російська революція уможливила М. Грушевському поширити свою громадську діяльність на підросійські терени та зануритися в імперське обговорення «українського питання». Доведено, що найбільш зацікавлено до ідей професора поставилися українські оглядачі. За незначними винятками з-посеред представників партикулярно налаштованої галицької й наддніпрянської інтелігенції, вони були прихильними до його громадських

ініціатив, стрижнем яких були ідеї соборності й демократизації всіх галузей суспільного життя. Це призвело до визнання М. Грушевського одним із лідерів українства, що знайшло вираз у метафорі Всеукраїнця.

Натомість помітно радикалізувалася риторика російських і польських оглядачів суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Причиною цього стало зростаюче серед них переконання в перетворенні українського руху з регіонального феномену на помітний чинник європейської політики. В цій еволюції вони добачали ефект громадської праці професора. І хоча деякі російські ліберали намагалися знайти спільну мову з лідером українства, відмінності у баченні сторонами межі компромісу не залишало шансів на порозуміння.

Доведено, що гвалтовність імперських переслідувань й медійні атаки російської і польської преси в роки Першої світової війни перетворили М. Грушевського на символ українського спротиву. В національному таборі на посилення рефлексії стосовно національного служіння історика вплинуло соборне відзначення його півстолітнього ювілею. В дописах вперше було доведено, що його творча праця мала потужний освідмлюючий вплив на суспільство.

Наголошено, що злетом кар'єри Грушевського-політика стали роки Української революції, коли в українській публіцистиці по обидві сторони Збруча утвердилася метафора «батька Грушевського». Втім, тогочасна мода на соціалістичну риторіку, федералістські й популістські гасла, що захопила також і визначного вченого, поступово сформували опозицію до його політичної програми в середовищі націоналістичних і консервативних інтелектуалів.

Відверто вороже до публіцистичних виступів і політичної практики вченого поставилися носії малоросійської ідентичності й російські політики всіх партійних відламів, що масово змінили ліберальну риторіку шовіністичною. Змагаючись у демонізації постаті опонента як руйнівника імперії Романових, вони профанували його громадську працю, виставляючи її інспірованою «історичними ворогами слов'янства» акцією.

Доведено, що на еміграції М. Грушевський безуспішно намагався віднайти підтримку ідеї незалежної України, а відтак зосередився на осмисленні уроків

Визвольних змагань. Ця рефлексія переконала його у слушності сповідуваних у молодості народницьких гасел й підштовхнула до пошуку компромісу з більшовиками з метою повернення на батьківщину. Зростання радянофільських настроїв в еміграційній публіцистиці вченого викликало голосне обурення як у середовищі колишніх однопартійців, так і опонентів з гетьманського й націоналістичного таборів, які таврували його «зміновіхівцем».

Натомість в очах російських і польських оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала успіхи українського руху. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку лідерів ендецького і правомонархічного таборів. Більш спокійною риторикою вирізнялися радянські публіцисти, але й вони наголошували на поразці його як політика. Втім, всі оглядачі українського руху надалі визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

Виявлено, що особливістю останнього десятиліття життя М. Грушевського була цілковита відмова від політичної праці, що було головною умовою його повернення на Наддніпрянщину. Втім, відзначення 60-ліття вченого, «круглі» дати Української революції та мужнє протистояння академіка комуністичному режиму інтенсифікували обговорення його національного служіння. Вказано на існування двох протилежних, в оціночному плані, історіографічних дискурсів – радянського, що радикалізувався в своїх оцінках, й еміграційного, де поступово нормалізувалося осмислення громадської спадщини історика. Натомість представники націоналістичного, гетьманського і петлюрівського таборів надалі протиставляли успішність наукової праці академіка його «прорадянським» ідеям. Це призвело до устійнення антиномії «добрий історик – поганий політик».

Доведено, що передчасна смерть М. Грушевського дала відлік новому етапу історіографічної рефлексії довкола феноменальності його служіння народу. З'ясовано, що процес осмислення спадщини вченого рухався від спроб перших рефлексій у некрологах до започаткування системних студій протягом другої половини 1930-х рр. Виявлено, що в меморіальній грушевськіані домінуючим

дискурсивним трендом стало повернення і переосмислення метафор «будителя», «Всеукраїнця» і «батька». Водночас, українські опоненти з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків: відмовившись від закидів про зраду ним національних інтересів, вони узасаднювали тезу про «доброго історика – поганого політика».

З'ясовано, що західноєвропейські оглядачі або транслиували своїм аудиторіям тези національно-демократичної публіцистики (насамперед, чеські й німецькі інтелектуали), або продовжували традицію демонізації постаті Грушевського-політика як руїнника узвичаєного традицією домінування імперських націй на українських землях (найбільше – ендеки й правомонархісти). Втім, як симпатии політичної акції М. Грушевського, так і її опоненти чи профанатори були однаковими в розумінні незамінності національної втрати.

Ключові слова: М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, публіцистична полеміка, історіографічна дискусія, меморіальний дискурс, українська та європейська історіографія, рецепція.

SUMMARY

Nesterenko M. M. The reception of socio-political activity of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of the end of 19th-first part of 20th century. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 «History and Archeology». Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2026.

The article has demonstrated that a historiographical analysis of the multifaceted problem of the reception of the socio-political activities of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of the late 19th to the first third of the 20th century has revealed the insufficiency of previous attempts to study it. The diverse source materials employed in the research made it possible to achieve the stated aims and objectives. The constructed theoretical and methodological framework allowed for a correct interpretation of

materials of various genres concerning contemporaries' discussions of Hrushevsky's public service.

It has been established that the impetus for contemporaries to reflect on the socio-political activities of Mykhailo Hrushevsky was his move to Lviv to take up a teaching position. Despite his reluctance to engage in current politics, the position he obtained transformed the professor into a public intellectual, compelling him to speak out on pressing issues of national life. His earliest public appearances already revealed him as an original thinker with a clear understanding of national priorities and the ways to achieve them. These speeches increasingly became the subject of discussion among his contemporaries – initially among Ukrainians, and subsequently among European observers interested in the phenomenon of the Ukrainian movement.

The article has emphasized that the First Russian Revolution enabled Mykhailo Hrushevsky to extend his public activities to the territories under Russian rule and to engage in the imperial discussion of the “Ukrainian question.” It has been demonstrated that Ukrainian commentators showed the greatest interest in the professor's ideas. With only minor exceptions among representatives of the particularistically oriented Galician and Dniro Ukrainian intelligentsia, they were generally supportive of his public initiatives, whose core consisted of the ideas of unity and the democratization of all spheres of social life. This led to the recognition of Hrushevsky as one of the leaders of Ukrainians, which was reflected in the “All-Ukrainian” epithet.

In contrast, the rhetoric of Russian and Polish commentators on the socio-political activities of Mykhailo Hrushevsky became noticeably more radical. The reason for this was their growing conviction that the Ukrainian movement was transforming from a regional phenomenon into a significant factor in European politics. This evolution, in their opinion, was the consequence of the professor's public work. Although some Russian liberals attempted to find common ground with the leader of the Ukrainian movement, differences in how the sides understood the limits of compromise left little chance for mutual understanding.

It has been demonstrated that the intensity of imperial persecutions and the media attacks of the Russian and Polish press during World War I transformed Mykhailo

Hrushevsky into a symbol of Ukrainian resistance. Within the national camp, the intensification of reflection on the historian's service to the nation was influenced by the nationwide celebration of his fiftieth anniversary. In these writings, it was shown for the first time that his scholarly work had a powerful enlightening impact on society.

The article has emphasized that the peak of Hrushevsky's career as a politician came during the years of the Ukrainian Revolution, when the Ukrainian public discourse on both sides of the Zbruch River adopted the metaphor of "Father Hrushevsky". However, the contemporary fashion for socialist rhetoric, as well as federalist and populist slogans – which also influenced the eminent scholar – gradually led to the formation of opposition to his political program among nationalist and conservative intellectuals.

Open hostility toward the scholar's journalistic writings and political practice was shown by adherents of the Little Russian identity and by Russian politicians of all party affiliations, who en masse replaced liberal rhetoric with chauvinistic discourse. Competing in their efforts to demonize their opponent as a destroyer of the Romanov Empire, they distorted and trivialized his public activity, portraying it as an action allegedly instigated by the "historical enemies of Slavdom."

It has been demonstrated that in emigration Mykhailo Hrushevsky unsuccessfully attempted to find support for the idea of an independent Ukraine and subsequently focused on reflecting on the lessons of the Ukrainian War of Independence. This reflection convinced him of the validity of the populist ideas he had embraced in his youth and prompted him to seek a compromise with the Bolsheviks in order to return to his homeland. The growth of pro-Soviet sentiments in the scholar's émigré journalism provoked strong outrage both among his former party associates and among opponents from the Hetmanite and nationalist camps, who branded him an unscrupulous person.

In contrast, in the eyes of Russian and Polish observers of Ukrainian politics, Mykhailo Hrushevsky continued to be regarded as the most prominent political figure symbolizing the successes of the Ukrainian movement. This explains the intensity of criticism directed at the scholar's public activity by leaders of the National Democratic (Endecja) and right-monarchist camps. Soviet publicists were characterized by a more

restrained rhetoric, yet they also emphasized his failure as a politician. Nevertheless, all observers of the Ukrainian movement continued to acknowledge the significance of his public work as a figure not only of all-Ukrainian but also of Eastern European importance.

It has been established that a defining feature of the final decade of Mykhailo Hrushevsky's life was his complete withdrawal from political activity, which was the main condition for his return to the Dnipro region of Ukraine. However, the celebration of his 60th anniversary, the commemorations of milestone dates of the Ukrainian Revolution, and the academician's courageous resistance to the communist regime intensified discussions of his service to the nation. The existence of two opposing historiographical discourses is noted: the Soviet one, which became increasingly radical in its assessments, and the émigré one, where interpretations of the historian's public legacy gradually normalized. Meanwhile, representatives of the nationalist, Hetmanite, and Petliurite camps continued to contrast the success of the academic's scholarly work with his "pro-Soviet" ideas. This ultimately led to the consolidation of the antinomy "a good historian – a bad politician."

The article has demonstrated that the premature death of Mykhailo Hrushevsky marked the beginning of a new stage of historiographical reflection on the exceptional nature of his service to the nation. It has been established that the process of interpreting the scholar's legacy evolved from initial reflections in obituaries to the emergence of systematic studies during the second half of the 1930s. It has been found that in the memorial discourse surrounding Hrushevsky, the dominant trend was the revival and reinterpretation of the metaphors of the "awakener," the "All-Ukrainian," and the "father." At the same time, his Ukrainian opponents from the nationalist camp did not soften the key points of their criticism of his political actions: while abandoning accusations that he had betrayed national interests, they instead substantiated the thesis of a "good historian – bad politician."

It has been established that Western European observers either conveyed to their audiences the theses of national-democratic journalism (primarily Czech and German intellectuals), or continued the tradition of demonizing Mykhailo Hrushevsky as a

politician, portraying him as a destroyer of the established order shaped by the traditional dominance of imperial nations on Ukrainian lands (most notably among National Democrats and right-wing monarchists). Nevertheless, both supporters of Hrushevsky's political activity and its opponents or detractors were unanimous in recognizing the irreparable nature of his death.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, socio-political activity, journalistic polemics, historiographical debate, memorial discourse, Ukrainian and European historiography, reception.

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Нестеренко М. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського у дзеркалі ювілейних публікацій 1916 року. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2024. № 1. С. 82-91. DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-82-91
2. Нестеренко М. Культурно-громадська діяльність Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст. в оцінках сучасників. *Вісь Європи*. 2024. Вип. 4. С. 27-38. DOI: 10.69550/3041-1467.4.310366
3. Нестеренко М. Громадська діяльність Михайла Грушевського на Наддніпрянщині в дискусіях початку XX ст. *Українські історичні студії*. 2025. Вип. 17(59). С. 76-86. DOI: 10.24919/3083-6158.17/59.9
4. Нестеренко М. Грушевський-політик в українському меморіальному дискурсі. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2025. № 3. С. 45-61. DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-74-83
5. Нестеренко М. «Батько Грушевський» в публіцистиці революційної доби. *Українські історичні студії*. 2026. Вип. 18 (60). С. 70-79. DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.19/61.8>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Нестеренко М. Рецепція громадського служіння Михайла Грушевського в ювілейних дописах 1916 року. *Актуальні питання освіти і науки в умовах*

сучасної російсько-української війни. Том I / [Ред.: В.Ільницький, Р.Корсак, Т.Пантюк, О.Петречко, В.Старка]. Дрогобич Ужгород Тернопіль: Посвіт, 2024. С. 83-88.

ЗМІСТ

Анотація.....	2
Вступ	12
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	19
1.1. Історіографія проблеми.....	19
1.2. Джерельна база дослідження.....	34
1.3. Методологія дослідження.....	44
Розділ 2. Рецепція суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст.....	51
2. 1. Обговорення громадської праці М. Грушевського в Галичині протягом 1894-1906 рр.....	51
2. 2. Суспільно-політична діяльність М. Грушевського в дискусіях 1907-1914 рр.....	71
2. 3. Громадське служіння М. Грушевського в публіцистиці початкового періоду Першої світової війни.....	91
Розділ 3. Грушевський-політик і громадський діяч в дискусіях 1917-1934 рр.....	109
3. 1. «Батько Грушевський» в публіцистиці революційної доби.....	109
3. 2. Грушевський-емігрант у дискусіях першої третини 1920-х рр.....	124
3. 3. Суспільно-політична діяльність М. Грушевського в публіцистичному осмисленні останнього десятиліття його життя.....	143
Розділ 4. Суспільно-політична спадщина М. Грушевського в меморіальному дискурсі (1934-1939 рр.).....	167
Висновки	196
Список використаних джерел та літератури	204
Додатки.....	245

ВСТУП

Актуальність дослідження. В 2026 р. українська та світова громадськість відзначають 160 років від дня народження знакового українського інтелектуала Михайла Грушевського. Як відомо, протягом XX – початку XXI ст. ювілейні дати були неодмінним приводом для посиленої історіографічної рефлексії стосовно значущості служіння цього визначного представника національної культури. Згаданий процес традиційно супроводжувало підведення дисциплінарного балансу сфокусованої на осмисленні його життєдіяльності міждисциплінарної галузі – грушевськознавства. Її поступ переконливо демонструє виразне домінування дослідницьких зацікавлень історіографічною й науково-організаційною спадщиною автора «Історії України-Руси» [419]. Натомість, студії над суспільно-політичним служінням Великого Українця наразі не набули системності. Промовистим свідченням цього є той факт, що єдина на сьогодні політична біографія визначного діяча авторства канадського дослідника Томаса Приймака була видана далекого 1987 р.

Причиною хронічного перебування Грушевського-політика в «тіні» Грушевського-історика є сформований в роки Української революції опонентами його політичної візії стереотипний образ «невдахи», який нібито одноосібно завинив у поразці боротьби за незалежність. Цей образ протягом повоєнних десятиліть спопуляризували діаспорні інтелектуали, більшість з яких належали до гетьманського й націоналістичного таборів і були ідейними супротивниками голови Центральної Ради. Відтак без критичної верифікації цей історіографічний стереотип поширився у просторі сучасного материкового грушевськознавства. Ба більше, з «легкої» руки визначного львівського інтелектуала Ярослава Дашкевича він трансформувався в антиномію «добрий історик – поганий політик» [336].

Першим кроком до деконструкції згаданої антиномії має бути масштабна реконструкція дискусій довкола суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи кінця XIX – першої третини XX ст. Її мета – відтворення широкого спектру оцінок,

якими супроводжувалося обговорення ініціатив автора «Історії України-Руси» як громадського активіста й державного діяча. В підсумку буде запропоновано більш збалансований рецептивний образ Грушевського-політика, що вимагатиме позбутися негативної однобічності в оцінках його суспільної діяльності в сучасній історіографії. Відтак це стимулюватиме привернення системної дослідницької уваги до суспільно-політичної праці Великого Українця, що її підсумком має стати створення міждисциплінарної студії про цю найбільш дискутовану складову його національного чину.

З огляду на сказане, чималу наукову актуальність і поважний громадський інтерес має проблема рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом кінця XIX – першої третини XX ст. Дослідження цієї проблеми дозволить вирішити низку важливих питань не лише грушевськознавчого, але й ширше – соціогуманітарного плану.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження підготовлене в рамках науково-дослідницької теми «Актуальні питання всесвітньої історії», яка розробляється на кафедрі всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (схвалена Вченою радою ДДПУ імені Івана Франка 21 грудня 2023 р., протокол № 14).

Об'єкт дослідження – українська й європейська історіографія кінця XIX – 30-х років XX ст. в аспекті рецепції її представниками суспільно-політичної спадщини М. Грушевського.

Предметом дослідження є процес осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в історіографії кінця XIX – 30-х років XX ст., що знайшов вираз у різноманітних формах та проявах.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є виявлення, систематизація та комплексний аналіз оцінок суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українській та європейській історіографії кінця XIX – 30-х років XX ст.

Така дослідницька мета передбачає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії;
- охарактеризувати інформативні можливості виокремлених видів джерел і запропонувати методику їх використання;
- випрацювати відповідну меті й завданням дослідження методологічну модель і підібрати відповідний їй інструментарій;
- виявити особливості обговорення громадської праці М. Грушевського в Галичині протягом 1894-1906 рр.;
- дослідити процес відображення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в дискусіях 1907-1914 рр.;
- показати особливості інтерпретації громадського служіння М. Грушевського в публіцистиці початкового періоду Першої світової війни;
- реконструювати формування образу «батька Грушевського» в публіцистиці революційної доби;
- проаналізувати специфіку осмислення громадських ініціатив Грушевського-емігранта у дискусіях першої третини 1920-х рр.;
- відтворити обговорення сучасниками суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в останнє десятиліття його життя;
- розглянути трансформацію оцінок суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в меморіальному дискурсі (1934-1939 рр.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють тривалий період другої половини 1890-х – 1930-х років. Вибір власне цього часового окресу зумовили предмет та об'єкт дослідження. На визначення нижньої межі вплинув переїзд М. Грушевського до Львова в 1894 р., де він почав реалізацію власних суспільно-політичних проєктів, що привернуло зацікавлену увагу сучасників. Верхньою межею є друга половина 1930-х рр., коли внаслідок передчасної смерті Великого Українця розпочався масштабний процес осмислення його національного служіння в різножанрових меморіальних дописах, в яких уперше було запропоновано цілісне розуміння спадщини Грушевського-політика. Цей процес формування системних грушевськознавчих студій гвалтовно перервав початок

Другої світової війни, що на півстоліття унеможливив об'єктивний аналіз життєдіяльності визначного гуманітарія в Україні.

Щойно визначений хронологічний період має власні підперіоди. Критерієм для їхнього визначення є ключові віхи інтелектуальної біографії самого М. Грушевського. Її періодизація вперше була запропонована й докладно обґрунтована у працях засновника грушевськознавства Любомира Винара й відтоді є загальноприйнятою [317, с. 37].

Територіальні межі дисертаційної роботи мають два виміри: перший пов'язаний із територією, на якій М. Грушевський реалізував свою суспільно-політичну працю. Це всі етнічні українські терени від Буковини й Галичини до Слобожанщини та Кубані, міста Російської імперії (Москва, Петербург, Симбірськ, Казань), а також західноєвропейські країни, які вчений відвідував в роки еміграційних поневірянь (Чехословаччина, Австрія та Франція). Другий територіальний вимір апелює до географії створення і оприлюднення грушевськознавчих досліджень (більшість європейських країн).

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в актуалізації та комплексній реалізації проблеми сприйняття суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українській та європейській інтелектуальній думці кінця XIX – 30-х років XX ст. Можливо повно опрацьовано історіографію проблеми, що засвідчило відсутність цілісного досвіду її осмислення. Для реалізації дослідницьких завдань було запропоновано теоретичну модель, що поєднала евристичні пропозиції нової культурно-інтелектуальної історії й історії історіографії.

У рамках реалізації завдань дисертації отримано результати, сформульовано висновки і положення, що їх новизна градується таким чином.

Уперше в українській історіографії:

- обґрунтовано джерельну можливість і дисциплінарну доцільність вивчення проблеми сприйняття суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в інтелектуальній думці кінця XIX – 30-х років XX ст.;

- спростовано історіографічні стереотипи при з'ясуванні змісту, форм вияву й динаміки осмислення сучасниками історика його суспільно-політичної діяльності;
- досліджено специфіку осмислення громадських ініціатив ученого в українському інтелектуальному просторі з урахуванням динамічного ускладнення його культурно-ідеологічного та суспільно-політичного ландшафту під впливом викликів модернізації;
- виявлено особливості російської рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, що полягали у протистоянні лібералів й правомонархістів довкола національного питання у дореволюційні часи і подібності їхньої антиукраїнської риторики після розпаду імперії;
- реконструйовано головні тенденції та змістову специфіку польської суспільно-політичної грушевськiани;
- показано ставлення до різнобічної громадської праці М. Грушевського з боку чеських інтелектуалів;
- відтворено західноєвропейський досвід інтерпретації національного чину Великого Українця;
- змальовано масштабність реакції української та європейської громадськості на інформацію про передчасну смерть ученого;
- опрацьовано суспільно-політичну грушевськiану другої половини 1930-х років.

Поглиблено та вдосконалено:

- розуміння особливостей взаємин між інтелектуалами Центрально-Східної Європи протягом кінця XIX – першої третини XX ст.;
- уявлення про динаміку суспільно-політичних процесів на українських землях у добу модерного відродження;
- аналіз значної кількості грушевськoзнавчих сюжетів – фактів суспільно-політичної біографії, стосунків із сучасниками, мотивації громадських ініціатив тощо;

- характеристики особливостей протікання дискусій довкола вимог модерного українства в європейському інтелектуальному просторі.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження зумовили новизна артикульованих мети і дослідницьких завдань, а також їх відповідність дисциплінарним потребам сучасного грушевськознавства. Матеріали дисертаційного дослідження помітно збагачують уявлення про модернізаційні процеси суспільно-політичного плану в українських землях протягом кінця XIX – першої третини XX ст., поглиблюють розуміння логіки формування й перебігу грушевськознавчих дискусій, стимулюють актуалізацію нових дослідницьких проблем. Проаналізований в дисертації досвід взаємин між інтелектуалами Центрально-Східної Європи слугуватиме підставою для налагодження сучасного громадського діалогу з представниками інших національних середовищ в аспекті віднайдення порозуміння стосовно суспільно-значущих проблем минулого. Висновки кваліфікаційної роботи стануть у нагоді при підготовці суспільно-політичної біографії Михайла Грушевського, синтетичних праць з історії української політичної думки, розробці спеціальних курсів з історії України й Центрально-Східної Європи, грушевськознавства, укладанні різноманітних бібліографій тощо.

Особистий внесок здобувача. Всі наведені положення та висновки дисертаційного дослідження належать автору одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на наступних наукових конференціях та семінарах: Науково-практичній конференції «Трансформації аксіологічної парадигми наукових досліджень у контексті викликів сьогодення» (Дрогобич, ДДПУ імені Івана Франка, 31 жовтня 2022 р.), Науково-практичній конференції «Місія українського науковця: виклики сьогодення, проблеми і перспективи» (Дрогобич, ДДПУ, 7 листопада 2023 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Дванадцяті Богданівські читання» (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 13–14 грудня 2023 р.), XXXV-тій Березневій науковій сесії Осередку Наукового товариства імені Шевченка у Черкасах, присвяченій

210-річчю з дня народження Тараса Шевченка (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 12-21 березня 2024 р.), Міжнародній науковій конференції «Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne» (Варшава, Варшавський університет, 11-12 квітня 2024 р.), Всеукраїнській науковій конференції XXXVI Березнева наукова сесія осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Черкасах (ЧНУ ім. Б. Хмельницького 10-20 березня 2025 р., Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького Черкаси); Міжнародній науковій конференції «Polska i Ukraina w perspektywie geopolitycznej: historia i współczesność» (Варшавський університет, Польща, 28-29 квітня 2025 р.), звітних наукових конференціях викладачів та здобувачів вищої освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, ДДПУ імені Івана Франка, 2023 р., 2024 р., 2025 р., 2026 р.) та ін.

Публікації. Результати дисертації відображено у 6 публікаціях, з яких 5 містяться у наукових фахових виданнях України, включених до категорії «Б»; 1 – у збірці матеріалів наукової конференції. Загальний обсяг публікацій – 5,4 друк. арк.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Текст дисертації – 203 сторінки, список використаних джерел і літератури – 38 сторінок (464 найменування).

Розділ 1.

Історіографія, джерела та методологія дослідження

Процес обговорення суспільно-політичного служіння Михайла Грушевського у колі його сучасників до сьогодні так і не отримав належної масштабності цієї проблеми системного дослідження. Водночас, протягом тривалого періоду кінця XIX – першої чверті XXI ст. в різножанровій літературі відбувалося осмислення поодиноких сюжетів тих численних дискусій, що повсякчас спалахували довкола громадської спадщини голови Центральної Ради. Відтак доречним виглядає врахувати цей історіографічний досвід перед тим, як перейти до безпосереднього опрацювання рецепції суспільно-політичної діяльності Великого Українця в публіцистиці останніх років XIX – першої третини XX ст. Поряд із цим, для реалізації визначених у вступній частині історіографічних мети і завдань, необхідними є виявлення й опрацювання різнопланової джерельної бази та конструювання відповідного до специфіки дослідження теоретико-методологічного інструментарію, покликаного уможливити коректну інтерпретацію отриманих фактів. Реалізації щойно перелічених питань історіографічного, джерелознавчого і теоретико-методологічного плану відведено першу частину дисертаційного дослідження.

1. 1. Історіографія проблеми.

Періодизація історіографії нашої проблеми спирається на запропоновану засновником грушевськознавства Любомиром Винарем традицію виокремлення певних окресів у процесі осмислення феноменальності національного служіння Великого Українця [317, с. 19–32]. Відповідно до його пропозиції перший період обмежується часом життєдіяльності самого М. Грушевського і характеризується діалогічністю процесу рецепції, позаяк сам учений і громадський діяч активно реплікував опонентам його візій і пояснював логіку своїх учинків симпатикам. Це не тільки впливало на процес обговорення його дій, але й подекуди вносило зміни у плани самого вченого. Другий період найбільш тривалий, позаяк охоплює 1935-

1989 рр. Його ключовою особливістю стала можливість об'єктивного обговорення спадщини Грушевського-політика як темпорально завершеної цілісності вчинків і текстів (поза коротким західноукраїнським окресом (1935-1939 рр.)) лише за межами материкових теренів. У згаданий період на опанованих комуністами українських землях була розгорнута небачена за емоційністю й брутальністю кампанія з профанації національного феномену Великого Українця. Зрештою, останній третій період – сучасний. Цей окрес, що розпочався з процесів демократизації на українських землях в 1989 р., триває до наших днів. Його особливістю є щільна кооперація західних і материкових українців при осмисленні особливостей служіння Грушевського-політика, динамічне прирощення джерельної бази, поява щоразу нового теоретико-методологічного інструментарію для її дедалі глибшого аналізу [385].

У першому з названих періодів можемо виокремити низку типів текстів, які містили спроби осмислення рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в середовищі його сучасників. Насамперед, йдеться про рецензії на громадську публіцистику вченого; спеціально присвячені йому дописи, що з'являлися з нагоди різних «круглих» дат, пов'язаних з ним; мемуарну й епістолярну літературу. Відзначимо, що історіографічною особливістю названих типів текстів є їхня подвійна евристична природа, адже вони водночас є і джерелами нашого дослідження (там, де містять оцінки праці Грушевського-активіста), і першими спробами осмислення грушевськознавчої рецепції (в аспекті звернення їхніх авторів до досвіду аналізу суспільної діяльності історика).

Першим за часом досвідом аналізу рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського були рецензії на його громадську публіцистику. В такого типу дописах, сфокусованих на з'ясуванні авторської позиції щодо тої чи іншої актуальної проблеми громадського життя, нерідко інформувалося про особливості ставлення до ініціатив ученого в різних читацьких аудиторіях. Приміром, у львівському «Ділі» зазвичай інформувалося про критику громадських виступів історика у польській пресі [422; 423]. Найбільш акумульовано такі дописи представлені в газетній рубриці «Рускі справи в чужих часописях». Завдяки цим

дописам ми не лише отримуємо інформацію про полеміку з М. Грушевським представників польського ендецького табору, але й маємо можливість виявити самі ці дописи, збагачуючи тим самим оціночну палітру рецепції. Іншим прикладом рецензій як історіографічного джерела і першого досвіду рецепції може бути грушевськіана на сторінках москвофільського пресодруку «Галичанин», який активно інформував свого читача про критику суспільної праці львівського професора правомонархічними публіцистами на Наддніпрянщині, а нерідко й передруковував їхні опуси на своїх шпальтах [421].

Дещо пізніший за часом досвід осмислення рецепції суспільно-політичного служіння М. Грушевського містився в присвячених йому численних ювілейних дописах. Як відомо, сучасники автора «Історії України-Руси» відзначили п'ять його уродинних і професійних дат [408]. У публікаціях з приводу кожного з таких відзначень неодмінно вказувалося на особливості вшанування особи вченого у національно-демократичній публіцистиці, нерідко із відповідними бібліографічними вказівками, що становили для нас пошуковий орієнтир. Від ювілею до ювілею такі дописи ставали все змістовнішими й містили дедалі більше різномірної інформації рецептивного плану, передусім, відсилаючи читача до попередніх досвідів ювілейної рефлексії довкола громадського служіння М. Грушевського. Найбільш значущими такі дописи були в 1926 р., коли відзначалося 60-ліття автора «Історії України-Руси» [416, с. 275-304]. Зрозуміло, що наведена в таких дописах інформація, з огляду на специфіку її появи, містила згадки лише про позитивний досвід грушевськознавчої рефлексії й замовчувала або применшувала поширені в літературі негативні оцінки. Тож використовуючи цей тип історіографічних джерел слід мати на увазі згадану святкову специфіку. Також ювілейна грушевськіана нерідко містила чимало текстів орієнтаційного характеру, в яких були зібрані вказівки бібліографічно-оціночного плану [263; 231].

В досліджуваний «прижиттєвий» період кількісно помітним видом текстів, що містили аналіз обговорення громадської спадщини М. Грушевського, були мемуари його сучасників. Особливо інтенсивно вони почали з'являтися у

міжвоєнний час, позаяк трагічний досвід Визвольних змагань вимагав посиленої рефлексії. В такого роду мемуарах українських діячів зазвичай містилися більше чи менше розлогі рефлексії стосовно особливостей обговорення суспільно-політичного служіння М. Грушевського з боку його сучасників. Для прикладу згадаємо добре знані й напрочуд інформативні спогади приятеля визначного історика ще зі студентських часів Олександра Лотоцького «Сторінки минулого», в яких є чимало рецептивних грушевськознавчих сюжетів від студентських до революційних часів [328]. Чимало про сприйняття сучасниками громадського служіння М. Грушевського писав ще один знаний його колега Дмитро Дорошенко у «Моїх споминах про давнє минуле (1901-1914)». Приміром, пишучи про особливості правомонархічного дискурсу суспільної праці вченого в роки Першої світової війни він зазначав: «М. Грушевський користувався просто-таки легендарною популярністю у ворожих українству колах – в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів [...]. Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивала б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського» [86, с. 156]. Іншим добрим прикладом можуть слугувати не менш розлогі й інформативні за щойно згадані спогади Олександра Барвінського «Спомини з мого життя». Визначний галицький політик особливо багато писав про ставлення до львівського професора з боку польських колег та публіцистів українського консервативного табору [399]. Подібних прикладів можемо назвати чимало.

Кількісно найбільшою групою рецептивних текстів як першого, так і наступного історіографічних періодів, є епістолярій. Стосовно нашого окресу мовиться про листування М. Грушевського і його сучасників, яке нерідко містило згадки про ставлення до громадських ініціатив ученого в різних партійних і громадських середовищах протягом останніх років XIX – першої третини XX ст. Деяку інформацію ми отримуємо властиво лише з епістолярію. Для прикладу наведемо листи київської діячки Ганни Берло до О. Барвінського, в яких вона оприлюднила критичне ставлення засновника київської школи документалістів до політичних ініціатив свого найвидатнішого вихованця [142]. Справжня колекція

згадок про особливості інтерпретації представниками різних політичних угруповань суспільного служіння львівського професора міститься у листах І. Джиджори до вчителя. Для прикладу згадаємо відомий лише з листа молодого історика рецептивний сюжет: «На секретнім з'їзді польських учених і політиків в Кракові в минулім році, де широко обговорювано становище усеї Польщі до росиян і українців, прийшли до переконання, що найбільшу небезпеку для поляків в українсько-польській справі становить особа П. Професора» [145, с. 182].

В цілому, в «прижиттєвій» грушевськіані питання обговорення сучасниками суспільно-політичної діяльності М. Грушевського не було артикульоване як самостійне. У багатьох згаданих вище і їм подібних текстах автори окреслили рецептивні сюжети, а також чимало спричинилися до визначення головних інтерпретативних тенденцій і фіксації бібліографічного матеріалу.

Трагічна смерть Великого Українця розпочала новий окрес студій, сфокусованих на вивченні його різнопланової спадщини. Трагічні новини з Кавказу були сприйняті у «вільному» світі як втрата національного масштабу. Про це йшлося у численних некрологах, змісту яких присвячено окрему увагу в останній частині праці. В цих різних за обсягом дописах нерідко йшлося про сприйняття суспільно-політичної праці М. Грушевського протягом його життя представниками багатьох ідейних і національних середовищ. Подібно як це було у випадку ювілейної грушевськіани, меморіальна її частина також фокусувалася лише на позитивному рецептивному досвіді, подаючи критичні оцінки або альтернативні громадські позиції як прояви особистої упередженості, нечесної конкуренції чи ідейно-національного іншування.

У другому історіографічному періоді, про що йшлося на початку цього підрозділу, грушевськознавці виокремлюють галицьке п'ятиліття (1934-1939 рр.), коли на материкових теренах постала перша спроба організації системних студій, присвячених комплексному аналізу національного служіння Великого Українця. В тогочасних різнотематичних текстах автори нерідко згадували і про попередній досвід грушевськознавчої рецепції, тим самим узасаднюючи специфіку власного дослідницького інтересу. Тут для прикладу згадаємо першу спробу галицького

інтелектуала Миколи Андрусика з'ясувати проблему ставлення М. Грушевського як голови Центральної Ради до такої державної інституції як національна армія. Актуалізуючи цей грушевськознавчий сюжет, автор власне говорить про потребу подолання стереотипного погляду про нібито пацифістську державну філософію Великого Українця [6].

Чимало рецептивних сюжетів міститься і в перших спробах панорамних життєписів М. Грушевського, що постали в Галичині протягом 1935-1939 рр. Для прикладу згадаємо найоб'ємнішу в той час біографію вченого авторства М. Остаповича й О. Білозерського «Президент: Життя і діяльність М. Грушевського». В ній, приміром, йшлося про загальну симпатію української громади з обох боків Збруча до його соборницьких ініціатив [187, с. 26]. Також автори навели чимало прикладів нетерпимого ставлення до суспільно-політичних ініціатив львівського професора з боку ендецьких і правомонархічних публіцистів [187, с. 28-30]. В цікавому метафоричному стилі М. Остапович і О. Білозерський висвітлили конфлікт М. Грушевського з галицькими політиками на початку ХХ ст.: «Пішла таємна нагінка, щоб вигризти Грушевського з усіх товариств, з Наукового Товариства, з університету і з Галичини. Не допасувався, виходить... Шкідник нації... Зараз збіглися всі «пошкодовані», ті, що хотіли зайняти його місця. Змовилися так угризатися йому в печінки, щоб він сам забрався туди, звідки прийшов! Пустили в обіг анонімну брошуру, не підписану, проти нього» [187, с. 37-38]. Подібні рецептивні сюжети подибуємо і стосовно інших періодів суспільно-політичної праці М. Грушевського.

З початком Другої світової війни й радянською окупацією західноукраїнських земель об'єктивне осмислення національної культури, втім і спадщини М. Грушевського, стало неможливим на материкових теренах. Відтак процес наукової історіографічної рефлексії стосовно феноменальності його національного служіння відродився в повоєнний час у діаспорних українознавчих осередках Західної Європи та Північної Америки. Провідною ознакою тогочасних грушевськознавчих студій була відсутність доступу до покладів архівних матеріалів, які перебували у радянських спецхранах. Також цей період

характеризувався гострими ідеологічними баталіями довкола суспільно-політичної спадщини голови Центральної Ради, що в них приймали участь представники республіканського, гетьманського й націоналістичного таборів. Цей сюжет боротьби довкола спадщини Великого Українця отримав доволі повне висвітлення у низці праць Михайла Сабінського [376; 427].

Протягом двох перших повоєнних десятиліть діаспорні українознавці здебільшого працювали у полі дискурсивних практик міжвоєнної національної історіографії, переповідаючи поширені тоді рецептивні сюжети. Разом із тим, досвід Другої світової війни інтенсифікував становлення західної советології й актуалізував вивчення проблеми боротьби радянського режиму з українськими інтелектуалами. Очікувано, що у фокусі цих студій перебувала постать М. Грушевського. З'ясовуючи хід «упокорення» комуністичними функціонерами найавторитетнішого у той час нонконформіста, діаспорні публіцисти повсякчас зверталися до аналізу свідчень про особливості сприйняття його суспільно-політичної діяльності й взаємини із новою владою в патріотичному, комуністичному й західноєвропейському середовищах. Найбільш інформативні з цих текстів належали сучасникам самого М. Грушевського, які добре орієнтувалися в тогочасних реаліях. Для прикладу згадаємо праці Наталії Полонської-Василенко [177], Олександра Оглоблина [162; 447], Григорія Костюка [127], Бориса Крупницького [349], Миколи Галія [324] та ін.

Накопичена протягом першої половини ХХ ст. джерельна й історіографічна база, а також різноплановість артикульованих в літературі пояснювальних моделей, зробили актуальним постання системних студій, присвячених життю та творчості М. Грушевського. Це важливе для національної культури історіографічне завдання поставив і реалізував визначний діаспорний інтелектуал Любомир Винар (1932-2017). Разом зі своїм старшим приятелем і сучасником Великого Українця О. Оглоблиним, у 1963 р. вони заснували «Український історик», який невдовзі став дисциплінарною трибуною заснованого Л. Винаром грушевськознавства. Невдовзі в 1965 р. з їхньої ж ініціативи постало Українське історичне товариство, що його друкованим органом став згадуваний часопис

«Український історик» [317]. Від моменту заснування на його шпальтах з'явилося чимало різного роду грушевськознавчих публікацій, а числа журналу за 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2004 й 2006 роки редактор відвів винятково дослідженням життя та діяльності Великого Українця [229]. Властиво на сторінках «Українського історика» Л. Винар запропонував власне бачення теоретико-методологічних засад нової міждисциплінарної галузі, наголосивши й на актуальності рецептивного сюжету – важливості «дослідження праць, присвячених життю і творчості М. Грушевського» [319, с. 18].

Співробітники «Українського історика», поділяючи важливість акцентованого засновником часопису рецептивного підходу, у своїх різнопланових текстах тією чи іншою мірою неодмінно зверталися до досвіду обговорення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Так, стосовно років молодості про це багато писали Л. Винар [322] і О. Оглоблин [358]. Чимало в діаспорній історіографії згадувалися оцінки громадського служіння львівського професора: з галицького двадцятиліття життя та діяльності автора «Історії України-Руси» рецептивними сюжетами були насичені студії Л. Винара [318; 321]. Чимало закордонні українознавці писали також і про дискусії, які викликала державотворча праця голови Центральної Ради. Тут для прикладу згадаємо праці Романа Рахманного [219], Івана Козака [346], Ігора Каменецького [446] та багато ін. Зрештою, доволі багато діаспорні інтелектуали писали і про рецепцію суспільно-політичного служіння М. Грушевського в останнє десятиліття його життя. Тут для прикладу назвемо студії авторства М. Галія [324], В. Кедровського [117], П. Феденко [264] та ін.

Поряд зі щойно згаданими діаспорними інтелектуалами та багатьма їхніми колегами, які загалом об'єктивно і збалансовано намагалися презентувати рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у середовищі його сучасників, низка діячів консервативного й націоналістичного таборів популяризували критиканську рецептивну оптику. В їхніх текстах автор «Історії України-Руси» мав серед сучасників нібито винятково авторитет «політика-

невдахи», «ліберала-драгоманівця», «зміновіхівця» й под. Крізь таку оціночну призму писав про обговорення протягом першої третини ХХ ст. громадських ініціатив і політичної практики М. Грушевського один із найбільш самобутніх інтелектуалів минулого століття Омелян Пріцак у своїй голосній статті «У століття народин М. Грушевського» [373]. Такий профанаційний погляд на грушевськознавчі дискусії доби модерного відродження популяризували Роман Млиновецький (Бжеський) [169] і Павло Клименко [342].

Поряд із аналізом рецептивних сюжетів у розрізі поодиноких періодів життя та діяльності М. Грушевського, діаспорні інтелектуали особливо масштабно зверталися до прижиттєвого досвіду обговорення його суспільно-політичної праці в персоналіїному аспекті. Спираючись на доволі вузьку, з об'єктивних причин, джерельну базу, закордонні українознавці в цілому коректно реконструювали специфіку міжособистісних відносин, мотивацію співпраці й конфліктів, ідейну природу громадських обговорень та ін. Вартісними для нас надалі є спроби реконструкції взаємин М. Грушевського зі Степаном Томашівським [8], Сергієм Єфремовим [310], Олександром Кониським [311], Володимиром Леонтовичем [234] та ін.. Та найбільше уваги діаспорні вчені відвели рецептивній проблемі «Грушевський – Франко» з огляду на чималу стереотипізацію взаємин двох знакових діячів у радянському суспільствознавстві й закордонному українознавстві [77; 241; 284; 354].

Найбільше рецептивних сюжетів стосовно обговорення суспільно-політичної діяльності Великого Українця у середовищі його сучасників було представлено в першій масштабній біографії Грушевського-політика авторства авторитетного канадського історіографа Томаса Приймака. Мовиться про випущений у монографічному вигляді його докторат на тему «Mykhailo Hrushev'sky and the Politics of National Culture», захищений в 1983 р. у Торонтському університеті [448]. Серед багатьох поставлених перед собою дослідницьких завдань історіограф назвав і суто рецептивні: «[...] Відмежуватись від грубої російської монархістської і радянської пропаганди та розвіяти деякі з найбільш абсурдних ідей і елементарних спотворень, що ними оточена його дуже

суперечлива постать». Відповідно до цієї настанови Т. Приймак чимало уваги присвятив розгляду оцінок суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, які висловлювали його сучасники, що представляли різноманітні ідейні табори.

Зрештою, в діаспорному українознавстві рецептивна проблематика неодмінно згадувалася і в мемуарній літературі. Відзначимо, що своєрідний вибух мемуарної грушевськіани у цей час спричинив заклик Л. Винара до представників старшого покоління нашої еміграції поділитися своїми спогадами про визначного сучасника [314]. Відтак постали надзвичайно інформативні мемуари таких знакових українських інтелектуалів першої половини ХХ ст. як Борис Мартос [159; 160], Микола Ковалевський [120], Михайло Єремій [98], Іван Кедрин [116] та ін. В них автори неодмінно зверталися до питання особливостей обговорення сучасниками автора «Історії України-Руси» його суспільно-політичного служіння.

Накопичений масив історіографічної літератури та тривалий досвід осмислення різноманітних грушевськознавчих сюжетів рецептивного плану уможливили закордонним інтелектуалам артикулювати проблему вивчення процесу обговорення громадських ініціатив і політичної практики М. Грушевського як самостійну. Мовиться про статтю знаного діаспорного вченого Богдана Будуровича «Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії», що в 1967 р. була опублікована на сторінках лондонського «Визвольного шляху». І хоча, як бачимо з назви, стаття мала історіографічне спрямування, вона містила й суспільно-політичні сюжети. Та найголовніше, вона підштовхнула історіографів до самостійних студій над рецепцією національного служіння Великого Українця.

Говорячи про важливість опрацювання рецепції громадської праці історика, Б. Будурович виправдано вказав на її щільне пов'язання з його науковою діяльністю: «Одна з найхарактерніших особливостей Грушевського – це гармонійне пов'язання прикмет науковця найвищого калібру з рисами активного і цілеспрямованого громадського діяча й політика» [315, с. 172]. На доказ цього спостереження автор пише про інструментальне використання сучасниками наукових і популярних праць автора «Історії України-Руси» в пропагандистській

роботі, насамперед, в роки Першої світової війни. Поряд із цим, Б. Будурович зосередився на деконструкції поширеного стереотипу про нібито германофільство М. Грушевського, на чому паразитували російська правомонархічна й польська ендецька публіцистика.

Завершуючи огляд другого періоду грушевськознавчих студій, відзначимо ту обставину, що на другу половину 1940-их – 1980-ті роки припадає профанаційна за своїм стилем критика радянськими суспільствознавцями суспільно-політичної спадщини М. Грушевського, що одночасно відбувалася з нищенням його авторитету як ученого. Тексти багатьох радянських ідеологів були позначені виразним упередженням стосовно національного служіння Великого Українця. Єдиною спробою об'єктивного підходу до громадської праці М. Грушевського була, як відомо, стаття головного редактора «Українського історичного журналу» Федора Шевченка, написана з нагоди вшанування століття визначного історика. В ній знаний радянський учений сфокусувався на проблемі інтерпретації реєміграції М. Грушевського й навів низку схвальних характеристик історика, які висловлювали його знані сучасники [442]. На жаль, це починання виявилось єдиною спробою нормалізації радянського грушевськознавчого дискурсу, до того ж засудженим партійними функціонерами. Позаяк радянська грушевськіана в своїх оцінках була таврувально-одноманітною, а її сюжети доволі повно з'ясовані сучасними історіографами [334; 335; 443], ми не фокусуватимемося на її осмисленні.

Підсумовуючи діаспорний період відзначимо, що в тогочасній історіографії завдяки дисциплінарній ініціативі Л. Винара та діяльності очолюваних ним журналу «Український історик» й Українського історичного товариства, присвячені М. Грушевському студії набули системності й організованості. Свідченням цього став і вперше артикульований дослідницький інтерес стосовно процесу обговорення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського його сучасниками. Завдяки пошуковій праці закордонних українознавців було накопичено чималий обсяг історіографічних джерел і опрацьовано низку важливих рецептивних сюжетів, насамперед, доби Визвольних змагань й

радянського десятиліття життя і діяльності автора «Історії України-Руси». Недоліки діаспорної грушевськіани мали об'єктивну природу і були пов'язані з неможливістю доступу до материкових архівів. Відтак дослідники оперували доволі обмеженою джерельною базою й перебували під впливом стереотипів, сформованих ідейними баталіями доби Визвольних змагань. Втім, саме завдяки здобуткам закордонного грушевськознавства материкові історики отримали необхідні матеріали й пояснювальні моделі для інтенсивного грушевськознавчого пошуку в наступний історіографічний період [313].

Новітній, третій етап грушевськознавства розпочався на зламі 1980-х – 1990-х рр., коли лібералізація суспільних процесів в радянській державі уможливила контакти діаспорних і материкових дослідників, а також дала старт так званій «архівній революції», тобто поступовому відкриттю спецхранів. Ці процеси пришвидшили крах «імперії зла» і відродження української державності. У той час стрімкого відродження української культурної традиції відбувалося стрімке повернення до національного канону репресованих раніше визначних діячів, а серед них і М. Грушевського. Довкола нього розгорілися дискусії між колишніми партійними істориками і національно мислячими інтелектуалами стосовно місця вченого в національному Пантеоні. Прикметно, що головними аргументами в цій дискусії були саме рецептивні сюжети: комуністичні публіцисти повторювали штампи про винятково критичне сприйняття сучасниками суспільно-політичної діяльності голови Центральної Ради, а їхні опоненти відкривали перед суспільством оціночну палітру широкого визнання солідності його громадського чину [343]. Це протистояння привернуло увагу громадськості до життя та діяльності Великого Українця і сприяло швидкій нівеляції найбільш осудливих стереотипів стосовно Грушевського-політика й науковця.

Ключовою відмінністю сучасного історіографічного періоду є стрімке розширення джерельної бази грушевськознавства. Протягом останніх тридцяти п'яти років дослідники віднайшли й актуалізували солідні поклади архівної

грушевськіани (твори історика, щоденники і мемуари його сучасників, епістолярій, діловодні матеріали та ін.), які дозволили надзвичайно детально й стереоскопічно реконструювати численні сюжети інтелектуальної біографії Великого Українця. Серед іншого, дедалі частіше з'являлися розвідки рецептивного плану, в яких попри домінування історіографічної складової, поставали й солідні студії суспільно-політичного характеру. І хоча спеціальне завдання осмислення процесу обговорення в колі сучасників спадщини М. Грушевського як громадського активіста ставилося нечасто, багато дослідників тією чи іншою мірою торкалися цієї проблеми. Увагу до широкого кола проблем рецептивного грушевськознавства помітно інтенсифікувало видання творів Великого Українця в 50-ти томах. В цьому міждисциплінарному проєкті серія додаткових томів – 46-й у двох книгах, 47-й у двох книгах і перша книга 48-го – відведена саме коментованому виданню різножанрових дописів (рецензії, полемічні матеріали, ювілейні силуетки, некрологи та ін.), в яких сучасники М. Грушевського осмислювали різноплановість його національного служіння.

Протягом 1990-х рр. проблема рецепції суспільно-політичної праці М. Грушевського в інтелектуальному просторі його доби здебільшого вивчалася у персональному ключі. Українські дослідники, актуалізуючи значні поклади архівного матеріалу, доволі повно відтворили бачення громадських ініціатив вченого з боку таких його визначних сучасників як В. Антонович, Д. Багалій, М. Василенко, В. Герасимчук, М. Драгоманов, С. Єфремов, О. Кониський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Липинський, О. Оглоблін, С. Томашівський, І. Франко, М. Яворський та ін. Важливо, що при цьому дослідники відтворювали приватні рецептивні оптики в широкому суспільно-політичному контексті доби модерного відродження.

На початку 2000-х рр. уперше методологічно узасаднив необхідність і на практиці довів можливість цілісної реконструкції процесу рецепції спадщини М. Грушевського в інтелектуальному просторі кінця XIX – першої третини XX ст. Віталій Тельвак. У низці монографій, передмовах до щойно згаданих томів

академічного видання спадщини вченого і десятках статей [245-252; 379-434; 449-464] дрогибицький дослідник першочергово фокусувався на особливостях обговорення науково-дослідної та культурно-організаційної діяльності М. Грушевського. Разом із тим, він чимало уваги приділяв суспільно-політичному контексту цих дискусій, торкаючись і фактів осмислення громадського чину автора «Історії України-Руси» в різних ідейних середовищах Центрально-Східної Європи. Поряд із цим, В. Тельвак присвятив низку студій саме обговоренню суспільно-політичної праці визначного вченого. Так, він дослідив обговорення його громадських ініціатив представниками авторського кола найвпливовішої львівської газети «Діло», галицькими москвофілами, правомонархічними інтелектуалами, радянськими марксистськими публіцистами та ін. Також дрогибицький історіограф реконструював низку персональних рецептивних оптик крізь призму взаємин М. Грушевського з О. Барвінським, Д. Дорошенком, М. Василенком й багатьма іншими авторитетними громадськими діячами доби модерного відродження. Вперше сучасний дослідник спеціально опрацював становлення феномену національних традицій обговорення діяльності М. Грушевського як громадського лідера. Відтак, на сьогодні маємо спеціальні студії, сфокусовані на рецепції діяльності Великого Українця у польській, чеській, російській, німецькій, румунській і французькій інтелектуальних спільнотах. Зрештою, В. Тельвак уперше актуалізував такий новаторський історіографічний сюжет як відображення громадського служіння автора «Історії України-Руси» в гумористичній культурі його часу.

Інший авторитетний сучасний грушевськознавець Світлана Панькова у низці статей та дисертаційному дослідженні найповніше на сьогодні дослідила рецепцію суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси» у дореволюційний період. Узагальнивши численні історіографічні джерела, київська історикиня переконливо довела, що обговорення публіцистичної творчості М. Грушевського як серед українських діячів, так і в середовищі прибічників галицького москвофільства і російського правомонархічного руху переконливо засвідчило масштабність впливу львівського професора на стрімку

модернізацію всіх напрямків українського суспільно-політичного руху в пізньоімперську добу. «Його громадські ініціативи збуджували полемічний простір, а праці збагачували історіографічне поле подальшого студіювання цих неминучих процесів суспільного поступу», – висновує С. Панькова [364, с. 172].

Окремо в своїй роботі київський історіограф зупинилася на важливому рецептивному сюжеті «Грушевський і цензура». Вивчивши не тільки відомі фахівцям опубліковані матеріали (публіцистику вченого, щоденники й мемуари сучасників, епістолярій та ін.), але й архіви репресивних служб Російської імперії, дослідниця обґрунтовано показала те, як на прискіпливому опрацюванні публіцистичних текстів М. Грушевського «кувала свою зброю» імперська цензура по обидва боки збручанського кордону. Особливо небезпечним у її розумінні, твердить С. Панькова, був заснований і редагований львівським професором «Літературно-науковий вістник» як трибуна для популяризації його суспільно-політичних ініціатив. Підсумовуючи репресивну грушевськіану, київська дослідниця висловила оригінальне розуміння її додатного медійного ефекту: «Впроваджуючи все нові й нові обмеження для поширення правдивого слова та розвитку українського руху, своїми конфіскаціями, штрафами та арештами вони [цензори] також акцентували увагу читацької аудиторії на найгостріших питаннях національного поступу» [364, с. 194-195].

Найбільш актуальну спробу аналізу процесу обговорення національного служіння М. Грушевського в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи запропонувала Наталя Романцова [375]. Подібно до згаданого вище В. Тельвака вона зосередилася на сприйнятті сучасниками М. Грушевського його історіографічної й науково-організаційної діяльності. Разом із тим, історикиня торкнулася й питань рецепції суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси» в українському інтелектуальному середовищі його часу. На підставі загалом відомого джерельного матеріалу вона переконливо показала впливовість громадських дописів М. Грушевського на еволюцію українського руху, а також відтворила спричинені ними численні дискусії. Вони, аргументовано висновує історіограф, були промовистим свідченням ускладнення

ідейних процесів в українському суспільстві по обидва боки Збруча під впливом динамічних модернізаційних змін.

У підсумку відзначимо, що дослідження проблеми рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в інтелектуальному просторі його часу набуло своєрідного апогею протягом 1990-х – 2020-х рр. Такий дослідницький інтерес забезпечило масове відкриття архівних колекцій і феноменальне розширення джерельної бази грушевськознавства, інтерпретованої новітнім теоретико-методологічним інструментарієм. При цьому історіографи найбільше уваги звертали на персоналістичний вимір досліджуваної нами проблеми, з'ясовуючи міжособистісні взаємини визначного вченого з його колегами. Також чимало було написано про осмислення громадських ініціатив автора «Історії України-Руси» представниками різних національних й ідейних середовищ Центрально-Східної Європи. Та попри це, надалі рецепція суспільно-політичної спадщини М. Грушевського перебуває у «затінку» значно інтенсивнішого з'ясування його інтелектуального доробку. Тож і по сьогодні реконструкція процесу обговорення громадської діяльності Великого Українця рясніє чималою кількістю проблемно-тематичних лакун, адже сфокусована здебільшого на періоді української революції. Це актуалізує сформульовану у вступі до нашої роботи мету комплексного всебічного аналізу процесу осмислення сучасниками М. Грушевського всього спектру проявів його суспільно-політичного служіння.

1. 2. Джерельна база дослідження.

В сучасній українській історіографії усталилася певна традиція систематизації джерел відповідно до засад герменевтики й методики системно-структурного аналізу. Цей підхід на українському матеріалі був неодноразово адаптований Іриною Колесник [347, с. 37–38] та вихованцями її школи. У свою чергу, на прикладі грушевськіани згаданий підхід був апробований В. Тельваком [394] та його учнями [376, с. 43-62]. Згідно згаданої традиції вся сукупність історіографічних джерел поділяється на три великі групи: 1) «конкретний текст»,

яка включає рецептивні матеріали, сфокусовані на осмисленні суспільно-політичних ідей М. Грушевського у середовищі його сучасників; 2) «великий текст» – сукупність пам'яток, що віддзеркалюють ставлення до різнобічності національного служіння вченого (наукового доробку, культурно-організаційної діяльності, педагогічної праці та ін.); 3) «історико-культурний контекст» – комплекс матеріалів, які дають розуміння доби модерного українського відродження, виклики якого сформували Грушевського-інтелектуала й громадського діяча, а він у свою чергу чималою мірою вплинув на особливості його протікання. Такий комплексний підхід до аналізу джерел уможливорює грушевськознавцю оперувати всією сукупністю різнопланових матеріалів, необхідних для повної реалізації окреслених у вступі до дисертації завдань. Згадані вище археографічні здобутки, насамперед реалізація проєкту зібрання творів М. Грушевського у 50-ти томах, актуалізують дедалі нові джерельні комплекси для повнішого розуміння процесу обговорення суспільно-політичних ініціатив автора «Історії України-Руси» в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи кінця XIX – першої третини XX ст.

З огляду на щойно наведений опис зрозуміло, що найважливішим є перший джерельний комплекс. В свою чергу, він об'єднує декілька видів рецептивних матеріалів: рецензії на різноманітну громадську публіцистику М. Грушевського, насамперед на його тематичні збірки статей, що отримували досить оперативне осмислення на шпальтах тогочасної української, російської, польської й чеської періодики; матеріали обговорень громадських ініціатив історика, які нерідко також об'єднувалися у тематичні збірки текстів, в яких нерідко сам діяч був стороною обговорення, реплікуючи опонентам і пояснюючи свої аргументи прибічникам; сфокусовані на громадській праці М. Грушевського спеціальні дописи, відведені аналізу вибраних сюжетів суспільно-політичної діяльності вченого чи її цілісному обговоренню; матеріали ювілейної грушевськіани в аспекті звернення авторів до суспільного чину історика; некрологи та інші меморіальні дописи (головно аналітичні тексти та синтетичні нариси), що ними українські та західні оглядачі відгукнулися на передчасну смерть Великого

Українця, формуючи ставлення у середовищі сучасників до огрому його національного служіння.

Особливістю такого виду історіографічних джерел як рецензія є оперативність їхньої появи як реакції на вихід громадського допису М. Грушевського або тематичної збірки його публіцистики. Як відомо, історик нерідко практикував об'єднання текстів, що фокусувалися на тій чи іншій громадській проблемі, у збірки, які виходили чималими накладками здебільшого коштом вченого. Протягом життя автор «Історії України-Руси» опублікував такі відомі збірки статей як «Наша політика», «Про українську мову і українську школу», «Із польсько-українських стосунків Галичини», «Визволення Росії і українське питання», «З політичного життя старої України», «Вільна Україна. Статті з останніх днів», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На порозі Нової України» та ін. На кожен з них сучасники відгукнулися одразу кількома критичними оглядами, що дозволяє з'ясувати широту спектру громадського ставлення до суспільних ініціатив М. Грушевського. Завдяки згадуваному вище проекту зібрання творів історика у 50-ти томах, в додатках до першої та другої книг 46-го тому цього видання В. Тельвак навів хронологічний реєстр віднайдених ним рецензій на друковані тексти М. Грушевського, втім і на його публіцистику [62, с. 573-585; 63, с. 461-472]. Цей показний перелік засвідчив чималу інтенсивність звернення сучасників до громадських дописів автора «Історії України-Руси».

Найширше коло рецензентів суспільно-політичної публіцистики М. Грушевського, зрозуміло, складають українські оглядачі. Чи не кожний значущий виступ історика отримав обговорення, нерідко кількаразове, на шпальтах українських пресодруків з обох боків Збруча. Найчастіше це були «Діло», «Літературно-науковий вістник», «Руслан», «Галичанин», «Рада», «Село» та ін. При цьому розмір рецензії здебільшого безпосередньо корелював з обсягом рецензованої праці. Тому на статті вченого здебільшого з'являлися невеликі тексти оглядового чи полемічного характеру. Натомість на його збірки статей сучасники нерідко відгукувалися солідними оглядами. Приміром, на збірку

полемічних текстів М. Грушевського «Наша політика» вийшла солідна репліка ««Наша політика» і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського» [256].

Подекуди для ознайомлення зі своїми громадськими ініціативами ширшого кола читачів М. Грушевський видавав свої статті чи навіть цілі збірки дописів німецькою та російською мовами. Це в свою чергу розширювало і коло рецензентів за рахунок російських, а іноді й польських оглядачів. Приміром, знані збірки львівського професора «Национальный вопрос и автономия» та «Единство или распадение России» були видані ним у російській столиці і мали на меті ознайомлення широких кіл імперської громадськості з вимогами українського модерного руху. Розрахунок автора виявився виправданим, позаяк на ці збірки відгукнулися рецензіями оглядачі таких авторитетних пресодруків як «Киевская мысль», «Речь», «Киевлянин», «Świat Słowiański», «Kurjer Lwowski» та ін.

В кризові періоди української й європейської історії переклад публіцистичних праць М. Грушевського ініціював не він сам, а зацікавлені в поширенні його ідей для популяризації сконцентрованих в них національних вимог діячі українських організацій. Так було, приміром, у роки Першої світової війни, коли М. Грушевський був на засланні, а діячі Союзу визволення України перекладали його тексти мовами країн Троїстого союзу і масово публікували їх у західноєвропейській пресі. При цьому сам автор не знав про вихід його текстів, що ускладнювало грушевськознавцям як їхній пошук, так і віднайдення рецептивних рефлексій [389].

Надзвичайно інформативним джерелом для нас є матеріали обговорень громадських ініціатив історика, що подекуди об'єднувалися у тематичні збірки дописів. Їхньою змістовою особливістю було фокусування на певній проблемі, що її актуалізував М. Грушевський. Яскравим прикладом таких тематичних збірок є видана у Києві брошура «К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевскаго» (1908) [114]. Вона містила дописи з правомонархічних і демократичних київських газет, в яких з різних ідейних перспектив

обговорювалася культурно-просвітницька праця львівського професора з огляду на його бажання прийняти участь у конкурсі на здобуття кафедри російської історії в Київському університеті, яка звільнилася після смерті П. Голубовського.

Доволі інформативними є і спеціальні дописи, відведені осмисленню цілісності громадської праці М. Грушевського чи аналізу її вибраних сюжетів. Такі дописи набули особливої масштабності, коли вчений став головою Центральної Ради. Тут для прикладу згадаємо брошуру «Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради», яка з'явилася наприкінці жовтня 1917 р. і стала своєрідним підсумуванням процесу осмислення сучасниками діяльності вченого як громадського активіста [212].

Виразний підсумковий характер мають і матеріали ювілейної грушевськіани в аспекті звернення авторів до суспільного чину історика. Тут для прикладу можемо назвати «первісток» суспільно-політичної грушевськіани – статтю Олександра Лотоцького «На громадянському посту. М. С. Грушевський як громадський діяч», що вийшла на сторінках московської «Украинской жизни» з нагоди півстолітнього ювілею Великого Українця [17].

Найчисленнішими текстами підсумкового характеру є некрологи й інші аналітичні тексти та синтетичні нариси меморіального плану, що вийшли з під пера українських та західних оглядачів як реакція на передчасну смерть Великого Українця. Більшість із цих текстів містили цілісну характеристику його національного служіння і тому будуть розглянуті при аналізі другої джерельної групи. Разом із тим, частина авторів меморіальних текстів презентувала читачеві саме масштабність внеску вченого у модернізацію українського руху. Для прикладу назвемо наймасштабнішим досвід меморіальної грушевськіани – книгу М. Остаповича та О. Білозерського «Президент: Життя і діяльність М. Грушевського», що вийшла у Львові в 1937 р. і була зосереджена, як про це свідчить назва, саме на громадському служінні визначного вченого [187].

Другий джерельний комплекс, що отримав назву «великий текст», містить різножанрову грушевськіану, в якій осмислюється цілість національного служіння Великого Українця, втім також і його суспільно-політичний аспект. Матеріали

цього комплексу класифікуються за змістовим критерієм (нарративні й документальні), характером інформації (творчі та нормативно-законодавчі) й походженням (офіційні й особисті). Серед цих різноманітних текстів найбільш важливою є публіцистика, відведена осмисленню феноменальності національного служіння М. Грушевського. В ній автори розглядали як однаково важливі всі аспекти прояву його діяльної натури – наукову, організаційну, просвітницьку, педагогічну та суспільно-політичну. Важливість цих текстів полягає у спробах віднайдення балансу між різними ділянками діяльності Великого Українця, що дозволяє нам усвідомити те, як в уяві його сучасників Грушевський-історик «конкурував» з Грушевським-політиком. Найбільша кількість такої публіцистики була викликана відзначенням різних ювілейних дат історика – чи то уродинних (50-ти та 60-ти ліття), чи то пов'язаних з його громадською діяльністю (двадцятип'ятиліття літературно-наукової діяльності, десятиліття й чверть століття переїзду до Львова). В них поряд із зверненням до історіографічної творчості М. Грушевського йшлося і про його ініціативи як громадського активіста.

Чималу вагомість серед матеріалів другого джерельного комплексу займає документообіг державних закладів та установ, з якими М. Грушевський пов'язав своє життя чи потрапив у поле зору їхніх співробітників. Особливістю цього виду рецепції є її офіційне походження. До цього виду матеріалів ми зараховуємо, приміром, віднайдені й актуалізовані Л. Винарем характеристики на українського вченого, підготовлені керівництву віденського міністерства віросповідань і освіти на його запит про кандидата на кафедру української історії у Львівському університеті [316]. Іншим прикладом може бути характеристика ректорату цього вишу на свого співробітника, видана на запит цісарсько-королівського польового суду при військовій комендатурі Львова [9]. Найбільшим блоком аналізованого джерельного комплексу є так звана «репресивна» грушевськіана, себто матеріали імперських спецслужб, в яких містилися характеристики суспільно-політичної діяльності вченого. До сьогодні з'явилося чимало археографічних видань таких

матеріалів, що значно розширює можливості дослідника рецепції громадського служіння М. Грушевського [109; 167, с. 64; 239].

Ще об'ємнішим видом другого джерельного комплексу є щоденникові та мемуарні джерела. Цей вид джерел почав з'являтися друком ще на початку ХХ ст., але й по сьогодні виходять друком матеріали сучасників М. Грушевського, помітно збагачуючи наше розуміння специфіки обговорення його суспільно-політичних ініціатив. Зрозуміло, що найчисленнішою групою є українські мемуари. До найбільш інформативних для реалізації завдань нашого дослідження відносимо щоденники та мемуари Володимира Винниченка [31; 32], Дмитра Дорошенка [86; 87], Сергія Єфремова [102], Олександра Лотоцького [151; 152], Аполінарія Маршинського [161], Михайла Мочульського [174], Олександра Оглоблина [359], Євгена Чикаленка [280-282]369 та багатьох інших представників української інтелігенції.

Та найбільш об'ємним видом другого комплексу матеріалів є епістолярій – як самого М. Грушевського, так і його кореспондентів, а також сучасників ученого, які нерідко висловлювали власне розуміння його громадських ініціатив у листах до третіх осіб. Подібно до щойно згаданих щоденників і мемуарів, епістолярій уможливорює відтворити приватні рецептивні оптики. Уzasаднюючи вагомість цього комплексу джерел для грушевськознавства, Ігор Гирич зазначав: «Листи до історика – почасти єдине джерело інформації про події історичної давнини, про процес роблення політичних програм, заміри, інтелектуальні суперечки, взаємини між визначними діячами цієї доби» [325, с. 1]. Слушність цього спостереження засвідчує видавнича ініціатива згадуваного Л. Винара, яку підтримали його материкові колеги. Мовиться про реномовану археографічну серію «Епістолярні джерела грушевськознавства», в якій на сьогодні вийшло сім показних томів листів Великого Українця і його кореспондентів. Зацікавленість науковців цими виданнями засвідчує важливість продовження видавничої серії. Втім, значно більша кількість епістолярію на сьогодні опублікована поза згаданою видавничою серією й становить репрезентативну базу для рецептивної грушевськiани.

Інформаційна унікальність епістолярію полягає в насиченості рецептивними сюжетами, які більше не зустрічаються в жодних інших джерелах. Приміром, лише з листів ми дізнаємося про скептичне ставлення наддніпрянських діячів до небуденності громадської активності М. Грушевського, що суперечило оприлюдненим в українській публіцистиці винятково піднесеним оцінкам. Так, авторитетний громадський і політичний діяч, міністр закордонних справ в уряді УНР, активний член ТУП і УПСФ Андрій Ніковський писав з цього приводу до Євгена Чикаленка: «Росія: Милюков, Керенський, Кокошкин, Шнигарьов і т. д. А у нас: Грушевський, Грушевський, Грушевський – і учений, і політик, і видавець, і в дуду грець» [97, с. 320].

Реалізувати важливі пізнавальні завдання дисертаційного дослідження уможливорюють і матеріали, об'єднані в третій джерельний комплекс. Вони мають виразний контекстуальний характер, адже покликані відтворити і зрозуміти складну добу модерного відродження, що в ній жив і працював М. Грушевський, водночас нерідко формуючи головні тренди її змін. Поряд із цим, матеріали цієї джерельної групи дозволяють зрозуміти діалектику взаємовпливів мікро- та макросоціуму громадського діяча в різні періоди його біографії. Врахування матеріалів цієї контекстуальної за своїми завданнями джерельної групи уможливорює повніше зрозуміти й відчувати «добу Грушевського». Матеріали третього джерельного комплексу поділяються за аналогією до попереднього. Ба більше, в основній своїй масі це є ті самі джерела, але в тому їх аспекті, коли вони проливають світло на контекст суспільно-політичної праці М. Грушевського, не торкаючись її характеристики безпосередньо.

Чималу вагу в третьому джерельному комплексі мають документальні й наративні матеріали. Найважливішими документальними матеріалами є пам'ятки громадського та державного справочинства. Їхньою спільною ознакою є офіційність походження та масовість. Прикладом останніх може бути розлога документація Львівського університету, найбільш змістовні фрагменти якої на сьогодні опубліковані. Для прикладу наведемо упорядкований В. Тельваком, В. Качмарем і С. Журавльовим «Каталог студентів Михайла Грушевського

Львівського університету» [420]. Його матеріали дозволяють зрозуміти масштабність молодіжної аудиторії автора «Історії України-Руси», на яку він мав вплив не тільки як учений-педагог, але й громадський діяч. Іншим прикладом можуть бути матеріали особової справи М. Грушевського як професора Львівського університету, видані В. Качмарем [339]. В ній містяться автобіографії українського вченого, його заяви про розширення можливостей функціонування української мови у стінах університету, службове листування стосовно участі вченого у боротьбі українських студентів за свої права тощо. Подібні діловодні матеріали відклалися і в архівах інших держав. Так, В. Тельвак віднайшов у варшавському Головному архіві давніх актів справу М. Грушевського, сформовану керівництвом рідного для нього філософського факультету, в якій було акумульовано скарги на діяльність історика як борця за національні права української молоді Львівського університету [250]. Всі ці матеріали дозволяють зрозуміти складну й напружену атмосферу, в якій М. Грушевському довелося працювати у здомінованому поляками Львові й відповідно краще зрозуміти здобутки його культурно-громадської праці.

Прикладами документів громадського справочинства є передусім численні матеріали Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, Українського соціологічного інституту, Всеукраїнської Академії наук; документація редакцій пресодруків, які заснував чи з якими інтенсивно співпрацював М. Грушевський («Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник», «Рада», «Село», «Засів», «Україна» тощо); архіви галицьких і наддніпрянських культурно-освітніх і громадсько-політичних інституцій («Просвіта», Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, Товариство українських поступовців, Українська партія соціалістів-революціонерів і под.), діяльним членом яких він був. До нашого часу чимало діловодних матеріалів цих та інших інституцій було актуалізовано і тим самим введено до наукового обігу. Інформація, що них міститься, дозволяє повніше зрозуміти контекст громадського служіння М. Грушевського. Для прикладу згадаємо введені до наукового обігу Олегом Купчинським діловодні матеріали

Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові [351]. Вони показують нам непросту боротьбу голови організації з партикулярно налаштованими галицькими елітами за реалізацію соборницького культурного курсу.

Важливим доповненням документального виду джерел є наративні. Вони також відзначаються масовістю й видовою різноманітністю й об'єднують публіцистичні, мемуарні та епістолярні матеріали. Публіцистика представлена численними текстами полемічного характеру авторства сучасників М. Грушевського, в яких артикулювалося широке коло важливих для поступу українства суспільно-політичних проблем. Це не тільки тексти українських громадських діячів, але й інтелектуалів з обшару Центрально-Східної Європи, які висловлювали власне зацікавлене бачення перспектив розвитку «неочікуваної» нації.

І в третьому виді джерел епістолярій, мемуари та щоденники є найчисленнішим видом джерел. Вони об'єднують тексти самого Великого Українця та його польських, російських, чеських, німецьких, румунських, французьких й ін. сучасників, в яких присутня інформація про бурхливу епоху кінця XIX – першої третини XX ст. Особливою цінністю в цій групі джерел позначено щоденники й мемуари самого М. Грушевського. Завдяки київській дослідниці С. Паньковій на сьогодні історіографи отримали два показні за обсягом томи щоденника вченого львівського періоду [59; 60]. Упорядниці надзвичайно ретельно прокоментувала в них згадувані ситуації суспільно-політичного плану, що становить надзвичайно надійний пошуковий і інтерпретаційний орієнтир для грушевськознаців. Дослідникам на сьогодні доступні й мемуари М. Грушевського, що з'явилися протягом 1990-х – 2000-х рр. нерідко і в кількох виданнях.

Подібним за важливістю для розуміння контексту суспільно-політичної праці М. Грушевського є розлогий епістолярій історика і його численних сучасників – як українських, так і західноєвропейських. Як ми вже згадували вище, на сьогодні опубліковано десятки солідних книжкових збірок епістолярію й

сотні статейних публікацій, в яких містяться здебільшого менші за обсягом епістолярні сюжети. Протягом останніх п'яти років своєрідним видавничим майданчиком для публікації грушевськознавчих матеріалів, втім і епістолярних, став заснований і редагований І. Гиричем академічний збірник «Михайло Грушевський. Студії та джерела». На сьогодні світ побачило чотири об'ємні випуски цього авторитетного історіографічного видання.

У підсумку відзначимо, що виявлена й охарактеризована сукупність історіографічних джерел, незважаючи на очікувані прогалини, виглядає доволі представницькою, а відтак і здатною забезпечити реалізацію сформульованих у вступній частині мети та завдань дослідження. Незважаючи на повноту й різноманітність зібраних джерельних матеріалів, вкажемо на існування деяких джерельних «лакун» для розширення поля рецептивного аналізу. Приміром, надалі невиданими залишаються розлогі матеріали епістолярного (наприклад, в архіві Грушевських у ЦДІАК відклалося кілька тисяч листів, що очікують на публікацію), діловодного (насамперед, справочинні матеріали НТШ, УНТ, УСІ, історичних установ ВУАН), публіцистичного (йдеться про опрацювання архівів сучасників історика у пошуках невиданих творів) й под. плану. Надалі актуальними є пошуки грушевськіани в західних колекціях, позаяк український архівний сегмент значною мірою вичерпаний.

1. 3. Методологія дослідження.

Подібно до того, як це було у випадку класифікації джерельної бази, в сучасній українській історіографії утвердилася певна традиція дослідження грушевськознавчого матеріалу за допомогою інструментарію нової культурно-інтелектуальної історії. Пояснюючи дослідникам її переваги, В. Тельвак наголосив на тяжінні до методологічного плюралізму й міждисциплінарності [394]. Також модель нової культурно-інтелектуальної історії орієнтує історіографа на вивчення суспільно-політичних процесів в якомога ширшому соціокультурному контексті. Такий підхід спонукає фокусуватися на процесі творення М. Грушевським суспільно-політичних ідей, простежити їхнє

поширення засобами публіцистики у середовищі сучасників і врешті зрозуміти логіку втілення в конкретних громадських чи політичних проєктах. Приміром, принципове розуміння автором «Історії України-Руси» потреби національної вищої школи спонукало його обґрунтувати цю ідею в громадських дописах на шпальтах української преси з обох боків Збруча, а відтак заснувати Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, яке стало інституційною основою для апробації моделі народного університету – так званих Літніх вакаційних курсів, що відбулися у Львові протягом 23 червня – 22 липня 1904 р.

Концептуальна стратегія нової культурно-інтелектуальної історії також акцентує на вагомості реконструкції зворотного рецептивного зв'язку. Мовиться про з'ясування того, яким чином обговорення суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського впливало не лише на тогочасний український суспільно-політичний ландшафт, але й модифікувало діяльність самого історика. Приміром, вступ львівського професора до лав Національно-демократичної партії в 1899 р. змусив його зануритися у вироблення партійної програми, завдяки чому в ній домінуючою стала ідея всеукраїнського соборництва, що була головним елементом політичного світогляду вченого. Реагуючи на критичне обговорення сучасниками його суспільно-політичних ініціатив, М. Грушевський також нерідко вдосконалював свою аргументацію, внаслідок чого ці ініціативи набували більшої конкретики. Так було, наприклад, у випадку з обговоренням його ініціативи переспрямувати громадські кошти, накопичені для студентів-сецесіоністів на розвиток галицького приватного шкільництва [417].

Ще однією вимогою нової культурно-інтелектуальної історії є зосередження на дискурсивних практиках інтелектуалів з метою з'ясувати формування і генезу їхніх світоглядних переконань. З огляду на це ми повсякчас з'ясовували тенденції й простежували традиції у сприйнятті й обговоренні сучасниками суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського. Відтак ми намагалися відтворити національні (українську, польську, російську, німецьку, чеську та французьку) традиції обговорення суспільно-політичної діяльності вченого. Такий підхід

уможливив з'ясувати не тільки те, що Грушевський-політик перебував у фокусі уваги представників всіх ідейних груп з обох боків Збруча (консерваторів, демократів, націоналістів, гетьманців та ін.), але й був запитаною постаттю європейських оглядачів українського руху. Також такий підхід дозволив нюансувати ставлення до громадських проєктів М. Грушевського з боку російських лібералів і правомонархістів чи польських ендеків і лібералів.

Чимала увага в новій культурно-інтелектуальній історії звертається на те, що з ідеологічних концептів сприймалося й модифікувалося в масовій свідомості, а також якими були способи популяризації нових ідей. Це спонукало нас особливу увагу відвести зусиллям М. Грушевського з популяризації своїх суспільно-політичних ініціатив як у широких колах українства, так і в європейському читацькому середовищі. Як знаємо, ця проблема перебувала у фокусі громадської діяльності вченого, свідченням чого були, приміром, його заходи із заснування періодики для селян, на шпальтах якої він цілеспрямовано займався культурно-просвітницькою працею [390]. Іншим прикладом може бути згадувана вище пропагандистська акція СБУ, в якій перекладені громадські тексти М. Грушевського поширювалися в західних медіа для пояснення політичних вимог модерного українства.

Зі щойно охарактеризованою концептуальною рамкою нашого дослідження кореспондується конкретний методологічний інструментарій, який дозволяє повною мірою втілити перелічені вище евристичні настанови. Відтак, в основу теоретико-методологічного інструментарію дисертаційної роботи лягли такі класичні принципи історіографічного дослідження як об'єктивність, історизм і системність. Приміром, застосування принципу об'єктивності змушувало врівноважувати суспільно-політичні ідеї М. Грушевського поглядами його опонентів, що дозволило більш збалансовано і в широкому контексті зрозуміти переваги та недоліки його ініціатив. Також принцип об'єктивності орієнтував нас вивчати не тільки рецепцію, що походила з кола симпатиків Великого Українця, але й критичні рефлексії його ідейних опонентів з багатьох політичних та національних таборів.

В свою чергу, принцип історизму орієнтував нас на дослідження суспільно-політичної спадщини М. Грушевського, виходячи винятково з реалій його складної доби, коли імперська парадигма поступалася національній. Відтак ми намагалися уникати презентизму в оцінках ідей і вчинків Грушевського-політика та відповідно відкидати закиди про його нібито нерозуміння вагомості популяризації незалежницьких ідей в роки української революції чи переоцінку головою Центральної Ради федералістських гасел. Адже наддніпрянське українство доби Визвольних змагань у своїй масі не йшло далі автономістських гасел і не уявляло політичної сепарації від східного сусіда. Відтак М. Грушевський намагався просто розмовляти зі своїми співвітчизниками зрозумілою для них мовою.

Принцип системності спонукав опрацьовувати суспільно-політичну спадщину М. Грушевського як цілісний комплекс ідей, переконань і вчинків з модернізації розділеного збручанським кордоном українства. З огляду на це ми зосереджувалися не лише на рецепції питомих політичних проєктів визначного вченого, але й простежували громадський резонанс його наукової, просвітницької, педагогічної й організаційної діяльності. Це уможливило зблизити різні іпостасі Великого Українця як національного діяча і заперечити доцільність популярних у консервативній публіцистиці спроб протиставлення Грушевського-історика Грушевському-політику.

Говорячи про залучені нами методи історіографічного дослідження, першочергово згадаємо про евристичні можливості проблемно-хронологічного. Він уможливив змогу показати динаміку еволюції суспільно-політичної програми вченого від культурно-автономістських гасел до незалежницької риторики. Відтак відповідно до можливостей цього методу ми з'ясовували зміну ставлення до суспільно-політичної спадщини М. Грушевського з боку представників різних національних середовищ і партійних угруповань.

Традиційно важливими для історіографічного дослідження, втім і для нашого, були евристичні можливості історико-порівняльного методу. Ми застосовували компаративний інструментарій на всіх етапах нашого дослідження

– від аналізу праць попередників до з'ясування дискусійних аспектів обговорення суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського у середовищі його сучасників. Також можливості історико-порівняльного методу дозволили нам простежити динаміку оціночних інтерпретацій громадського служіння Великого Українця найбільш активними оглядачами його діяльності (приміром, представниками львівської школи українознавців).

Наші спроби виокремити пануючі в той чи інший період біографії М. Грушевського інтерпретативні кліше (Всеукраїнець, «батько Грушевський», «зміновіховець» й ін.) уможливили евристичні можливості історико-типологічного методу. За його допомогою також вдалося класифікувати, приміром, жанрові та проблемно-тематичні блоки матеріалів української та західної періодики кінця XIX – першої третини XX ст., на сторінках якої постійно обговорювалася специфіка громадського служіння визначного історика.

Реалізація мети та завдань дисертаційного дослідження здійснювалися з урахуванням комплексного характеру нашої теми роботи й її тісного зв'язку з літературознавством, журналістикою, інтелектуальною історією та багатьма іншими дисциплінами, позаяк реконструкція процесу обговорення суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського у середовищі його сучасників є площиною перетину пізнавальних зацікавлень представників різних наук. Це змусило нас приділяти особливу увагу застосуванню ґрунтованого на використанні евристичних можливостей різних галузей знання міждисциплінарного підходу.

Зрештою, виразне методологічне навантаження в дисертаційній роботі має використовуваний нами термінологічний апарат, позаяк він уможливлює організувати історіографічну емпірику. У своєму дослідженні ми використали пізнавальні можливості низки таких наукознавчих термінів, як «історіографія», «українська історіографія», «грушевськіана», «грушевськознавство», «суспільно-політична діяльність», «рецепція» та ін. При оперуванні цими поняттями ми враховували сучасну українську практику термінотворення.

При всій багатоманітності сучасних спроб визначення поняття «історіографія», для нас найбільш відповідною є авторська пропозиція знаного

харківського дослідника Сергія Посохова [369]. Він окреслив максимально контекстуальне розуміння цього поняття, що виходить з розуміння історіографії як рефлексивного процесу пізнання інтелектуальної діяльності людини. Згідно з таким розумінням, органічною складовою предметного поля сучасної історіографії є процеси рецепції в інтелектуальній культурі людства. При цьому, що важливо, йдеться не лише про осмислення суто історичних ідей і концепцій, а й ширше – суспільно-політичних, культурологічних, цивілізаційних та ін.

Стосовно поняття «українська історіографія», найбільш повною для нас є спроба авторитетного дослідника Ярослава Калакури. Київський учений розуміє українську історіографію спеціальною галуззю вітчизняної та світової соціогуманітаристики, яка в своєму предметному фокусі тримає закономірності розвитку, критерії й варіації періодизації поступу української історичної думки, а також досвід функціонування державних і громадських інституцій історичного профілю, центрів і осередків історіографічної праці, логіку їх локалізації, осмислення внеску українських учених в процес приросту знань про українську й світову історичну науку, процес трансформації методологічних парадигм, підготовку наукової зміни, зрештою, формування історичної свідомості в різних групах українців [338].

В свою чергу, при визначенні понятійної пари «грушевськіана» й «грушевськознавство» ми спираємося на дефінітивні пропозиції засновника нової міждисциплінарної галузі Л. Винара [317]. Відповідно до його розуміння, перше з цих понять об'єднує всю сукупність матеріалів М. Грушевського та присвячених йому праць – як суто дослідницьких текстів, так і широкий спектр ненаукової продукції (публіцистика, література й поезія, візуальні матеріали тощо). Під грушевськознавством, вслід за Л. Винаром, ми розуміємо винятково академічний сегмент грушевськіани, тобто відведені Великому Українцю матеріали дослідницького плану.

Під поняттям «рецепція» ми розуміємо процес історіографічного сприйняття, осмислення, засвоєння й інтерпретації тих чи інших наукових і суспільно-політичних ідей. У випадку рецепції суспільно-політичних поглядів

М. Грушевського йдеться про специфіку їхнього проникнення у публічний простір, а відтак і функціонування у вигляді практик оцінювання, обговорення, акцептації чи заперечення в багатьох політичних (національно-демократичному, консервативному, націоналістичному, малоросійському, москвофільському, правомонархічному і т. д.) чи національних (українському, польському, російському, чеському, німецькому, французькому і ін.) середовищах.

Отже, визначена концептуальна рамка дослідження, підібраний оптимальний теоретико-методологічний інструментарій, а також коректне вживання понятійного апарату роботи уможливили досягти поставлену у вступній частині мету та реалізувати визначені дослідницькі завдання.

Висновки до першого розділу.

Таким чином, процес всебічного опрацювання різножанрової літератури довів, що попри багаторазові спроби історіографічного аналізу прижиттєвої суспільно-політичної грушевськіани протягом 1890-х – 2020-х рр., актуалізована дослідницька проблема так і не отримала належного її масштабності системного опрацювання. Виявлені евристичним шляхом різнопланові види історіографічних джерел (рецензії, матеріали дискусій, аналітичні статті, синтетичні нариси та ін.) довели доцільність і можливість артикуляції низки вигачених дослідницьких завдань. Відтак запропоновані концептуальна модель і міждисциплінарний за своїм характером методологічний інструментарій уможливили вповні реалізувати визначені мету і завдання дослідження. Все це сприятиме як суттєвому розширенню проблемного поля грушевськознавства, так й інтеграції дискусій довкола національного служіння Великого Українця до інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Розділ 2.

Рецепція суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст.

В інтелектуальній біографії М. Грушевського особливе значення надається факту переїзду молодого історика до Львова у вересні 1894 р. Саме цю подію аргументовано вважають початком вповні самостійної довголітньої праці вихованця київських українофілів над культурно-національним освідомленням співвітчизників. Від року до року ця праця набувала інтенсивності й охоплювала щоразу нові сфери буття нашого народу. Це спричинило зацікавлену реакцію багатьох оглядачів – спочатку українських, а відтак і польських, російських, чеських та ін. У підсумку постала поважна кількісно й різноманітна у національному і дискурсивному аспектах рецепція, осмисленню якої відведено цей розділ. В ньому охоплено аналізом суспільно-політичну грушевськіану протягом 1894-1916 рр. Провідною ознакою цього періоду є виразне домінування імперського дискурсу. Відповідно до усталеної традиції вивчення інтелектуальної біографії автора «Історії України-Руси», він поділяється на перше львівське десятиліття, львівсько-київський окрес та роки заслання. Ця періодизація й лягла в основу нашого історіографічного аналізу.

2. 1. Обговорення громадської праці М. Грушевського в Галичині протягом 1894-1906 рр.

Як щойно йшлося, вповні самостійну громадську діяльність вихованець школи В. Антоновича розпочав після переїзду наприкінці вересня 1894 р. до Галичини [366, с. 79-80]. Київські громадівці (передусім, В. Антонович і О. Кониський) та наддністрянські творці політичного курсу «нової ери» (насамперед, О. Барвінський) метою перенесення молодого історика бачили лише освітню й науково-організаційну працю на форумах Львівського університету та Наукового товариства імені Шевченка. Подібне розуміння щодо культурного акценту своєї «будительської» місії на Наддністрянщині мав і сам

М. Грушевський, свідченням чого було його бажання на перших порах можливо уникати занурення у складні та малознані хитросплетіння місцевого політичного життя [353].

Втім, таке бажання молодого професора і його наставників з обох боків Збруча до певної міри було нездійсненим і погано узгоджувалося з тогочасними політичними реаліями. Мовиться про те, що політика «нової ери», одним з ефектів якої було утворення кафедри української історії у Львівському університеті, на час приїзду М. Грушевського до Львова стрімко втрачала популярність і угодовому курсу О. Барвінського була протиставлена опозиційна позиція народовців на чолі з Ю. Романчуком. Зазнаючи все дошкульнішої критики за свою лояльність до політики урядових кіл і польських зверхників Галичини, О. Барвінський на початку 1890-х рр. приїздив до Києва і просив громадівців про підписи на підтримку свого угодового курсу. Такий підпис він отримав і від М. Грушевського. Тож останній в уявленнях галичан був ідейним «барвінщанином», як називали в Галичині прихильників лідера «новокурсників». Про це, зокрема, писав І. Франко у листі до М. Драгоманова, оповідаючи про перші кроки М. Грушевського у Львові [270, с. 508]. В свою чергу, київські наставники бачили в молодому вченому насамперед амбасадора загальноукраїнських інтересів, що як публічний інтелектуал мав запобігати поглибленню партикулярних настроїв у середовищі галичан.

Та й сам М. Грушевський, як спостережлива і рефлексивна людина, одразу по приїзді до Львова зрозумів марність своїх сподівань на тишу студентської аудиторії і професорської робітні, позаяк професор єдиної на той час кафедри української історії самозрозуміло перетворювався на громадського активіста, що має своєю працею узasadнювати історичну й культурну суб'єктність українства. У той час стрімкої кристалізації ідеології національних рухів недержавних народів на широкому просторі Центрально-Східної Європи це завдання мало виразне політичне навантаження. Зрештою, й тогочасні події не сприяли самовідмежуванню М. Грушевського від активного громадського життя. Так, у середині жовтня 1894 р. несподівано помер знаний літературознавець Омелян

Огоновський, який був провідником українських інтересів у Львівському університеті. Відтоді на молодого професора лягає цей дедалі важчий, з огляду на стрімке загострення шовіністичних настроїв у середовищі польської професури, тягар захисту українства у його стінах.

Властиво боротьба за права української молоді у Львівському університеті й поступове опрацювання програми здобуття освітньої незалежності корінним населенням Східної Галичини від диктату польських урядових чинників всіх рівнів стали за часом першою громадською акцією М. Грушевського, яка отримала чималий медійний резонанс. Одностайно по стороні професора у цій боротьбі перебувала преса національно-демократичного табору, що її найбільш впливовим органом був часопис «Діло» [423]. Цей пресодрук ретельно фіксував всі етапи протистояння історика з адміністрацією філософського факультету і завжди надавав йому свої сторінки для пояснень, супроводжуючи їх співчутливим коментарями, в яких нерідко солідаризувався з рацією вченого.

Так було, наприклад, у випадку чи не найбільш голосного непорозуміння між М. Грушевським і польськими професорами в липні 1901 р. Як відомо, тоді на засіданні ради філософського факультету М. Грушевському вкотре заборонили виступати українською мовою, як він це принципово робив від часу переїзду до Львова. І цього разу декан К. Твардовський перебив українського колегу, закликавши промовляти польською. Коли ж український учений продовжив виступ українською, декан попросив іншого українського колегу К. Студинського перекладати виступ М. Грушевського. Втім, останній почав виступати з приводу обговорюваного питання від власного імені. Тож позбавлений таким чином голосу історик залишив залу засідань. Попри те, що це не була далеко ані перша, ані остання суперечка М. Грушевського з університетськими колегами на мовному ґрунті, українська та польська преса Львова надали їй розголосу. Перша цілком підтримала свого професора, вказавши на постійне порушення адміністрацією університету закріпленого в державному законі статусу його двомовності (утраквістичності) [141]. Підтримала вимоги М. Грушевського і українська студіююча молодь, яка відреагувала на постійне порушення її

культурних прав сецесією, яка вперше відбулася в 1901–1902 рр. Тоді понад 500 українських студентів на знак протесту залишили університет і вирушили продовжувати студії до інших академічних осередків.

Відтоді український професор взявся за публіцистичне перо і в багатьох статтях переконливо обґрунтовував незаконний характер дій польської адміністрації головного вищого навчального закладу краю, яка через систему внутрішніх розпоряджень звела нанівець багатонаціональний статус вишу, наданий йому урядовою постановою після «Весни народів» [340; 378]. Як логічний вихід з цієї ситуації освітньої безправності східногалицьких українців М. Грушевський пропонував або розділити існуючий вищий навчальний заклад на українську і польську частини, або створити для них самостійний університет у Львові. Більшість українських національно-демократичних сил цілком підтримали бачення М. Грушевським шляхів вирішення проблеми української вищої школи [341]. Свідченням цьому стало те, що саме йому довірили підготовку меморіалу в університетській справі, який українська парламентська делегація презентувала у Відні [51].

Здавалося б, кожен національно мислячий політик мав би підписатися під таким планом розбудови української вищої освіти. Натомість, бачення М. Грушевського як цілком нереалістичне відкинули галицькі консерватори в особі О. Барвінського. Відзначимо, що він що мав тривалу і складну історію взаємин з автором «Історії України-Руси», які знайшли доволі докладне опрацювання в сучасній історіографії [399]. Галицький політик сперечався з колишнім приятелем в університетській справі, а згодом і з інших громадських справ, зі шпальт свого часопису «Руслан» [12, с. 1], що протягом тривалого часу був трибуною постійного опонування громадським акціям львівського професора з клерикально-консервативних позицій.

В своїй відповіді на освітні ініціативи М. Грушевського О. Барвінський вперше озвучив тезу, якій судилося доволі тривале життя в українській публіцистиці консервативного, а згодом і націоналістичного спрямування. Мовиться про арогантський закид М. Грушевському в тому, що будучи

кабінетним істориком, він нібито невміло занурюється в політику, чим лише шкодить національній справі. Така апріорно ексклюзивна постава знецінювала будь-які громадсько-політичні кроки автора «Історії України-Руси» і була зручним інструментом їх профанації. Саме з цієї позиції у статті «В справі українсько-руського університету» О. Барвінський закинув опонентові нерозуміння галицьких політичних реалій. Ба більше, відповідальність за галопуючу полонізацію Львівського університету він наперекір здоровому глузду поклав саме на М. Грушевського: нібито його принциповість у відстоюванні освітньо-культурних прав української молоді спричинила націоналістичні вибрики польських професорів. О. Барвінський переконував читача «Руслана»: «Задля своїх особистих прикмет і автократичности [М. Грушевський] не вспів на університеті витворити условин для помноження руских катедр [...]» [11, с. 2]. Що характерно для угодівців, під «радикалізмом» галицький політик розумів безкомпромісність М. Грушевського у відстоюванні українських національних інтересів у головній вищій школі коронного краю. Принагідно відзначимо, що сучасні дослідники проблеми вказують на безальтернативність проукраїнського курсу Грушевського-професора в умовах галопуючої полонізації Львівського університету на зламі XIX-XX ст. [400; 461].

Очікувано, що громадська акція М. Грушевського з відстоювання культурних прав українців у Львівському університеті зазнала безапеляційної критики польських інтелектуалів, які у появі української вищої школи виправдано вбачали поважну загрозу здобутому панівному становищу на східногалицьких теренах. При цьому особливо брутальними були випадки львівської преси, в якій відверто демонізувався образ українського професора. Втім, і колеги автора «Історії України-Руси» не відзначалися інтелігентністю висловлювань.

Промовистим прикладом цього є стаття визначного польського лікаря, біолога і літературознавця Б. Т. Дибовського у знаному своїми шовіністичними настроями львівському часописі «Słowo Polskie». В дописі «З приводу статті проф. Грушевського» [72], підсумовуючи виступи українського вченого в університетській справі, польський професор відмовив їм у будь-якій слушності

та піддав тотальній профанації всі його аргументи як академічного, так і гуманістичного плану. Самого колегу по університету Б. Дибовський відверто демонізує: «Цей потік ненависті, поширюваний в масах і серед провідників, не зменшився, а навпаки, постійно зростає і зростає, особливо відтоді, як проф. Михайло Грушевський прибув сюди, до Львова, і виступив на користь гайдамацької пропаганди».

З чималою емоційністю польський професор атестував і своїх молодших колег українського походження. Змагання студентів за права рідної мови він змалював як «щось дике, бездумне, варварське». У боротьбі молоді він знову побачив деструктивний вплив М. Грушевського: «Варварська боротьба в університеті і загалом увесь січовий рух розвивався і розквітав завдяки йому».

Б. Дибовський у своєму тексті навіть не намагався проаналізувати чи бодай зрозуміти логіку обстоювання його колегою українських прав в університеті. Натомість він цілковито відкинув їх як щось не варте ані найменшої уваги. Банально профануючи українські вимоги, польський професор зверхньо підсумував: «Цілісне висвітлення факту русинської сецесії на університеті, а також висвітлення всіх інших фактів, вміщених у статті п. М. Грушевського є тенденційними і неправдивими». На жаль, наприкінці статті Б. Дибовський вдався до особистих образ колеги-професора, давши йому прізвисько «гайдамацького заспівувача». Принагідно відзначимо, що це прізвисько відтоді набуло популярності серед збентежених поступом українського руху польських інтелектуалів.

Ще більшої емоційності набуло обговорення іншої освітньої ініціативи М. Грушевського – формування національної мережі середніх навчальних закладів. У низці своїх статей львівський професор ретельно обґрунтував план закладання приватних українських гімназій [58], що єдине могло завадити намірам польської верхівки краю пригальмувати культурне дозрівання кількісно домінуючої місцевої громади. Ба більше, історик в практичний спосіб долучився до цієї важливої справи, адже його ім'я бачимо серед щедрих жертводавців кількох гімназій. Визнанням українською громадою внеску М. Грушевського в

розробку моделі і практичну реалізацію українського середнього приватного шкільництва було обрання його в січні 1910 р. головою українського Крайового шкільного союзу, що мав за завдання організацію систематичної і координованої праці над створенням української школи.

Як не дивно, але далеко не всі українські громадські діячі у Львові сприйняли логіку М. Грушевського. Мовиться про те, що на зламі XIX-XX ст. галицькі публічні інтелектуали вважали найбільш актуальним завданням побудову національного театру, на що польські очільники краю тривалий час блокували виділення бюджетного фінансування. Відтак українські політики запалили громаду ідеєю складання пожертв на цю поза сумнівом вагому, але не першорядну справу. М. Грушевський же, не заперечуючи потрібності національного театру, вказував на необхідність пріоритезувати культурні потреби місцевого населення. З огляду на це він наголошував на незрівняно актуальнішій потребі організації приватного середнього шкільництва і закликав акумульовані на театр гроші витратити на закладання приватних гімназій [47]. Вчений доречно наголосив, що відвідувачів національного театру передусім має виховати українська школа і гімназія, а за існуючого на той час рівня анальфabetизму відвідувати театр буде нікому [417].

Ці аргументи М. Грушевського на шпальтах «Діла» піддали критиці заангажовані у «театральну» справу діячі. Приміром, авторитетний галицький педагог О. Борковський у дописі «В справі закладання приватних гімназій» заповзівся переконувати громадськість про нереальність запропонованого львівським професором проекту [18]. Його позицію підтримали В. Шухевич, Є. Левицький, К. Левицький та інші заангажовані у побудову театру наддністрянці. Натомість, в оборону освітянської ініціативи М. Грушевського в кількох статтях на сторінках «Артистичного вісника» виступили І. Франко та І. Труш [259; 272]. Про громадську резонансність справи говорить те, що обговорення на шпальтах української періодики завершилося у залі суду: тогочасний директор театру М. Губчак подав позов проти І. Франка за статті на «театральну» тему і програв судовий процес.

Ще більш радикально на ініціативу М. Грушевського з переспрямування «театральних» коштів на українську середню школу відреагував О. Барвінський. Попри очевидність національної корисності цієї важливої ініціативи, політик на сторінках «Руслана» вкотре відмовив у будь-якій рації опонентові. Він заповзявся доводити нереалістичність плану М. Грушевського та наполягав, що місцева громада настільки фінансово убога, що не буде в стані утримувати власні гімназії. Втім, більшість галичан таки пішла за М. Грушевським і протягом перших десятиліть ХХ ст. Східну Галичину охопила зростаюча мережа гімназій, що виховали показну генерацію свідомих національного обов'язку представників української інтелігенції. Саме вони уможливили державотворчий феномен Західноукраїнської народної республіки.

Доволі голосного обговорення зазнала також культурно-громадська діяльність М. Грушевського на форумі очолюваного ним НТШ. В історіографічній літературі було справедливо відзначено, що поряд із суто академічними завданнями, голова Товариства вбачав у ньому ефективний інструмент культурної дипломатії. В цьому аспекті найчастіше згадується справа із допуском галицьких учених на XI Археологічний з'їзд, який мав відбуватися у Києві в 1899 р. Попри те, що робочими мовами цього наукового форуму були визнані всі мови слов'янських народів, львівським науковцям відмовили у праві виголошувати доповіді українською. Оскільки організатори з'їзду на запит голови НТШ заявили, що «доповіді можуть бути допущеними тільки в суто російському варіанті на сторінки Праць з'їзду», то на зібранні Історично-філософічної секції Товариства було вирішено не брати участі у форумі [237]. Також на цьому засіданні за ініціативи М. Грушевського присутні прийняли рішення про публікацію призначених на з'їзд трьох десятків доповідей в окремих томах «Записок НТШ». Таким чином, очолюване істориком Товариство показало колегам з інших національних наукових осередків, що в справах самобутності українського народу та його культури не йтиме на жодні компроміси.

М. Грушевський доволі грамотно використав цю відмову київського комітету: медійно «підсвітивши» ситуацію з заборонаю доповідей, він доніс до

широкого кола інтелектуалів, передусім російських, промовисті свідчення утисків української культури в Російській імперії. Цей розголос – не лише у наддніпрянських, але й загальноросійських демократичних часописах – підсилило видання призначених для з'їзду доповідей окремим подвійним випуском «Записок НТШ». Оглядачі цього видання не могли оминати обставин його появи. Вони практично одностайно обурювалися російським репресивним практикам стосовно українського слова і культури загалом. Так, на шпальтах «Вестника Всемирной истории» йшлося: «[...] Лише поліційна запопадливість може побачити «сепаратизм» у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою» [25, с. 250]. Подібне обурення демонстрували й чеські оглядачі цих томів «Записок НТШ», висловлюючи підтримку боротьбі М. Грушевського за культурні права свого народу [308].

Змальоване щойно обурення змусило вступитися за організаторів з'їзду київський правомонархічний орган «Киевлянин», що відтоді став постійним опонентом культурно-наукової та громадсько-політичної праці М. Грушевського на підросійських теренах [379]. Редакція часопису прямо вказала, заборонне рішення організаторів з'їзду було сформоване під впливом авторитетного славіста, професора Університету святого Володимира та київського цензора Т. Флоринського, який зажив скандальної в демократичних колах слави запеклого борця з українською культурою [96; 266]. Шовіністичні дописи «Киевлянина» породили важливу для української справи хвилю публіцистики з обох боків Збруча, тим самим привернувши увагу до культурно-громадської праці М. Грушевського [307].

Якщо за межами Східної Галичини культурно-громадська праця М. Грушевського на форумі НТШ отримувала дедалі більше визнання, то в самому краї до неї поступово формувалося неоднозначне ставлення. Мовиться про те, що невдовзі після обрання головою львівський професор зіткнувся з опозицією багатьом своїм науковим і суспільним ініціативам. Незважаючи на те, що вчений виступав за послідовну деполітизацію некоронованої української Академії наук, виявилось неможливим уникнути протистояння, в основі якого

було відмінне бачення пріоритетів і шляхів національного поступу. Оскільки проблема конфліктів в НТШ, як і рації конфліктуючих сторін є доволі повно висвітленими в історіографії [333], відзначимо ті рецептивні моменти, які стосувалися громадсько-політичної праці голови Товариства.

Так, крізь узвичаєну для себе профанаційну призму громадсько-культурну працю М. Грушевського в очолюваному ним НТШ охарактеризував лідер галицьких консерваторів О. Барвінський. На сторінках «Руслана» він відзначав, що його недавній приятель «в Науковому Товаристві ім. Шевченка не вів до підготовки умовин до утворення Українсько-руської Академії Наук і довів до того, що члени, котрі спершу горнулися так одушевлено до сего осередка українсько-руської науки, розбрелися, а навіть з молодших сил лишилися при тім огнищу хиба фінансово зависимі одиниці» [11, с. 2]. Попри очевидні здобутки голови Товариства з розбудови всіх напрямків його праці, свідченням чого було стрімке зростання якісних наукових видань і поява нових дослідницьких структур, попередній голова НТШ сфокусувався у своїй публіцистиці на характерологічних вадах опонента. Він пояснив, що такі успіхи у веденні наукової праці в НТШ М. Грушевський нібито досягнув завдяки моральному терору своїх співробітників – «режиму касарні» [350, с. 148]. В подібній тональності культурно-громадська діяльність М. Грушевського на форумі НТШ була оцінена ще одним його затятим опонентом представником галицьких радикалів М. Павликом, що закинув львівському професору «запровадження монархічного ладу в нашім товаристві» [190].

Відзначимо, що ці інвективи в недемократичності керівного стилю М. Грушевського й неетичності його поведінки стосовно своїх співробітників оперативно спростував один із найвидатніших діячів НТШ та ще один авторитетний галицький радикал І. Франко. З приводу поширюваних опонентами голови Товариства поголосок про його нехтування інтелігентною манерою спілкування з НТШ-івською громадою, він зауважив: «Грушевський деспот, автократ – [...] закид настільки невловимий, наскільки і гнусний [...]. Невловимий, бо ніхто не вміє подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він

пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діла у Товаристві було зроблено впору [...]» [271, с. 177-178].

Цікаво, що культурно-громадську працю М. Грушевського на форумі НТШ у перші роки його головування схвально оцінили галицькі москвофіли, засудивши напади на професора з боку О. Барвінського та М. Павлика. Найвірогідніше це можна пояснити тим, що в М. Грушевському москвофіли бачили вихованця абсолютизованої ними російської освітньої системи [204]. Тож попри визнання деяких промахів у діяльності голови НТШ та його амбітності, вони об'єктивно вказували на перетворення вченим Товариства на ефективний інструмент спротиву культурній домінації поляків у Галичині. З цього приводу у редакційній замітці йшлося: «Проф. Грушевський нам ні брат, ні сват, він навіть різко відрізняється від нас за національними поглядами, але своєю серйозною історичною освітою, отриманою в російській школі, він є велетнем порівняно з пігмеями, що вийшли з польських шкіл і отримали дипломи на «вченість» за улесливість польським політикам» [254].

Ще один із напрямків суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у перше десятиліття перебування у Львові полягав у його спробі переформатування української галицької політичної сцени. Мовиться про те, що чи не з перших днів після переїзду молодий професор побачив, що його уявлення київських часів про цілковиту гармонію громадсько-політичного життя наддністрянських українців виявилися більше ніж хибними. У краї доволі агресивно конкурували між собою за симпатії виборця русофіли, угодові й опозиційні народовці, радикали та багато інших партій. В цих умовах реальної багатопартійності історик вирішив особисто познайомитися з очільниками чоловічих політичних сил, які перебували на позиціях українського демократичного руху і соборності. З огляду на це, М. Грушевський у листопаді 1894 р. на запрошення С. Смаль-Стоцького приїздив у Чернівці [45]. На зустрічах з буковинськими народовцями та радикалами молодий професор наголошував на потребі відкидання партійних чвар і об'єднання зусиль для успішності громадсько-культурної праці в умовах зростаючої конкуренції з боку інших національних спільнот держави, передусім,

поляків і євреїв. Відтак учений вперше проявив себе у ролі координатора українського життя в Дунайській монархії, що сприяло визріванню проєкту зі створення об'єднаної політичної сили на національно-демократичній платформі.

Обсервуючи галицькі політичні реалії, М. Грушевський протягом 1894-1896 рр. відносив дедалі більше фактів невідповідності діяльності свого колишнього протектора О. Барвінського та його однопартійців національним інтересам місцевої громади, що підтверджувало слушність критики опозиційних народовців та радикалів. Так, у своїх листах до наддніпрянських приятелів І. Нечуя-Левицького та О. Кониського львівський професор відверто обурюється позиції галицького діяча у справі реформи шкільних рад та політизації ним роботи в НТШ [144, с. 46, 60].

Справжнім шоком для нього стали «криваві» баденівські вибори, що показали дійсну ціну перемоги «барвінщиків». Коментуючи їх результати, М. Грушевський у березні 1897 р. відверто писав О. Кониському: «Я ж знов скажу Вам щиро, що по всім, що сталося, волів би не мати ні одного Русина посла, як мати сторонників Барвінського» [14, с. 61]. Остаточний розрив між колишніми приятелями спричинила відмова щойно обраного замість О. Барвінського голови НТШ взяти участь у відзначенні століття Ф. Палацького, на чому наполягав керівник «Католицького русько-народного союзу». Ба більше, М. Грушевський поставив своє ім'я під телеграмою із засудженням підтримки чеськими політиками практики польського господарювання у Галичині. Цей крок молодшого колеги О. Барвінський назвав у своїх відомих «Споминах» «нетактовним», «безосновним та історично невірним» [399].

Відтоді взаємини між М. Грушевським і його колишнім опікуном і приятелем остаточно погіршилися, а їхні суперечки стали надбанням української публіки з обох боків Збруча [399]. Ображений О. Барвінський все частіше у приватних розмовах і на шпальтах часопису «Руслан» наголошував на невдячності М. Грушевського, який мовляв скористався новокурсниками для кар'єрного зростання, а потім погордував колишніми партнерами. Необхідність дати відповіді на інвективи О. Барвінського стала для професора доброю нагодою

викласти власне розуміння політики «Католицького русько-народного союзу» і його очільника. Це, властиво, стало першим голосним виходом М. Грушевського на арену вже не стільки громадського, скільки політичного галицького життя та спричинило широке обговорення, в якому взяли участь інші зацікавлені сторони, що було свідченням актуальності піднятих істориком проблем.

Свою відповідь на закиди О. Барвінського український професор назвав «Як мене спроваджено до Львова» і вона з'явилась у червні 1898 р. на сторінках «Діла». Про тогочасну близькість М. Грушевського до цієї трибуни опозиційних народовців говорить атестація автором часопису «одиноким незалежним органом для інтелігенції» [296]. У самому дописі історик першочергово наголосив на недоречності закидів у нібито невдячності, адже його переїзд до Львова всі сторони вважали національним подвигом якраз з боку М. Грушевського, який залишив комфортний для нього Київ для освідмлюючої праці у ментально чужій країні.

Нівелювавши ці поголоски, професор зосередився на поясненні власного бачення політики новокурсників і їхнього очільника О. Барвінського. З'ясовуючи еволюцію своїх поглядів історик писав: «Я їхав до Львова прихильником політики пана Барвінського, властиво нової ери. [...] Їдучи до Львова, я надіявся, що за мною піде ціла фаланга українців на львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити руські катедри. Га, розчаровання прийшло дуже скоро» [296]. Втім, занурення у галицькі реалії, вказує М. Грушевський, показали національну безпринципність політичної сили О. Барвінського з багатьох важливих національних питань. «За сим фактом пішли иньші аналогічні і цілком зневірили мене в новокурсній політиці, – наголошує історик. – І як на початках, з мого щирого переконання, ставав щиро и сміло в обороні нової ери, так і тепер не вагаюсь заявити, що уважаю новокурсну політику не меншою шкодою нашого народу, як москвофільство» [296]. Очікувано, що така різка і багато в чому несправедлива оцінка прихильників політичного табору «нової ери», не залишала шансів на порозуміння і позиціонувала М. Грушевського як прибічника опозиційних народовців. Саме цей виступ львівського професора

продемонстрував оглядачам українського життя його політичні амбіції на те, щоб створити об'єднуючу платформу для опозиційних польській адміністрації краю українських діячів.

Очікувано, що перша реакція на згадану статтю М. Грушевського прозвучала з боку самого О. Барвінського, який звично спровокував закиди колишнього політичного однодумця [12] та закинув йому цілковиту неознайомленість зі специфікою галицького громадського життя [14]. Полеміка М. Грушевського та О. Барвінського була зауважена й іншими політичними акторами галицької сцени. Зрозуміло, що критику професора цілком акцептували опозиційні народовці з кола Ю. Романчука. Свідчив про це хоча б факт появи статті на першій шпальті їхнього партійного органу «Діло». Що цікаво, підтримали критику М. Грушевського і галицькі москвофіли, які віддавна вважали «барвінщиків» своїми політичними опонентами. Виступ львівського професора медійна трибуна москвофілів газета «Галичанин» атестувала «національно-політичною сповіддю» [421]. І лише зрівняння М. Грушевським шкідливості для місцевої громади новокурсно́ї та москвофільської політики обурило оглядача «Галичанина», котрий підсумовуючи конфлікт М. Грушевського та О. Барвінського вказав – «Яке їхало – таке здибало» [192; 236].

Ця перша ініційована визначним істориком суто політична дискусія відобразила відмінні позиції у галицькому суспільстві стосовно питання лімітів лояльності до дій польських очільників краю та потреби вироблення опірності їхнім апетитам з цілковитого підпорядкування своїм інтересам всіх інших національних груп Східної Галичини. Надалі ця дискусія між автором «Історії України-Руси», який обстоював неможливість розмінювання принципових національних постулатів на дрібні концесії, та очолюваних О. Барвінським консерваторів, що провадили, як їм здавалося, «прагматичну» політику постійного лавірування між бажаним і можливим [440], лише набувала емоційності, а подекуди й брутальності.

Заклики М. Грушевського до створення опозиційної до польських кіл та угодного курсу політичної платформи привели його в 1899 р. до лав Національно-демократичної партії (НДП), де якій він разом із представником радикалів І. Франком увійшов до її керівного органу – Народного комітету [352]. Ба більше, львівський професор був одним із ідеологів партії та співтворцем її програми. В цьому документі актуальним завданням у національній сфері визначалося здобуття статусу автономії населеними українцями теренами Буковини та Галичини. Поряд із цим в програмі партії йшлося про підтримку спрямованих на федеративну та конституційну перебудову імперії Романових змагань наддніпрянців. Програма містила й широкий спектр демократичних вимог – встановлення загальних виборів, запровадження пропорційної системи представництва національних меншин в державних органах влади, ліквідація виборчих курій. До програми НДП увійшло положення – «наш націоналізм повинен бути наскрізь демократичний», а ідеалом суспільних взаємин було проголошено створення України «без хлопа і пана» [136].

Вступ М. Грушевського та І. Франка до НДП помітно зміцнив її авторитет серед галицької громади. З цього приводу, приміром, знаний публіцист М. Лозинський писав: «Цей крок зробив велике вражіння серед поступової інтелігенції, яка досі вагалася між опозиційними народовцями та радикалами, тепер потягнула масово в нову партію, бачучи в ній такі авторитети як Франко і Грушевський» [146, с. 388]. Втім, у короткому часі обидва діячі залишили партійні лави внаслідок непослідовності дій лідерів НДП, що полягала в продовженні галицької традиції безпринципного загравання з польськими керманичами краю ціною відмови від національних вимог.

Відтоді М. Грушевський зосереджується на пошуку та приєднанню однодумців для реалізації найбільш важливих у його розумінні завдань всеукраїнської соборності та послідовної демократизації всіх сфер життя розділеного збручанським кордоном українства. Медійною платформою цієї програми став створений істориком в 1898 р. «Літературно-науковий вістник» (далі – «ЛНВ»). І хоча цей пресодрук анонсувався як цілком культурний орган,

невдовзі він став рупором щойно згаданої політичної програми свого засновника. Про це, зрештою не приховуючи, писав у своїй автобіографії сам львівський професор, що він був «разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований журнал ЛНВісник» [46, с. 266].

Отримавши власну медійну трибуну, М. Грушевський розпочав популяризацію свого бачення ієрархії національних викликів і шляхів їх розв'язання. Зростаючий вплив часопису на українську громаду одразу ж зумовив очікувану «захисну» реакцію зі сторони царських чиновників. Без жодного обґрунтування на підставі Емського указу поширення «ЛНВ» на території імперії Романових було заборонене. З іншого боку, це дозволило авторам писати про українські проблеми з максимальною відвертістю. Невдовзі це зумовило появу чималої кількості критичних оглядів «ЛНВ» з обох боків Збруча, в яких фокус робився саме на редакційній політиці М. Грушевського та його суспільно-політичній публіцистиці.

Однією з ключових тем, пропагованих львівським істориком зі шпальт «ЛНВ», була українська соборність – насамперед культурна й ідейна. Це гасло об'єднало довкола часопису показну громаду визначних українських інтелектуалів з обох боків Збруча (І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк, В. Винниченко й ін.), які цілком поділяли розуміння її пріоритетності і вели свою культурну працю в руслі затирання регіональних відмінностей. І. Крип'якевич так змальовував громадську значущість соборницької місії часопису: «Тепер і не розкажеш, як багато давав тодішній «Вісник» нового й цікавого читачам, який мав він великий вплив на молодь, на все громадянство, як дуже поширив наші думки на світ, на людей, на наші завдання. Та цей журнал мав іще інше значення: він мав єднати галицьких та буковинських українців із наддніпрянськими. В кожному зшитку були «огляди життя з усіх українських земель». Щонайкращі й найліпші письменники з-перед і з-поза Збруча, пишучи у «Віснику», єдналися між собою» [129, с. 16-17].

Втім, не всі українські діячі сприйняли з належним розумінням соборницькі змагання М. Грушевського. Так, до них доволі скептично поставилися галицькі консерватори. Прикладом може бути стаття львівського професора на шпальтах «ЛНВ» «Україна і Галичина», написана як реакція на повідомлення про скасування на Наддніпрянщині обмежень прав української мови. В ній історик, виходячи з соборницького імперативу, закликав галичан і буковинців враховувати культурні здобутки Великої України [48]. Цю ідею лідер консерваторів О. Барвінський піддав критиці в «Руслані». Традиційно спрофанувавши головний соборницький імператив статті автора «Історії України-Руси» про ризик постання двох регіональних моделей української культури, галицький політик обрав партикулярну оптику й абсолютизував вагомість для національного проєкту наддністрянської спадщини [13].

Ще більш різко до популяризованої в «ЛНВ» загальноукраїнської риторики М. Грушевського поставилися галицькі москвофіли й ідейно споріднені з ними наддніпрянські правомонархісти. Вони з неприхованим неспокоєм сприйняли намагання львівського професора перенести на Наддніпрянщину розроблені й апробовані в Галичині культурно-освідомлюючі практики. Особливо різко москвофіли сприйняли популяризовані М. Грушевським на сторінках «ЛНВ» тези про етнічну, культурну й історичну самобутність українського народу. Виступаючи з позицій архаїчної концепції про єдність усіх гілок «руського народу», вони саме під цим оглядом критикували культурно-освітні й громадсько-політичні проєкти автора «Історії України-Руси» [172].

Серед останніх на початку ХХ ст. особливо голосної критики зазнало ініційоване М. Грушевським обговорення загальноукраїнського мовного канону, адже москвофіли вважали українську штучною сумішшю полонізмів і латинізмів [173]. І навіть після оприлюднення знаної записки російської Академії наук з обґрунтуванням необхідності зняти всі заборони з української як інструменту культурно-наукової комунікації, москвофіли подавали власне бачення цього документу, яке заперечувало оптимізм голови НТШ [205]. При цьому для надання своєму баченню більшої солідності вони наводили аргументи згадуваного вище

Т. Флоринського. «Галичанин» постійно передруковував його антиукраїнські опуси, в яких особливо гострої критики зазнавали культурно-освітні та громадсько-політичні ініціативи М. Грушевського [267; 269]. На сторінках «Галичанина» київський славіст наголошував, що приїзд його колишнього студента до Львова «мав значення визначної події в історії розвитку малоруського літературного сепаратизму. [...] Він став справжнім енергійним вождем українофільського руху в Галичині та широко розсунув рамки діяльності Наукового товариства імені Шевченка» [215].

Певне підсумування культурно-громадської та політичної діяльності М. Грушевського в Галичині кінця XIX – початку XX ст. міститься у публікаціях, якими сучасники вирішили відзначити десятиліття переїзду професора до Львова. Це було перше з п'яти, як з'ясували дослідники, ушанувань багатопланового національного служіння автора «Історії України-Руси» [408]. З цієї нагоди його симпатии, серед яких домінували вихованці львівської школи українознавців, видали солідний за обсягом «Науковий збірник». У «Передмові» до нього упорядники І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський, І. Кревецький і Д. Коренець, очікувано сфокусувавшись на наукових здобутках М. Грушевського, вказали також на вагомість його національного служіння. Саме завдяки ювіляру, твердять автори передмови, «в парі з науковим рухом пішов небувалий доси зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публічним життю» [408].

Найбільшим же громадським здобутком першого галицького десятиліття М. Грушевського згадані автори передмови вважають наповнення реальним змістом соборницьких гасел і помітне зближення поділених Збручем українців. Це «оживлювання» фізичних й інтелектуальних зв'язків між австрійською й російською Україною, на їхнє переконання, принесло чималі користі обома частинам поділеної імперським кордоном нації: галичан було вирвано з тісних рамок партикуляризму, а наддніпрянцям у повноті відкрилося потужне джерело національного освідомлення, яке стало моральною підпорою в часи царських нагінок. «Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання

й нове життя розбуджує довго давлену надію кращої будучности для народу найнещаснішого з нещасних, – підсумовують упорядники «Наукового збірника», – то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок» [408].

Намагаючись вписати суспільну працю М. Грушевського у ширший інтелектуальний контекст, автори передмови спробували визначити його місце у національному Пантеоні. Для цього упорядники уперше в публіцистиці вказали на цілковиту співмірність діяльності львівського професора із національним служінням його визначних попередників Т. Шевченка і М. Драгоманова. Зауважимо, що власне відтоді практика порівнювати значущість громадської діяльності М. Грушевського з цими культовими постатями набувала все більшої популярності не тільки серед українців, але й представників інших народів, зацікавлених феноменом «неочікуваної нації».

Поява «Наукового збірника» підштовхнула українських оглядачів до узагальнюючого осмислення культурно-громадської та політичної діяльності М. Грушевського. Так, Д. Дорошенко уперше відзначив своєрідність постави Грушевського-інтелектуала, який вміло суміщає суто наукову працю з активною суспільною активністю: «Пр[офесор] Грушевський – зовсім не сухий кабінетний вчений, що замикається в своїй науковій роботі; навпаки – він самий енергійний громадський діяч в найкращім розумінню сього слова. Він бере живу участь в громадських справах, пильно стежить за всіма проявами життя на Україні й відгукується на них, завжди подаючи розумну думку та пораду. Його велике обзнайомлення з минулою долею нашого народу дозволяє йому мати самий широкий погляд на сучасні справи, погляд опертий на глибокому розумінню громадських потреб і відносин, без усякої партійности чи якої однобічности» [68].

Найчастіше ж оглядачі фокусувалися на соборницьких аспектах національного служіння ювіляра. Так, вихованець львівської школи Д. Коренець підкреслив, що вчитель «скріпив давні і нав'язав нові узли спільної культурної роботи з Україною, через що наша культурна праця має характер всеукраїнський»

[125]. Таке його бачення громадських заслуг львівського професора вповні поділяли в своїх рецензіях на «Науковий збірник» В. Гнатюк [24] та Б. Грінченко [189].

Змістовність «Наукового збірника» привернула увагу до постаті, а відтак і громадської праці М. Грушевського з боку багатьох слов'янських оглядачів. Представник краківського осередку Т. Грабовський погодився з оцінками українських публіцистів і підкреслив, що його львівський колега «бенедиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ» та чимало доклався до модернізації українського культурного і суспільно-політичного життя. З огляду на це, він сміливо припустив, що при відзначенні наступного ювілею сучасники будуть вітати М. Грушевського вже не як звичайного професора Львівського університету, а ректора української вищої школи [243].

Погодився в оцінках громадської праці ювіляра з упорядниками «Наукового збірника» і російський славист О. Яцимирський. Серед іншого, він відзначив: «Нам здається, немає надмірного перебільшення у порівнянні значення ювіляра для національно-культурного розвитку галицької України другої половини минулого століття зі значенням Шевченка та Драгоманова. Ці три імені поєднує моральний зв'язок: діяльність першого мала національно-літературний характер, другого – соціально-політичний, М. Грушевського – національно-культурний» [297, с. 553].

Зрештою, поява збірника на пошану автору «Історії України-Руси» стала нагодою чеським інтелектуалам познайомити своє суспільство з визначним львівським діячем. На шпальтах часопису «Slovansky Přehled» це зробив знаний правознавець К. Кадлець [115]. Він оповів чеському читачеві про українського історика на підставі його автобіографії 1906 р. При цьому чеський публіцист виопукив не тільки видатні наукові заслуги ювіляра, а й показав різноплановість його громадського служіння. Тож читач «Slovansk-ого Přehled-a» дізнався про конфлікт М. Грушевського з новокурсниками, його співучасть в ідейному оновленні опозиційної народовецької платформи і творенні НДП, а відтак і розходження з Ю. Романчуком. Надалі, інформує К. Кадлець, автор «Історії

України-Руси» зосередився на реалізації власних культурно-громадських проєктів, досягнувши у цій сфері чималих успіхів. Ілюструючи їх, оглядач першочергово згадав про педагогічну, видавничу та просвітницьку працю ювіляра. Все це дало підстави К. Кадлецу атестувати М. Грушевського «найзаслуженішим борцем» за права свого народу й вмілим організатором українського руху.

У підсумку відзначимо, що вже початки громадсько-політичної праці М. Грушевського отримали інтенсивне й зацікавлене осмислення з боку його сучасників. Причиною цьому була насамперед отримана вченим соціальна і національна позиція професора першої в історії нашої культури університетської кафедри української історії, що змушувала його зануритися в обговорення всіх значущих для народу питань. Таке занурення показало М. Грушевського як рефлексивного, талановитого й оригінального мислителя, який має чітке розуміння національних пріоритетів і шляхів їх реалізації. Осмислення сучасниками його бачення цих питань в короткому часі призвело до появи й устійнення певних оціночних оптик національно-демократичного, консервативно-клерикального, москвофільськи-малоросійського, правомонархічного й іншого характеру. Попри різноманітність, а нерідко й взаємовиключність оцінок представників згаданих напрямків тогочасного суспільно-політичного життя, вони були солідарними у розумінні появи на українській політичній сцені принципового, самобутнього й рефлексивного публічного інтелектуала, якому судилася нелегка роль провідника свого знедоленого народу.

2. 2. Суспільно-політична діяльність М. Грушевського в дискусіях 1907-1914 рр.

Події в Петербурзі в січні 1905 р. дали поштовх демократичним перетворенням в Російській імперії. Ці процеси породили в М. Грушевського, подібно до його колег з національно-демократичного табору, надії на можливість розгортання повноцінної культурно-громадської праці на підросійських землях, що мала за мету національне освідчення їх мешканців, які зазнавали

багатовікової жорсткої русифікації. Ефектом цієї праці мала стати навздогінна модернізація національної свідомості наддніпрянських українців, а це в свою чергу дало б підстави для культурного, а за сприятливих обставин і політичного єднання із зазбручанськими побратимами.

Усвідомлюючи, що доля модерного українства визначатиметься власне на наддніпрянських теренах, М. Грушевський все повніше розумів необхідність перенесення культурно-громадської праці до Києва. Таке розуміння наклалося на згадувані вище конфлікти історика з галицькими політиками, що створювало додаткову мотивацію тривалого перебування на Наддніпрянщині. Відтак, в 1907 р. він очолює створене разом із наддніпрянськими колегами Українське наукове товариство, яке в своїй роботі взувалося на львівське НТШ. Того ж року професор відкрив київську контору «ЛНВ», завдяки чому отримав майданчик для оперативної комунікації з підросійською громадою і популяризації власної програми модернізації всіх сторін українського життя. Така активна праця отримала зацікавлену рецепцію в тогочасному інтелектуальному просторі.

Очікувано, що найбільш інтенсивним звернення до розгортання М. Грушевським культурно-громадської праці на Наддніпрянщині було в середовищі самих українських оглядачів. Це осмислення було доволі амбівалентним. Так, з чималим ентузіазмом була сприйнята консультативна співпраця львівського професора з представниками Української парламентської громади у I Думі. Як відомо, вчений практично ціле літо 1906 р. провів у Петербурзі й став, за словами Д. Дорошенка, «ідейним провідником, як редакції «Украинского вестника», так і Української парламентської громади» [86, с. 83]. В свою чергу, політичний оглядач львівського «Діла» назвав перебування історика в імперській столиці «зворотною точкою для тутешнього українського життя» [2, с. 2].

Також доволі приязно були зустріті перші кроки «ЛНВ» на київському ґрунті. При цьому оглядачі часопису фокусувалися зазвичай на громадській публіцистиці М. Грушевського, вказуючи на її вагомість для національного освідомлення наддніпрянців. Прикладом може бути реакція київської «Ради» на

концептуальну статтю львівського професора «На українські теми. Гріхи наші». З'ясувавши авторський посил допису, С. Петлюра зосередився на особливостях громадської місії історика. «Грушевський вірить у велику будуччину українського народу, він більше, ніж хто інший потрудився і зробив для українського руху, для нього, як видатного вченого і громадського діяча, зовсім ясні і темні, і світлі сторони українського життя, – твердить оглядач. – І от це знання, ця любов до рідного краю і народу дає йому право одверто сказати гірке, прикре слово правди своїм землякам» [188, с. 2]. Подібними враження від перших річників «ЛНВ» були й у М. Вороного: «В ряді легко і цікаво написаних начерків під спільним заголовком «На українські теми», тонкий обсерватор і глибокий знавець українських відносин, проф. М. Грушевський уміє влучно зачепити і відповідно освітлити найболючіші питання нашого часу; завдяки цьому утворилася вже свого роду традиція: починати читання кожної нової книжки «Вістника» власне з цих начерків» [299, с. 3].

Ще більш прихильною – аж до захоплення – була рецепція текстів М. Грушевського серед широких читацьких кіл. Як з'ясувала авторитетна дослідниця С. Панькова, в архіві вченого та редакції «ЛНВ» відклалося чимало листів з провінції, в яких їхні автори різного віку та соціального походження не втомлювалися дякувати редакторові та підібраному ним авторському колективу за змістовні, цікаві й ідейні тексти, що були серйозною школою національного виховання [364, с. 90-92]. Особливо пересічному читачеві смакувало вміле намагання М. Грушевського подати обговорювані проблеми крізь загальнонаціональну, а не вузькопартійну чи регіональну оптику.

З іншого боку, зі здивуванням для себе М. Грушевський зіткнувся з проявами наддніпрянського партикуляризму, віднотовуючи погано приховану дратівливість деяких київських колег з приводу перенесення «ЛНВ» і розгортання різнопланової культурно-освідомлюючої праці серед місцевої громади. Такі прояви шкідливої для національної справи конкуренції чимало бентежили історика, що знайшло відбиття на сторінках його щоденника. Невдовзі це невдоволення громадськими ініціативами вченого вийшло зі сфери поголосок і

каналізувалося в кампанію опонування редакційній політиці «ЛНВ». Оскільки ця проблема доволі повно була з'ясована згадуваною С. Паньковою [364, с. 68-103], ми зупинимося лише на найбільш характерних оцінках.

Так, довголітній співробітник часопису С. Єфремов, попри дані йому Є. Чикаленком поради не наслідувати взаємопоборювальну поведінку діячів періоду Руїни, у своєму огляді змісту «ЛНВ» за перший рік його видання у Києві категорично заявив, що його зміст «вражає своєю безбарвністю, млявістю, посередністю» і для ілюстрації навів «Великий шум» І. Франка [101, с. 185]. І хоча, на думку рецензента, дещо вище в «ЛНВ» стоять наукова і публіцистична рубрики, але й в них «випадковість тем і примітивне опрацювання їх трапляються досить часто». Причиною такого невідрадного стану речей С. Єфремов назвав «цілковиту відсутність редакторської руки», прозоро натякаючи на М. Грушевського. Ба більше, львівському професору як редактору «ЛНВ» він закинув «наївну й не зовсім скромну самовдоволеність», згадавши його редакторське звернення «До наших читачів». Подібну риторику в оцінках громадської праці М. Грушевського як редактора «ЛНВ» наслідував і Г. Хоткевич, підкресливши, що в часописі «редакційна мисль мов би завмерла» [275]. Зрозуміло, що такі випадки проти громадської праці М. Грушевського підважували потрібну для тогочасного українства солідарність.

Щойно змальована амбівалентність знайшла віддзеркалення у відзначенні 25-ліття літературної праці М. Грушевського, яке припало на 1910 р. Як з'ясував дослідник цього сюжету нашої інтелектуальної історії В. Тельвак, львівський професор тривалий час відмовляв наддніпрянцям у їхньому проханні влаштувати гучне відзначення і тільки намовляння дружини і поголоски у ворожих українству виданнях про розбіжності між ним і київськими колегами схилили його погодитися на таку пропозицію [408]. Автори ювілейних публікацій 1910 р. значно більше фокусувалися на громадському служінні М. Грушевського, ніж це було у випадку згаданого вище відзначення десятиліття його праці в Галичині. Забігаючи наперед відзначимо, що згадана тенденція тільки посилюватиметься від ювілею до ювілею. Це було відображенням як дедалі більшого заангажування

львівського професора у боротьбу українців за свої права, так і все глибшим розумінням сучасниками непересічності його національного служіння.

Першим на свято М. Грушевського відгукнулося галицьке «Діло». Автор ювілейного допису М. Лозинський, вказавши на величезні наукові заслуги львівського професора, відзначив і його показний громадський доробок [147]. На підтвердження цих слів він пригадує читачеві, що жодна важлива справа українського суспільства не була промовчана ювіляром, який оперативно озивався зі своїм баченням ситуації проникливим пером публіциста. Найбільшу ж вагу, на аргументоване переконання М. Лозинського, мають соборницькі змагання М. Грушевського «над зростом свідомости національної одноцільности частин національного організму, насильно роздертого державними границями». Громадський темперамент ювіляра, слушно підмітив автор допису, штовхає його на арену активного політичного життя, хоча принциповість стає на заваді дотримання партійної дисципліни, коли та вимагає легковаження народними інтересами. У цьому випадку автор допису мав на увазі коротке заангажування М. Грушевського у створення й діяльність НДП, а відтак і зростаючу критику очільників партії за національний опортунізм. Ця інтенсивна праця над модернізацією всіх напрямків життя свого народу, пише М. Лозинський, стягнула на М. Грушевського інсинуації польських і російських націоналістів, що було найбільш промовистим свідченням її успішності. З огляду на це автор допису атестує ювіляра «найвизначнішим між сучасними українськими діячами по обох боках кордону».

Не менш піднесеними були оцінки наддніпрянських публіцистів, які також свою увагу паритетно присвятили історіографічній та громадській праці М. Грушевського. Першою на свято вченого відгукнулася київська «Рада», з якою вчений доволі інтенсивно співпрацював. Вже у редакційному дописі акцентувалася непроминальність зусиль ювіляра для всеукраїнської соборності. «Двадцять п'ять років діяльності Грушевського утворило справжню епоху в історії нашого руху, зв'язавши найміцнішим зв'язком живої активної культурної роботи обидві частини української землі, поклавши міцні підвалини цій роботі у

Галичині і в нас на Україні, назнаменувавши ясно перед культурним світом наші національно-громадські стремління в світлі науки і вічних ідей вселюдського поступу» [75, с. 24].

Докладний аналіз громадсько-культурної праці ювіляра для читачів «Ради» запропонував Д. Дорошенко. Він вказав на пропедевтичний характер своєї спроби характеристики національного служіння М. Грушевського, позаяк для представлення збалансованого образу необхідна відповідна часова перспектива. Слідуючи за автобіографією вченого 1906 р., публіцист представив громадськості головні віхи життя та діяльності ювіляра. Пояснюючи причини заангажування визначного історика в громадсько-політичне життя, Д. Дорошенко відзначив: «Тяжке становище українського народу, темного, з нечисленною інтелігенцією, примушувало постійно звертати увагу на справи громадські, політичні й економічні» [84, с. 33]. Таке занурення, твердить автор допису, проявило небуденні таланти ювіляра як публіциста й організатора національно значущих проєктів. Цю жертвну працю, влучно підмітив він, найбільш «адекватно» оцінили вороги українства: «Страшенна зайлість, з якою накинулись вони на всі сторони діяльності Михайла Сергієвича, являється одною з кращих оцінок ваги її для українського національного відродження» [84, с. 34]. У підсумку Д. Дорошенко продовжив розпочате в контексті відзначення ювілею 1904 р. осмислення місця автора «Історії України-Руси» в національному Пантеоні. «[...] Тим самим, що вже зроблено, – підкреслив публіцист, – Грушевський здобув собі право на місце поруч з такими діячами нашої нової історії, як Шевченко і Драгоманов» [84, с. 29].

Решта української періодики з обох боків Збруча у своїх ювілейних дописах також спиралася на автобіографію львівського професора 1906 р. і фактично популяризували щойно наведені оцінки М. Лозинського та Д. Дорошенка. Змальовуючи жертвність, ґрунтовність й ефективність національно-освідомлюючої праці М. Грушевського, К. Михальчук, М. Кордуба, Ф. Слюсаренко, В. Чепелянський й ін. робили наголос на її соборницькій домініанті. Характерною можна вважати оцінку, висловлену в редакційному

дописі київського часопису «Українська хата»: «[...] Наші часи мають Михайла Грушевського як вислов національно-культурних стремлінь соборної України» [214, с. 42].

Масштабність вшанування українським громадянством чвертьстоліття літературно-наукової праці стала для М. Грушевського до певної міри неочікуваною. Зворушений соборним визнанням своєї творчої і громадської діяльності, він віддячив співвітчизникам написанням і виданням знаної науково-популярної книги «Ілюстрована історія України». У передмові до першого видання львівський професор відзначив, що випускає твір як подяку українській громаді, що «привитала мене з двадцяти-пятилітєм моєї письменницької діяльності» [64, с. 3]. Поява саме цієї книги стала поштовхом до ретельного осмислення культурно-освідомлюючого ефекту творчості Грушевського-популяризатора, адже рецепція російськомовного «Нарису історії українського народу» здебільшого була академічною [405].

Таке осмислення знайшло відображення в багатьох рецензіях, що ними сучасники відгукнулися на «Ілюстровану історію України» та багато інших науково-популярних праць вченого («Про батька козацького Богдана Хмельницького», «Культурно-національний рух на Україні», «Про старі часи на Україні», «Украинский народ в его прошлом и настоящем» та ін.). Оскільки історіографічний вимір цієї рецепції доволі повно з'ясовний [416, с. 100-157], ми зупинимося на її громадсько-освідомлюючій складовій. Більшість оглядачів власне й експонували культурно-виховне значення книг, створених М. Грушевським для широких читацьких кіл. Приміром, М. Залізняк при зверненні до «Ілюстрованої історії України» наголошував на концептуальних і дискурсивних перевагах рецензованої праці. У першому випадку, наголошує він, львівський професор майстерно переконує читача, що на противагу тезам імперської дидактики, історія українського народу є нерозривною цілісністю. В такому послідовному обґрунтуванні цієї схеми історичними фактами й полягає, підкреслює рецензент, національна вартість і концептуальна оригінальність його «Ілюстрованої історії». В дискурсивному аспекті М. Залізняк на багатьох

прикладом довів, що вчительська праця не є звичною науково-сухою збіркою фактів чи теоретичними розумуваннями історика-соціолога. Завдяки образності авторського стилю минуле життя українського народу немов би оживає перед очима читача в усій його багатобарвності, а наукова складова майстерно поєднана з художньою. «Тому ця книга й робить на читача величезне враження, – підсумовує М. Залізняк, – тому станеться вона чистим джерелом національного самопізнання і національної свідомості» [107, с. 287].

Подібною реакція критики була й на адресовану найширшому читачеві студію «Про батька козацького Богдана Хмельницького». Її оглядач – знаний український популяризатор В. Левицький – наголосив на важливому громадсько-виховному ефекті книги, оскільки читач в ній отримує водночас науковий і художній образи доби Хмельниччини. Підносячи переваги дискурсивних практик М. Грушевського, рецензент підсумовує: «Якраз книжка шановного нашого історика дає нам пізнати, зрозуміти і відчувати, що творилось і діялось на нашій Україні. Бачимо народ український, як він жив в повній і бурхливій небезпеці» [153, с. 224].

Втім, найбільш насиченою була рецепція знаної популярної студії «Культурно-національний рух на Україні». На неї піднесеними рефлексіями відгукнулися галицькі та наддніпрянські просвітники, які неодмінно наголошували на визначному громадсько-освідомлюючому, ба навіть будительському впливі книги М. Грушевського на український загаль. Так, М. Могилянський атестував книгу «вдалою популяризацією історичних знань», що «сприяє сучасним естетичним пошукам» [170, с. 402]. В свою чергу, В. Дорошенко, назвавши автора «дійсним батьком нашої історії», обґрунтував це тим, що його популярні праці «становлять могутню зброю» національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства. Важливість «Культурно-національного руху на Україні», на його переконання, полягає в єднанні «нас з далекими нашими предками, благородні зусилля яких служать нам найкращим прикладом, гартують наш дух і зміцнюють наші сили в тім самім напрямі – самостійного національного життя» [80, с. 405]. Подібно й

М. Василенко, на багатьох прикладах аргументовано доводячи майстерність балансування автора між популярністю і науковістю, також підносив «велике просвітницьке значення ілюстрованої історії проф. Грушевського» [29, с. 409]. Зрештою, М. Возняк при осмисленні виховної місії нової книги львівського колеги вказав, що вона скріплює сили роз'єданого кордонами українства, додає відваги в боротьбі за своє майбутнє й усуває зневіру серед слабодухів взятими з минулого прикладами для наслідування. Узагальнюючи свої спостереження, галицький літературознавець відзначив: «Національно-виховуюче значіння книжки величезне. На російській Україні зроблять популярні праці проф. Грушевського [...] просто епоху, в австрійській збільшать національну свідомість, викрешуть з молодіжи тисячні ряди борців і, що найголовніше, закріплять нерозривним ланцюхом національно-культурну спільність нашої закутини з пнем нашого народу» [35, с. 425-426].

Поряд із інтенсивною науково-популярною працею, М. Грушевський адресував найширшій аудиторії також медійні проекти. Мовиться про часописи «Село» (1909-1911) і «Засів» (1911-1912), що на відміну від зорієнтованого на інтелігентного читача «ЛНВ», були створені для народного загалу. І в цьому випадку українська рецепція була одностайно схвальною, адже йшлося про вкрай важливе освідомлення представників соціального базису української нації. Оскільки це питання доволі повно з'ясував В. Тельвак [390], згадаємо найбільш промовисті оцінки. Приміром, М. Коцюбинський після ознайомлення з першим числом часопису писав до редактора: «Тільки-що прочитав 1-е число «Села» і спішу поділитися з Вами своїми вражіннями. А вони – як найкращі. Число складено дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд, ілюстрації – все це робить найкорисніші вражіння. Такої селянської часописи у нас досі не було» [329, с. 292]. Ще більш піднесено-емоційними були оцінки редакційної праці М. Грушевського у самому селянському середовищі, про що свідчать листи до редактора [459; 463].

Наскільки українська рецепція громадсько-освідомлюючої праці М. Грушевського після розширення його діяльності на підросійські терени була прихильною (звісно, враховуючи певні оціночні нюанси), настільки ж лайливо-агресивно до неї поставилися публіцисти з інших національних таборів – російського і польського. Виступаючи з імперських позицій, ці інтелектуали одностайно визнали національне служіння львівського професора загрозою власним проєктам, адже всіляко намагалися інкорпорувати до них у вигляді етнічного будівельного матеріалу автохтонне населення між Сяном і Доном. При цьому особливою галасливістю було позначено критику громадсько-культурної діяльності М. Грушевського інтелектуалами, що сповідували правомонархічні цінності, й ідейно близькими до них публіцистами москвофільського табору. Позаяк історіографічні аспекти цієї рецепції на сьогодні доволі повно висвітлені [379; 421], сфокусуємося на її громадсько-політичних сюжетах, які отримали чи не найбільш містке висвітлення в дискусії, що супроводжувала намагання М. Грушевського посісти кафедру російської історії у Київському університеті, яка залишилася вакантною після смерті П. Голубовського у 1907 р.

Після підтвердження інформації про намір львівського професора балотуватися на посаду професора Університету святого Володимира, київські монархічні пресодруки розгорнули солідарну кампанію проти його кандидатури. І якщо наукова діяльність М. Грушевського при цьому була банально спрофанована як антинаукова, то його громадська праця детально аналізувалася крізь призму небезпеки посилення українського руху на Наддніпрянщині. Так, на сторінках газети «Закон и Правда» прямо було наголошено, що кандидатура університетського професора має ключове значення для виховання нового покоління інтелігенції у тому чи іншому громадському дусі, тому й небезпечно, щоб кафедру посів один із лідерів тогочасного українства. У редагованій знаним чорносотенцем Б. Юзефовичем газеті наголошувалося: «Таким чином п. Грушевський може, мабуть, пробратися в університет [...], тож шкідлива секта україноманів стане в Києві твердою ногою, і з нею не вдасться швидко упоратися. Пан Грушевський “загарбницьким” правом здійснить викладання на

“українському” волапукові; в разі протидії влади з цього почнуться різноманітні страйки; таким чином, київське університетське життя на багато років буде отруєне новою отрутою україноманства [...]» [74, с. 197].

На захист доброго імені М. Грушевського став часопис «Киевский голос». На його сторінках один із лідерів київських кадетів М. Василенко вказав на маніпулятивність інсинуацій на адресу львівського вченого, що ширилися шпальтами монархічних видань. Виопукливши беззаперечні наукові здобутки галицького кандидата, автор торкнувся і з'ясування його громадської позиції. При цьому він змалював колегу послідовним прибічником демократизації суспільно-політичного життя в Російській імперії, який виключно законними шляхами обстоює право українського народу на повноту культурних прав. «Якщо Київський університет зуміє втриматися на цій точці зору, – висноував М. Василенко, – якщо він подивиться на справу не з політичного погляду, а визнає за кожним із професорів право свободи переконань, то, звичайно, проф. М. С. Грушевський буде для нього найбільш поважним і законним кандидатом для зайняття кафедри російської історії» [74, с. 201].

Спроба М. Василенка захистити львівського колегу викликала ще брутальніші випадки на адресу автора «Історії України-Руси» з боку київських монархістів. В тому ж часописі «Закон и Правда» М. Грушевського було виставлено «злісним політиканом», «ворогом Росії і союзником інших її ворогів», вченим, «який зробив із науки зброю україноманського політичного безглуздя». Відтак акцентувалося, що на історичній кафедрі Київського університету такий учений займатиметься «не наукою й викладанням, а звабленням молоді в тенета україноманської політики». Та найцікавішим було те, що київські чорносотенці в своїх опусах змальовували львівського вченого беззаперечним лідером у тогочасному українському русі. Так, анонімний автор глумливо атестував М. Грушевського «главою “українського” народу» та «безумовним президентом майбутньої “української” республіки». Забігаючи наперед відзначимо, що за іронією долі їхні глузування виявилися пророчими. Зазначимо також, що в подібному тоні громадську працю львівського кандидата характеризували

дописувачі інших київських ура-патріотичних часописів «Киевлянин», «Окраины России», «Новое время», а також львівського «Галичанина».

Як відомо, внаслідок вищезгаданої обмовної кампанії кафедра російської історії у Київському університеті М. Грушевському так і не дісталася. Але українська демократична преса вміло використала галас довкола цієї події у мас-медіа Російської й Дунайської монархій для популяризації різноплановості громадського служіння львівського професора та змалювання неприглядності становища культурного українства в його історичному осередку. Українські публіцисти на прикладі перешкоджання автору «Історії України-Руси» отримати цілком заслужену посаду показували потребу посилення боротьби за демократизацію суспільного-політичного життя в імперії Романових [195].

Градус тенденційності в оцінках російськими націоналістами громадської праці М. Грушевського помітно зріс в останні передвоєнні роки, коли стало зрозумілим, що український рух аргументовано претендує на політичну суб'єктність. Прикладом слугує доповідь російського публіциста й історика А. Стороженка на зібранні членів київського Клубу російських націоналістів. Як і належить фаховому історику, доповідач насамперед окреслив широке тло розвитку українського суспільно-політичного руху протягом кількох останніх століть, найбільше уваги присвятивши постаті М. Грушевського. Останньому він відвів чолову роль у виникненні та поширенні «української моди». Її найголовнішою складовою, традиційно для чорносотенців вказує А. Стороженко, є створення штучної української мови з численних латинізмів та полонізмів, котру автор назвав «грушевское языкоблезние». Найдокладніше доповідач зупинився на реорганізації М. Грушевським українського політичного життя в Галичині, а відтак і на Наддніпрянщині. При цьому А. Стороженку особливо дошкуляють змагання українського вченого за об'єднання українських культурних і політичних сил з обох боків Збруча. «Проф. Грушевський зумів створити собі небувале досі міжнародне становище, ставши ніби вище підданства Росії чи Австрії, – пише він. – Повсюди він є представником винайденого ним «українського» народу та повсюди змушує себе слухатись» [242, с. 51].

Спеціальну увагу доповідач присвятив критиці конституційного проекту М. Грушевського, доводячи його історичну, економічну та адміністративну нереальність. Вияснюючи мотивацію всієї національної праці українського діяча, А. Стороженко пише про «ненаситне честолюбство та манію величі» М. Грушевського, і все заради того, щоб «бути серед сліпих прихильників «батьком», вождем «українського» народу» [242, с. 56]. У підсумку доповідач, подібно до інших його колег з націоналістичного табору, традиційно звинуватив автора «Історії України-Руси» та його однодумців у «зраді батьківщини», дивним чином пов'язавши їх діяльність із руйнівними для цілісності імперії планами німців, поляків і, куди ж без них – євреїв.

Та найповнішого виразу правомонархічна рецепція громадського служіння М. Грушевського знайшла у знаній праці С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», що побачила світ напередодні Великої війни. За архітектонікою, книга була ретельно укладеним довідником про інституції, видання і персоналії, які бодай деякою мірою виявилися причетними до українського інтелектуального і громадсько-політичного руху. В змістовому плані ця книга містила ретельно зібрані в один наратив чорносотенні оцінки модерного українського руху. Очікувано, що за такого підходу в тексті чимало уваги було відведено специфічній характеристиці багатопланового національного служіння М. Грушевського, промовисто атестованого «єресіархом сучасного українського руху» [291, с. 73]. Книга С. Щоголева, що була своєрідною антологією правомонархічної грушевськiани, своєю ретельністю викликала схвальні оцінки київської чорносотенної періодики. Згадана ретельність зробила працю настільною для жандармів, що викликало осудливі характеристики з боку публіцистів з демократичного табору, які відверто атестували «Украинское движение» доносом [100]. Попри образливість цієї оцінки, з нею самовдоволено погодився сам автор, невдовзі перевидавши більш стислий варіант для зручності охоранки.

Згадані вище погляди київських монархістів були надзвичайно популярними у середовищі російських націоналістів, котрі апелювали саме до їх праць при

потребі вести полеміку з прихильниками самобутності української нації. На сторінках такої російської – великодержавної за своїм духом публіцистики – М. Грушевський нерідко ставав об'єктом гостросатиричних нарисів, де його громадська діяльність була гіперболізована до абсурду, а сама постать набувала карикатурних рис. Автора «Історії України-Руси» зазвичай зображали найбільш авторитетним діячем українського життя – творцем української мови та модерного українського руху, мета якого – відірвання українських територій від Російської імперії. Для прикладу згадаємо сатиричні нариси письменника А. Реннікова «Самостийные украинцы». На сторінках книги автор, вправляючись у дотепності, у популярній формі переповідав читачам тези С. Щоголева та А. Стороженка: «Професор Грушевський для українофілів у наш час – бог. [...] Грушевський зараз не тільки голова, але й язик, котрий проповідує, руки, котрі пишуть, і навіть спина, котра вчасно згинається перед австрійським урядом. Грушевський – українець за все: він і komponує сам історичні праці, в котрих доводить необхідність самостійної України; він і прибирає українофільські течії від пилу та мотлоху; він чистить чоботи німцям для урочистого вступу їх до російської України; він заварює кашу на кожному новому етапі українського руху» [220, с. 34-35].

Щойно наведені характеристики громадської діяльності М. Грушевського з боку правомонархічних публіцистів становили домінуюче оціночне тло в російській суспільній думці. Разом із тим, поряд з ними бачимо й спроби більш зваженого підходу до закликів львівського професора демократизувати національну політику в імперії Романових і надати найбільшій слов'янській меншині культурну автономію. Ці спроби належали ліберальним російським політикам широкого спектру (від кадетів до соціалістів), що визнавали неможливість подальшого репресивного ставлення до неросійських народів. Вони більш чи менш співчутливо сприймали заклики М. Грушевського до повернення українцям повноти їхніх національних прав.

Для прикладу згадаємо про сприйняття громадських ініціатив львівського професора О. Погодіним – знаним істориком і публіцистом, представником

прогресивного кола російського неославізму. В статті «Про деякі національні проблеми Росії» він атестував свого львівського колегу «одним із вождів сучасного малоросійського руху» [197, с. 263] і загалом погодився з наведеними у книзі «Визволення Росії й українське питання» його аргументами щодо потреби послідовної лібералізації національної політики в Російській імперії, що мала повернути українцям забрані культурні та громадянські права. Ретельно проаналізувавши ідеї М. Грушевського, О. Погодін фактично приєднався до них: «Отож спробуймо на ґрунті спільних російських народних інтересів порозумітися з українством, дозволимо малоросам виробити здійсненню національно-культурну програму, у якій мають бути взяті до уваги особливості Правобережної і Лівобережної України» [197, с. 264-265]. Національно-культурні права українців О. Погодін обстоював і на 3'їзді слов'янських товариств, що відбувався протягом квітня 1909 р. у Петербурзі. А під час роботи Софійського всеслов'янського з'їзду, який проводився у липні наступного року, О. Погодін наважився проголосити тост за «наших дорогих братів-українців». Цей вчинок, за його словами з листа до М. Грушевського, викликав «бешенство» лідерів консервативної частини російської делегації, що стало приводом вийти з її складу. Насамкінець згадаємо, що найбільш компліментарні оцінки наукового та громадського служіння М. Грушевського О. Погодін висловив у листах до нього. Так, в одному з них йшлося: «Ваша славна діяльність по пробудженню народної самосвідомості в масах та поширення в них ідей права та свободи вже увіковічила Ваше ім'я» [364, с. 81].

Попри переорієнтацію своєї діяльності після 1907 р. на підросійські терени, М. Грушевський не переставав бути популярним персонажем на шпальтах польської шовіністичної преси в передвоєнне десятиліття [449]. Її автори з чималим неспокоєм сприйняли розгорнуту львівським професором інформаційну кампанію щодо дійсного стану речей у Галичині, викриваючи правду про чималі надужиття польською шляхтою природніми правами «слов'янських братів». Відтак доволі гостро на сторінках польської періодики були оцінені суспільно-політична публіцистика М. Грушевського, в якій обстоювалися гасла

всеукраїнської соборності й руйнувався дбайливо плеканий десятиліттями міф про «слов'янське братерство» на східногалицьких теренах.

Тут найбільш цікавою є полемічна реакція польського історика та політичного діяча Л. Колянковського на видану у Петербурзі публіцистичну збірку М. Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос». Розглянувши основні ідеї книги, польський оглядач констатував, що його університетський учитель є послідовним українським патріотом. При цьому, нарікає Л. Колянковський, інтереси свого народу він має намір реалізувати коштом «історичних польських прав» на Правобережній Україні, тобто ліквідацією великого шляхетського землеволодіння. З огляду на це, оцінки громадської праці львівського професора Л. Колянковським є доволі категоричними: «Пан Грушевський є великим і щирим руським, українським патріотом. [...] Але п. Грушевський є водночас смертельним ворогом польського народу. Прочитавши його політичні праці, в цьому переконується кожен. П. Грушевський, мабуть щиро вважає, що шлях до майбутньої величі України провадить через невизнання Польщі» [122, с. 234]. Осмислюючи вихід з цієї ситуації польсько-українського антагонізму, рецензент пропонує старшому колезі об'єднати зусилля обох народів проти спільного ворога, яким є російський імперіалізм, адже «шлях до вільного Києва веде на вільну Варшаву». Відзначимо, що таке маніпулятивне переведення уваги з проблем польсько-українського співжиття у Галичині на питання створення міжнаціонального партнерства для поборення царату стало звичним інструментом полеміки з громадськими виступами М. Грушевського.

Ще більш гостро до російськомовної публіцистики львівського професора поставилися прихильники партії ендеків Ф.-К. Конечний і Ф. Равіта-Гавронський та знаний представник соціалістів Л. Кульчицький. Незважаючи на відмінності партійних програм, вони у своїх працях одностайно виставили М. Грушевського позбавленим реалістичності політичним дилетантом лише на тій підставі, що він наважився поставити під сумнів природність польської домінації у всіх сферах життя на східногалицьких теренах. Ба більше, українського історика було

охарактеризовано як безоглядного радикала – ініціатора українсько-польської неприязні, що нібито зростала власне від моменту його приїзду до Галичини в 1894 р. Разом із тим, згадані публіцисти у своїх дописах солідарно визнали М. Грушевського найбільш впливовим лідером українського руху. Так, «головою руського народу в Галичині» атестував його Ф.-К. Конечний [123, с. 140], «вождем наукового і політичного радикалізму галицьких русинів» – Ф. Равіта-Гавронський [218], а «духовним батьком максималістської політики в українській національній демократії» – Л. Кульчицький [133].

Відзначимо, що щойно згаданій демонізації громадської праці М. Грушевського в розділених Збручем імперіях почасти піддалися навіть деякі його університетські колеги. Як ілюстрацію згадаємо лист Шимона Аскеназі до Людвіка Фінкля, написаний в російській столиці. Перебуваючи водночас з автором «Історії України-Руси» у Петербурзі, польський професор зазначав: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що поза тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає» [444].

В осудливих коментарях польської преси на адресу своєї громадської праці М. Грушевський вповні аргументовано вбачав захисну реакцію польських діячів на подолання українським рухом галицького ізоляціонізму і його вихід на ширшу загальноєвропейську арену. З неприхованим дотепом реагуючи на численні нападки публіцистів «Słowa Polskiego» та «Dziennika Polskiego», М. Грушевський у статті «Крячуть ворони...» писав: «Львівський «Dziennik Polski» пролив крокодилеві сльози над сумною долею руського (українського) народу в Галичині і тим бездоріжжям, на яке зводять його такі люди, як я. [...] І він на закінчення тільки гречно питає мене, чи я б не схотів [...] сам забратися зі Львова?» [50, с. 11].

Як бачимо з наведених вище оцінок, більшість не лише українських, але й російських, польських і західних оглядачів були практично одностайними у визнанні вагомості впливу М. Грушевського на суспільно-політичне життя співвітчизників. Втім, далеко не всі навіть українські оглядачі позитивно

оцінювали громадське служіння львівського професора. Як відомо, протягом останніх передвоєнних років загострилися взаємини історика з його колишніми партнерами по НДП. Приводом до такого загострення стала серія публіцистичних виступів самого вченого на сторінках «ЛНВ», що в 1911 р. були об'єднані в окрему брошуру під назвою «Наша політика». В ній було запропоновано авторський баланс здобутків і втрат лідерів НДП на національному полі. На переконання М. Грушевського, цей баланс є виразно від'ємним, адже керівництво партії послідовно демонструвало безпринципність і нерозбірливість у засобах обстоювання національних інтересів, свідченням чого стала практика шкідливих для народу угод з польськими керманичами краю – «малих діл». Наслідком цього був, вважає автор брошури, занепад українського культурного і громадського життя краю.

Найбільш же різко М. Грушевський висловився про непробачну для політиків довірливість стосовно голослівних обіцянок польської адміністрації: «Все в рішучий момент спокушував її [лідерів НДП – авт.] сатана «концесіями», зачиналося від системи, кінчалось дрібними здобутками, і за ними тратилися роки витривалості, абстиненції, пожертвування». У Галичині санкціонувався курс «розмінювання принципіальних змагань на «малі діла», безперечно корисні для даної громади чи місцевості, а часом може й цілої людності краю, – але діла цілком не сорозмірні з завданнями моменту, з тими справами, які мають реалізуватися загально-народньою політикою» [50, с. 17]. Поряд із цим, автор на багатьох прикладах показав колишнім партнерам шкідливість непрозорості їхніх вчинків для громади, що проявлялося у конспіративності й закулісовості більшості рішень.

Поза сумнівом, наведені оцінки були надто безкомпромісними, а подекуди й не вповні справедливими. Втім, як аргументовано вказали дослідники цієї проблеми Л. Винар та Є. Пшеничний, в своїй діагностиці галицької дійсності «Грушевський виявив себе далекозорим українським державним діячем, правдивим «стейтсменом», а не політиком свого «рідного загумінку». Мовиться про те, що в своїх рефлексіях львівський професор «виходив із загально-

національних заłoженъ і схоплював усі ділянки і прояви національного життя» [323, с. 9].

Очікувано, що спокійного обговорення спостереженъ М. Грушевського не відбулося, а навпаки – розпочалася брутальна анонімна атака на самого вченого, в якій було акумульовано всі претензії опонентів його громадсько-політичної праці. Мовиться про серію анонімних дописів під загальним титулом «Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського». Їх автором, як передбачали сучасники і довели пізніші дослідники, був доволі близький вихованець автора «Історії України-Руси» С. Томашівський, симпатик політики НДП [374]. В короткому часі ці статті були перевидані окремою брошурою. Її автор безапеляційно засудив видання М. Грушевським брошури, атестувавши її як «великий мінус в публіцистичній літературі». При зверненні ж до суспільно-політичної праці львівського професора С. Томашівський наперекір відомим фактам закинув учителеві, що під його впливом громадське життя з обох боків Збруча «бідніє» і «яловіє» [256].

Поскілки М. Грушевський проігнорував щойно згадані анонімні випадки, С. Томашівський вирішив підняти градус брутальності в оцінках вчителевої громадської праці. В іншій своїй анонімній брошурі під назвою «Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка» він висловив низку абсурдних звинувачень на адресу голови НТШ, серед іншого – в «розтратності, самоволі, деморалізації, корупції». Чудово знаючи улюблену вчителеву тему всеукраїнської соборності, С. Томашівський вирішив найбільше обілляти брудом саме його об'єднавчі зусилля. Всупереч очевидним фактам він наголосив, що «[...] завдяки щирим заходам проф. М. Грушевського відчуження обох частин України нині більше, ніж було перед його приходом в Галичину [...]. Ся прірва – то найсумніший плід його «гетьманування» по сім і тім боці кордону» [257].

І цього разу М. Грушевський вирішив, що реплікувати анонімнику є нижчим його гідності. Натомість, це зробили галицькі і наддніпрянські публіцисти з обох боків Збруча. Шоковані брутальністю нападок на заслуженого українського діяча, вони одностайно засудили практику анонімних інвектив і

перекручування очевидних фактів. Ба більше, ця відрухова реакція стала добрим приводом укотре замислитися над жертовністю громадського чину львівського професора. Оскільки ця проблема знайшла на сьогодні доволі повне висвітлення в історіографії [333], згадаємо лише те, що за кілька років після появи цих брошур, коли М. Грушевський в 1917 р. очолив революційне українство на Наддніпрянщині, сам анонімник був змушений ретельно визбирувати і знищувати свої пасквілі. Втім, деякі примірники все ж розійшлися й українська громада неодноразово нагадувала йому оболочування Великого Українця. Тож останні роки свого життя С. Томашівський був змушений провести у Кракові.

Насамкінець згадаємо, що у досліджуване передвоєнне десятиліття М. Грушевський був співтворцем важливого в українській політичній історії проекту – Товариства українських поступовців. Ця неформальна організація, що має на сьогодні показну літературу [330, с. 75-77; 360, с. 211—214], була понадпартійною й об'єднувала прибічників автономістських вимог. Втім, поскільки ТУП діяв в умовах неопублічності, осмислення цього політичного проекту, як і з'ясування участі в ньому автора «Історії України-Руси» належить наступному історіографічному окресу. Ще більш відкладеною у часі була історіографічна рецепція громадської праці М. Грушевського в підросійському масонському русі, про яку, зважаючи на конспіративний його характер, дещо інформації з'явилося лише в другій половині ХХ ст.

Проаналізований вище матеріал дозволяє переконатися у поглибленні виявлених стосовно першого львівського десятиліття життя М. Грушевського тенденцій в осмисленні його суспільно-політичної діяльності. Так, традиційно найбільш різноманітною в оціночному плані була українська рецепція. Вона виявилася загалом прихильною до всіх громадських ініціатив львівського професора, стрижнем яких була ідея соборності. В підсумку позиція історика в національному Пантеоні обабіч Т. Шевченка і М. Драгоманова ще більше зміцнилася. Разом із тим, зростання партикулярних настроїв серед частини української інтелігенції протягом останнього передвоєнного десятиліття породило критику, нерідко брутальну, соборницької риторики і практики М. Грушевського,

який закликав поступитися партійними і регіональними амбіціями заради загальнонаціональних інтересів. Тож незважаючи на поодинокі голоси незгоди, напередодні Першої світової війни в українських медіа вченого зазвичай позиціонували як послідовного соборника, що знайшло втілення у метафорі Всеукраїнця.

Оціночної еволюції зазнали й російська і польська рецепції громадського служіння автора «Історії України-Руси». При цьому вони помітно радикалізувалися, до чого спричинилося зростаюче серед еліт наших історичних сусідів розуміння перетворення українського руху, втім і під впливом освідмлюючої праці М. Грушевського, з регіонального феномену на помітний чинник європейської політики. Тож зазвичай його ініціативи суспільно-політичного плану сприймалися як загроза узвичаєному домінуванню над українськими масами й перешкода їх успішній асиміляції. І хоча деякі російські ліберали намагалися знайти спільну мову з лідером українства, відмінності у баченні сторонами межі компромісу не залишало шансів на порозуміння. Втім, згадані оціночні відмінності не вплинули на практично одностайне визнання лідерського статусу М. Грушевського в українському русі всіма оглядачами східноєвропейської політичної сцени.

2. 3. Громадське служіння М. Грушевського в публіцистиці початкового періоду Першої світової війни.

Як знаємо, початок Великої війни приніс львівському професору цілковиту зміну усталеного десятиліттями способу життя. Адже виїхавши на літній відпочинок до Криворівні він і гадки не мав, що вже ніколи не повернеться до свого затишного будинку біля Стрийського парку. На жаль, вибух світового протистояння приніс йому сповнений небезпек виїзд до Відня, а відтак й інших європейських столиць, повернення до Києва, сподіваний арешт і засланицькі поневіряння. Ця радикальна зміна життєвих обставин відсунула творчі плани на другий план, зробивши для вченого більш пріоритетними питання національної екзистенції з огляду на розділеність нашого народу кордонами воюючих імперій

та репресивну антиукраїнську політику царської адміністрації. Відтак і в оцінках його діяльності сучасниками вперше Грушевський-історик поступився Грушевському-активісту.

Звернення до особливостей громадського служіння автора «Історії України-Руси» актуалізувало намагання представників імперських адміністрацій з'ясувати загрозливість українського руху в нових умовах світового протистояння. Так, в імперії Романових не тільки державні службовці, але й більшість громадськості доволі різко сприйняли факт підтримки галицькими діячами політики Троїстого союзу. При цьому навіть колишні ліберальні симпатки демократичних ініціатив М. Грушевського фактично відвернулися від нього. Це було промовистим доказом їхнього інструментального ставлення до українського руху в попередній час: швидше питанням політичної стратегії, а не органічної світоглядної позиції. Відтак вони надали перевагу російським державним інтересам, а не мотивам загально гуманістичного плану. Для прикладу наведемо еволюцію поглядів на українське питання згадуваного у попередньому підрозділі О. Погодіна. Війна виявила нестійкість його національних переконань, довела їхню обумовленість рівнем домагань українського руху, внутрішньополітичними обставинами, кон'юктурою міжнародних відносин тощо. Як ми відзначали вище, у час, коли вимоги українства на початку ХХ ст. задовольнялися культурницькими потребами, російський вчений симпатизував М. Грушевському. Коли ж еволюція вимог українського руху напередодні й на початку Великої війни засвідчила вихід поза вузькі культурницькі рамки, російські ліберали, втім і О. Погодін, без вагання приєдналися до консервативної платформи. Відтак, вони солідарно поспішили заманіфестувати свою «державницьку позицію» і відкинули не тільки політичні вимоги, а й також всі прояви української окремішності, змальовуючи їх загрозливими для російського монархізму [344-345].

Внаслідок нагнітання національно-патріотичної істерії в російському суспільстві й панування військової цензури, оцінки українського руху і його лідера відверто демонізувалися. У низці публікацій, подекуди навіть авторства колись ліберальних публіцистів, М. Грушевському прямо чи завуальовано

закидалося причетність до артикуляції національних гасел, що ними керувалися українські організації в Дунайській монархії. Приміром, орган російських шовіністів «Новое время» інформував свого читача: «30 листопада в Києві заарештований відомий «український батько» професор М. Грушевський. [...]. Він є теоретиком українства і головою українського руху, який культивував австрійський уряд в Галичині і звідти передавав в Росію. На цей рух Австрія і Німеччина покладали великі надії в теперішній війні» [113]. Описуючи ті лихі для українства та його лідера часи, О. Лотоцький згадував: «Брехливі нагінки на Михайла Сергійовича не переставали. Ще до війни київські націоналісти взивали до начальства, щоб йому заборонено приїздити в Росію. Але спеціальним об'єктом обмовної какофонії їх став він з початком війни, коли політичні противники його заповзялися до-щенту знищити "мазепинство"» [151, с. 157].

Від моменту арешту М. Грушевського київська правомонархічна періодика постійно збільшувала градус демонізації «мазепинського руху» та вимагала від влади жорстких рішень стосовно арештованого – аж до його заслання по етапу до сумнозвісної Томської губернії. Відтак, з чималим розчаруванням чорносотенці сприйняли висилку історика в адміністративному порядку (тобто без рішення суду) до Симбірська, що мав значно лагідніші кліматичні умови. Втім, попри зникнення історика з арени громадського життя Наддніпрянщини, він і надалі залишався жупелом правомонархічної преси.

Для прикладу згадаємо статтю колишнього професора М. Грушевського у Київському університеті Юліана Кулаковського «Русским людям, именующим себя "украинцами"». В ній автор щільно пов'язав науково-дидактичну працю та громадсько-політичну практику колишнього вихованця й висунув йому звинувачення в причетності до постання українського січового стрілецтва. Свої інвективи він обґрунтував цілком маніпулятивно – фактом присутності серед стрільців багатьох студентів М. Грушевського по Львівському університету. «Тепер, – наголошував Ю. Кулаковський, – коли його учні наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата, – тепер оголюються з цілковитим жахом плоди того посіву, котрий зробив п. Грушевський. Нехай

напоумить ця кров наших "українців". Час їм пояснити, що ідеї п. Грушевського ведуть їх не до свободи, а загрожують перетворити на погній для німецької культури» [131, с. 1]. Насамкінець, торкнувшись громадського резонансу наукової діяльності свого колишнього студента, київський публіцист, традиційно для правомонархічної спільноти, дорікнув йому у спробах зруйнувати «единство русского народа».

Перебуваючи у складній ролі політичного піднаглядного, М. Грушевський реплікував на шпальтах центрального органу російських кадетів газеті «Речь». Серед іншого, він ствердив, що «австрійська орієнтація не є вирішенням українського питання; що цей політичний настрій не має жодного впливу [...]» [55, с. 420]. Ця безневинна констатація в умовах обмеженості інформаційної комунікації між воюючими імперіями була роздута польською львівською пресою до розміру скандалу [302; 304]. Розуміючи неможливість для М. Грушевського реплікувати і відчувачи свою безкарність у наклепах, польські публіцисти демонізували шкідливість його суспільно-політичної праці для Дунайської монархії. І вже зовсім підлим було те, що знаючи про репресивне ставлення поліції до москвофілів після російської окупації Галичини, польські публіцисти карикатурно виставили вченого симпатиком русофільства [23]. Але завдяки захисній кампанії «Діла» ці абсурдні інвективи, що могли мати трагічні наслідки для майнових справ ученого в краї, було дезавуйовано [193].

Втім, піднятий польською пресою галас мав очікуваний нею репресивний ефект для М. Грушевського, адже призвів до порушення проти нього цісарсько-королівським польовим судом при військовій комендатурі Львова кримінальної справи. Для з'ясування обставин інкримінованих звинувачень свідком було запрошено колишнього учня М. Грушевського і тодішнього заступника начальника I полку Українських січових стрільців С. Томашівського. В цілому, він дав необхідні для адвокатів М. Грушевського свідчення. Разом із тим, галицький історик вкрай непривабливо змалював багаторічну громадську працю вчителя на Наддністрянщині [8]. Серед іншого, С. Томашівський заперечив впливовість учителя на студіюючу молодь Львівського університету і підкреслив,

що він не зміг її «здобути для певної ідеї». На перешкоді, твердив свідок, було вчителеве марнославство: «Він був невимовно честолюбним і в усіх своїх вчинках керувався задоволенням цього честолюбства» [8, с. 95]. Відзначимо, що такий відверто карикатурний образ авторитетного громадського діяча різко контрастував з піднесеними оцінками громадського служіння М. Грушевського, що їх С. Томахівський висловлював на початку ХХ ст. Причиною такої метаморфози грушевськознавці аргументовано вважають емоційне обговорення в українському політикумі часів Великої війни дилеми вибору зовнішньополітичного вектору.

Як відомо, завдяки солідарній кампанії української преси та вправності військового адвоката П. Євина, М. Грушевського було виправдано. В своїх виступах захисник доречно виопуклив ту парадоксальну ситуацію, що у воюючих країнах історик були висунуті взаємозаперечні звинувачення, а російське слідство якраз нещодавно визнало його винним у симпатіях до австрійської держави. При характеристиці ж громадсько-політичної праці вченого, П. Євин акцентував на його дієвій участі в багатьох галицьких культурних інституціях, послідовній боротьбі за україномовне шкільництво та наголосив, що «всі ці факти свідчать, що Грушевський мав Австрію за свою другу батьківщину» [355, с. 420].

Приводом до всебічного осмислення національного феномену М. Грушевського в роки війни став полудень його віку, що був вшанований українськими виданнями з обох боків Збруча. В той час історик перебував у Москві, куди за клопотаннями його приятелів з академічних російських кіл був переведений на початку осені 1916 р. Попри те, що самому М. Грушевському вочевидь було не до відзначень, його колеги з національно-демократичного табору обрали іменинну дату історика за привід нагадати роз'єднаній кордонами воюючих країн українській громаді вагомість обстоювання національних постулатів крізь призму громадського служіння одного з чільних її представників.

Незважаючи на військову цензуру, що рішуче забороняла будь-які згадки про українське громадське і культурне життя, московська редакція журналу «Украинская жизнь», що її співробітником у той час був бранець царату,

присвятила його уродинній даті окремий грудневий випуск пресодруку. З огляду на його популярність, це число також згодом вийшло окремим випуском. За задумом видавців, у ньому мало бути піддано всебічному аналізу національне служіння М. Грушевського за головними напрямками його діяльності – науковою, публіцистичною та громадською. Головний редактор часопису О. Саліковський у передмові до тематичного випуску так змальовував універсальність національного служіння ювіляра: «В особі Михайла Сергійовича ми маємо не лише значного вченого з великим ім'ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, де проявилася різнобічна діяльність М. С. Грушевського, йому належать цілком виняткові та незабутні заслуги» [230, с. 15].

У цій збірці суспільно-політичну діяльність М. Грушевського під псевдонімом О. Білоусенко всебічно проаналізував його товариш ще зі студентських часів, знаний діяч української громади у Петербурзі О. Лотоцький. У нарисі під промовистою назвою «На громадянському посту. М. С. Грушевський як громадський діяч» він простежив процес становлення й еволюції старшого приятеля як публічного інтелектуала. Вже на початку свого нарису автор окреслив ідейну канву всієї розвідки: «Життя цього діяча заслуговує на увагу само по собі, оскільки воно густо наповнене громадською справою; сама особистість його є рідкісним взірцем високого ідейного натхнення, непохитної енергії і впертої праці в досягненні усвідомленої і раз визначеної собі мети» [17, с. 109].

Завдяки цій незвично потужній енергійності, твердить О. Лотоцький, його товариш зміг подолати неприхильні для національного самоусвідомлення обставини життя та впевнено йти шляхом послідовного служіння своєму знедоленому народові. При цьому цілком виправдано автор найбільше уваги приділяє львівській добі життя ювіляра. О. Лотоцький уперше в історіографії підсумував потужне національно-освідомлююче значення праці М. Грушевського як голови НТШ та УНТ. На його слушну думку, поряд із науковими результатами, ця діяльність мала не менш вагомий соборницький та культурно-

популяризаторський ефект. Потужне громадське навантаження, аргументовано переконує автор, має й суто академічна праця львівського професора. В підсумку, твердить О. Лотоцький, «ідейні основи українського національного руху в результаті його діяльності здобули твердий науковий ґрунт й отримали нові, ширші обрії» [17, с. 113]. Цією важливою працею, наголошує публіцист, М. Грушевський послідовно продовжував національно-освідомлюючу місію свого визначного попередника М. Драгоманова.

Поглиблюючи свої тези про непересічність громадського служіння М. Грушевського, його колега демонструє перед читачем участь професора у багатьох громадських акціях, що відбувалися по обидві сторони Збруча. Так, твердить він, вагомою була позиція історика при змаганні за створення у Львові українського університету. Не менш значущими, переконує О. Лотоцький, були і його зусилля з організації української національної школи на Наддністрянщині, а після 1906 р. і на підросійських землях. Виразним громадським змістом було позначено і науково-популярну, видавничу та публіцистичну діяльність львівського професора з обох боків Збруча, що мала тривалий «будительський» вплив на своїх співвітчизників. «Як бачимо, – підкреслив О. Лотоцький, – жодна зі сторін культурно-національного життя рідного народу не була чужою нашому вченому-громадянинові» [17, с. 115].

Поряд із громадською діяльністю ювіляра, якої вже на початку ХХ ст. торкалися його попередники, О. Лотоцький уперше комплексно зосередився на участі львівського професора у суто політичних проєктах. Так, він всебічно розкрив мотивацію М. Грушевського в створенні НДП та розбудові її ідейних засад. Також автор уперше вказав на закономірність конфлікту вченого з очільниками галицької політики, які так і не позбулися партикулярних поглядів і повернулися до закулісних гешефтів з поляками. Тим самим О. Лотоцький підвів читача до з'ясування обставин голосної критики лідерами НДП свого колишнього партнера. Уперше в літературі він вказав на неприглядність їхньої боротьби з М. Грушевським і відзначив факт використання цього протистояння польськими

очільниками краю для послаблення впливу українців у Галичині напередодні Першої світової війни.

На початку ХХ ст., як зауважив автор нарису, похід проти М. Грушевського почали і російські чорносотенці, закидаючи йому намагання розвалити «єдину і неделиму». Всі ці нагінки та переслідування, слушно відзначив О. Лотоцький, лише засвідчили лідерське становище ювіляра в українському громадському русі. Підсумовуючи різноплановість національного служіння приятеля, петербурзький діяч вказав: «М. С. Грушевський – переважно вчений; та сильний темперамент громадського діяча не лише надавав самій його науковій роботі особливого життєвого інтересу, а й провадив його на ширший шлях громадської діяльності» [17, с. 113].

До суспільно-політичного служіння ювіляра зверталися й автори інших статей тематичного випуску «Украинской жизни». Знаний журналіст і літературознавець С. Єфремов відтворив перед сучасниками політематичність громадських виступів львівського професора у нарисі «На сторожі національної гідности. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського» [99]. Атестувавши львівського колегу «публіцистом-митцем» і «публіцистом-соціологом», автор найповніше у тогочасній літературі відтворив вплив його громадських дописів на українську громаду з обох боків збручанського кордону. С. Єфремов звернув увагу на ту обставину, що його старший колега вже від молодих років цікавився белетристикою, але робив це принагідно, відпочиваючи від наукових пошуків. І лише події першої російської революції підштовхнули його до зміни всієї попередньої діяльності: усвідомлюючи унікальність моменту для національно-культурного освідомлення наддніпрянців, М. Грушевський стає полум'яним трибуном. «Несподівано для багатьох народився сильний і оригінальний публіцист зі справжнім темпераментом борця, – наголосив С. Єфремов, – з умінням тверезо оцінити події, показати в них не тільки те, що безпосередньо впадало у вічі, а й те, що було приховане від спостережників як народжувана можливість, спроможний іти

«проти течії», «однаковою мірою» відміряти і ворогам і попутникам по щойно відкритій дорозі» [99, с. 122].

Далі автор ретельно, з розлогим цитуванням, проаналізував проблематику найбільш резонансних публіцистичних текстів М. Грушевського, доречно змалювавши суспільно-політичний контекст їхньої появи. За аргументованими спостереженнями С. Єфремова, визначний історик сказав своє вагоме слово практично з усіх пекучих питань, що стояли на порядку денному розбудженого російською революцією українства. При цьому найбільш активно, із залученням своїх небуденних історичних знань, львівський професор обстоював культурні й громадянські права наддніпрянців – необхідність україномовної школи, вільний розвиток національної культури, автономний статус у російській державі. Натомість всьому поділеному народу, з'ясував публіцист, М. Грушевський адресує іншу максиму – всеукраїнської соборності. В її узасадненні, твердить С. Єфремов, його старший колега виявився у всьому блиску свого публіцистичного таланту. Звісно, підсумував автор, змальована активність М. Грушевського з обстоювання прав українців відібрала час від його суто наукових проєктів. Але ця жертва, на його слушне переконання, була свідомим вибором визначного вченого, оскільки «бувають навіть моменти, коли, можливо, почесніше робити історію, а не писати її» [99, с. 124].

Поряд із О. Лотоцьким і С. Єфремовим, до громадського виміру національного служіння М. Грушевського звернувся у своєму аналізі історіографічної праці ювіляра М. Василенко [30]. Тривалий час стежачи за науковою діяльністю львівського колеги, він виправдано акцентував її національно-освідомлюючий і культурно-просвітницький впливи на освічені верстви українського громадянства. Особливо вагомими при цьому М. Василенко назвав концептуальні студії автора «Історії України-Руси», що фокусувалися на «відросійщенні» історичного світогляду широких кіл українства. Відтак, твердить він, тези М. Грушевського про самобутність української історії й унікальність нашого культурного типу проникали в свідомість земляків через численні науково-популярні праці, готуючи відповідний ґрунт для засвоєння більш

серйозних суспільно-політичних гасел. Підсумовуючи громадський вектор академічної діяльності ювіляра, М. Василенко насамкінець зазначив: «Крім наукового, праця проф. Грушевського має ще й велике національне значення. Відродження всіх слов'янських народностей починалося або зміцнювалось із появою їхньої наукової історії народньою мовою. Такої історії не мав український нарід до появи «Історії» проф. Грушевського. Поява її – факт великої ваги в житті цього народу» [30, с. 108].

Ще більш розлого громадську діяльність ювіляра аналізували наддністрянські українці. Чолові часописи Австро-Угорщини у день півстоліття М. Грушевського вийшли з присвяченими йому передовицями, автори яких намагалися цілісно представити національно-культурне служіння колишнього професора Львівського університету. Найавторитетніша галицька газета «Діло», з якої почався шлях тоді ще тифліського гімназиста в українську громадську публіцистику, вшанувала уродинну дату свого довголітнього співробітника дописом «Ювілей історика України». В ньому анонімний автор стисло змалював формування ювіляра як українця та докладніше зупинився на його різноплановій громадській активності: читанні просвітницьких лекцій для широкої аудиторії, інтенсивній роботі в численних культурно-наукових товариствах, масштабній видавничій праці, написанні популярних історичних студій тощо. Ця небуденна національно-освідомлююча діяльність, підносилося в нарисі, вирішальним чином вплинула на пробудження українського народу, озброївши його необхідними знаннями та надавши вивірені орієнтири для подальшого поступу [293, с. 1-2]. Попри неприглядні умови життя ювіляра на засланні, редакція «Діла» поінформувала свого читача, що він продовжує свою невсипущу працю для громади, «працюючи науково і заходячись у публіцистичній області переводити в жите свої національно політичні ідеї» [293, с. 2].

На національному служінні М. Грушевського сфокусувався у своєму привітальному нарисі й інший галицький часопис – «Українське слово». Його редакція подібно до «Діла» окреслила масштабність й інтенсивність науково-організаційної, ідейно-політичної і популяризаторської діяльності вченого на

благо порізаних кордонами співвітчизників. Ця праця виявилася надзвичайно запитаною широкими масами, вказував анонімний автор, адже мала наслідком стрімку модернізацію самосвідомості українців. «Михайло Грушевський, – йдеться в часописі, – дуже причасний до сього діла воскресеня, відродженя та визволу України. Причасний як учитель нації, як один з її огненних стовпів в її блуканнях до обіцяної землі, як один з її духових провідників і ідеологів її визволення» [294, с. 2]. Ефективність цієї праці, йшлося у нарисі, «оцінили» й вороги українства, заарештувавши і заславши М. Грушевського до російської глибинки. Незважаючи на загрози своєму життю та свободі, наголошував часопис, ювіляр не склав рук і надалі працює для справи культурно-національного освідомлення. Цією інформацією редакція пресодруку вочевидь хотіла вселити в зневіреного тривалими воєнними негараздами читача віру в те, що завжди слід віднаходити можливості для громадської праці. «За те все, що Михайло Грушевський дав Україні, за його працю яко вченого ідеолога й громадського діяча, – підсумовувало «Українське слово», – велика йому дяка від усіх дітей України, хоча б стояли вони в иньшому від нього політичному таборі. Все що ясне, світле, благородне й чесно думаюче на Вкраїні шанує, почитає та витає сьогодні великого вчителя – Михайла Грушевського» [294, с. 2].

Та найбільше уваги серед австро-угорських видань півстоліттю московського бранця присвятила редакція «Вісника СВУ», відвівши висвітленню цієї події окреме грудневе число часопису, прикрашене фото вченого. Таку увагу можна пояснити як фактом присутності в СВУ багатьох колишніх львівських учнів М. Грушевського, так і обставинами широкого використання діячами організації історико-популярних текстів історика для проведення пропагандистської роботи – і серед українців, і серед європейців шляхом реалізації перекладних видань. У згаданому числі «Вісника СВУ» низка публікацій фокусувалися саме на суспільно-політичній праці ювіляра.

Так, вже у редакційній передовиці М. Грушевський був атестований «духовним провідником та ідеологом визволення України», «великим учителем нації», який гідно продовжував освідомлюючу справу діячів Кирило-

Мефодіївського товариства та М. Драгоманова. Редактори «Вісника СВУ» в суперлятивах охарактеризували наукову, педагогічну й організаційну працю М. Грушевського, підкресливши, що нею він «вернув нації її дідів і прадідів, вернув їй її історичну гідність, сотворив науково обосновану українську схему історії східних Слов'ян, науково уґрунтовану історію України як історично-національної одиниці» [298]. Торкнулися автори передмови й особливостей громадської діяльності ювіляра, слушно відзначивши, що не будучи професійним політиком, він мав надзвичайний вплив на всі сфери життя громади своєю аргументованою й історично узasadненою публіцистикою.

Інші дописи грудневого числа «Вісника СВУ» тією чи іншою мірою торкалися феномену М. Грушевського як публічного інтелектуала. Так, в наступному редакційному дописі «Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин)», подібно до вищезгаданої статті, акцент було зроблено на громадському служінні ювіляра [216]. Йшлося про те, що як наукова й організаційна, так і видавнича і популяризаторська активність М. Грушевського мали на меті національне освідомлення та культурне дозрівання широких верств рідного народу. В нарисі було також піднято й питання політичної діяльності львівського професора. Зі знанням справи автор допису наголосив, що бажання М. Грушевського прислужитися громаді привело його до лав новопосталої НДП, в якій він виступив речником широкої демократизації суспільного життя й ідеологом загальноукраїнської соборності. На особливу увагу дослідників заслуговує твердження автора статті, що М. Грушевський вийшов з лав партії в 1908 р., оскільки і по сьогодні питання його формального членства в НДП є відкритим.

Надалі, йдеться у нарисі, львівський професор став незалежним і критичним обсерватором українського громадсько-політичного життя, комунікуючи зі співгромадянами за посередництвом створеного ним «Літературно-наукового вісника». Поряд із цим, після цензурних послаблень внаслідок російської революції, М. Грушевський розгортає інтенсивну науково-популярну і лекційну діяльність, маючи на меті модернізацію національної свідомості наддніпрянців.

Відтак, визначний історик перетворився на одного з найбільш впливових українських публічних інтелектуалів, чий голос набув чималої авторитетності по обидва боки збручанського кордону. На жаль, йдеться у статті, ця інтенсивна «будительська» праця перетворила львівського професора на ворога російської та польської шовіністичної преси, яка невтомно продовжує боротися з істориком і в роки світової війни. «Та всі сі напасти, – підлі й нікчемні, – як не похитнули нашого ювілята в його велетенській праці на користь рідного народу, – підсумовується у нарисі, – так і не похитнули й не похитнуть нас, дітей сього народу, в нашій щирій і глибокій пошані до славнозвісного нашого діяча, в нашій безмірній вдяці за його невмирущі заслуги» [216, с. 85].

Громадський резонанс академічної праці ювіляра у статті «Історія України проф. Грушевського» підніс його колишній студент і давній співробітник по НТШ В. Дорошенко. Він слушно вказав, що змагання львівського професора за самобутність українського історичного процесу та унікальність нашої культури були спопуляризовані у багатьох його студіях для широких кіл читачів і відтак стали набутком громадськості. Вони поступово прищеплювали їй почуття національної гідності та віру в те, що історія неодмінно подарує черговий шанс для повернення заграбованої сусідами державної незалежності. «Сими працями, – підкреслив В. Дорошенко, – довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам не доставало, – дав повну, наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знанням і великою любов'ю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний Палладій в нашій розвитку, могутню підойму для нашого національного поступу» [79].

Відзначимо, що вищезгадані статті «Вісника СВУ» при зверненні до суспільно-політичної праці М. Грушевського оминали факт розриву ювіляра з провідниками галицької політики в 1913 р. Тому непоінформований читач міг винести хибне переконання про цілковиту гармонію взаємин львівського професора з наддністрянськими лідерами думок. Тож редакція часопису вирішила висвітлити і цей факт його суспільно-політичної біографії. За цю непросту справу взявся один із найближчих вихованців автора «Історії України-Руси» Мирон

Кордуба, що від початку XX ст. працював у Чернівцях і тому не був занурений у протистояння львівських українців. Таку делікатну тему він вирішив обговорити, звертаючись до збірки «Наша політика», що як ми згадували вище, стала формальним приводом для з'ясування взаємин між лідерами НДП та М. Грушевським [124].

Стисло реферуючи вчителеві статті зі згаданої збірки, М. Кордуба цілком поділяє його розуміння хиб галицької політики. Ними, вказує чернівецький інтелектуал, були нестача принциповості у втіленні програмних постулатів, закулісовий недемократичний шлях реалізації політичних рішень, обмін важливих національних вимог на дрібні подачки від польських володарів галицьких теренів, невміння використати рідкісні нагоди для досягнення своїх цілей, домінування партійних інтересів над загальнонародними тощо. Разом із тим, М. Кордуба відзначив і ті закиди вчителя, де емоційність брала верх над справедливістю. Так, він заперечує легковаження М. Грушевським економічних здобутків галицьких провідників, як і відкидає нетактовні оцінки галицького менталітету. Разом із тим, вперше звертає увагу чернівецький учений, слухність вчительової діагностики вад української галицької політики довели саме події Першої світової війни. Адже польські діячі вкотре порушили всі попередні домовленості і відверто заговорили про інкорпорацію східногалицьких теренів до відновленої держави. «[...] Приходиться просто подивляти ту геніальну інтуїцію автора, яка йому дозволила вже перед шістьма роками немов передчути ту катастрофу, яка тепер постигла нашу політику, – висновує М. Кордуба. – Бувають виїмкові книжки, які з часом не тільки нічого не втрачають зі своєї інтересності, а противно все більше стають актуальними. До таких книжок причислюємо «Нашу політику» Грушевського. Читаючи її, мається враження, що автор списував свої уваги не в роках 1908-1910, а в падолісті 1916 р. – і вона стає «откровєнієм»» [124, с. 787].

Запропонована галицькими періодичними виданнями модель інтерпретації суспільно-політичної праці М. Грушевського була спопуляризована авторами ювілейних дописів, що з'явилися на шпальтах таборової преси. Її здебільшого також редагували львівські вихованці львівського професора, що були свідками

невтомності його національно-освідомлюючого служіння. Так, в жовтневому числі «Розваги» Д. Піддубний під псевдонімом Д. Гаркуша зосередився саме на висвітленні масштабності втілюваної М. Грушевським програми модернізації всіх сторін українського життя. «В його особі, – вказував автор, – російська й галицька Україна бачать силу свого національного єднання. Всеукраїнське єднання – це найлюбіша ідея М. Грушевського, його твори перейняті такою ідеєю, а кожний твір так і цвіте все новими ілюстраціями та доказами» [40]. Аналізуючи наукову спадщину московського бранця, автор наголосив, що в ній українці одержали документальну підставу для своєї боротьби за національне визволення. Традиційно поінформували підавстрійських українців про непросте засланицьке життя ювіляра, Д. Піддубний зауважив, що попри особисті негаразди, «М. Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край. [...] Та якби воно не було, ми в сі роковини не можемо оминати, не згадавши теплим словом великого борця за Україну, що карається за змагання до вільного й самостійного життя українського народу» [40, с. 93].

«Великим Оборонцем України» атестували ювіляра полонені українці в таборі у Вецлярі на сторінках свого часопису «Просвітній листок». Вказавши на органічну пов'язаність академічного та суспільного служіння М. Грушевського, видання переконливо змалювало його чоловічим ідеологом української соборності [27]. У подібному дусі про визначного історика писали і українські полонені з табору в Зальцведелі. На сторінках свого пресодруку «Вільне слово» вони також піднесли масштабність і ефективність національно-освідомлюючої праці М. Грушевського. Її метою, йшлося у часописі, була культурна і політична єдність розділених кордонами українців [217, с. 94-96].

Насамкінець, дещо скажемо про рецепцію проаналізованої вище ювілейної грушевськіани. Українські читачі з обох боків Збруча з чималим зацікавленням сприйняли тематичні числа «Вісника СВУ» та «Украинской жизни», присвячені 50-літтю автора «Історії України-Руси». Приміром, поява московської збірки,

незважаючи на цензурні перепони, була помічена в Галичині. Підавстрійські українці схвально відгукнулися про грудневе число «Украинской жизни». Наприклад, О. Карашкевич на сторінках львівських «Шляхів» писав: «Брошура написана цікаво й овіяна теплом щирости й вдячної пошани. [...] Брошура заслуговує, щоб її перекласти на українську мову й дати народній масі в руки. Се-ж настав новий період у життю ювілята. [...] Великі народні маси пробудились і ставлять будівлю нового життя. А серед них батько Грушевський, авторитетний, признаний вожд народного руху, його ідеолог і центральна особа сучасного українства» [408, с. 27].

У підсумку відзначимо, що імперські переслідування й обмовні акції шовіністичної російської і польської преси, а також півстолітній ювілей М. Грушевського стали помітними подіями українського інтелектуального життя перших воєнних років. Незважаючи на роз'єднаність кордонами воюючих держав, українці виявилися солідарними в осмисленні феноменальності національного служіння одного зі своїх лідерів. Таким чином проаналізовані події стали важливим чинником всеукраїнської духовної соборності, якій він присвятив свою творчу енергію наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливо важливим було відзначення півстолітнього ювілею М. Грушевського, що продемонструвало нову якість усвідомлення сучасниками різноплановості його громадського служіння. Оглядачі довели, що не тільки публіцистична і популяризаційна активність історика, але і його наукова, організаційна та видавнича праця мали потужний суспільний резонанс, адже були спрямовані на модернізацію всіх сторін життя співвітчизників. Відтак в літературі було всебічно узасаднено провідну роль ученого як публічного інтелектуала в загальноукраїнському русі того часу. Такий лідерський статус скріпило подальше символічне прописування місця автора «Історії України-Руси» в національному Пантеоні обабіч Т. Шевченка та М. Драгоманова. Цим було створено передумови для появи у публіцистиці наступної революційної доби образу «батька Грушевського».

Висновки до другого розділу.

Підсумовуючи понад двадцятирічну суспільно-політичну грушевськіану, відзначимо її динамічне кількісне зростання та дискурсивне урізноманітнення, що безпосередньо корелювалося зі все більш інтенсивним зануренням львівського професора у громадське життя поділених збручанським кордоном українських земель. Очікувано, що наймасштабнішим таке звернення було в українському випадку. При цьому особливу увагу співвітчизники М. Грушевського звернули на його різнопланову діяльність з культурно-національного освідомлення народних мас та послідовні соборницькі зусилля. З чималим пієтетом і визнанням публіцисти з обох боків Збруча сприймали ініціативи львівського професора з розбудови рідномовної школи всіх рівнів, його заклики до подолання регіональних розбіжностей, консультації віденським і петербурзьким парламентарям, наукову популяризацію через публічні лекції та видання, заснування пресодруків для народу й ін. Все це принесло історику заслужену славу Всеукраїнця.

Разом із тим, низка партикулярно налаштованих галицьких і наддніпрянських діячів не сприйняла бачення М. Грушевським пріоритетів національного поступу і не змогла достосуватися до обраного ним темпу навздогінної модернізації співвітчизників. Відтак розпочалися атаки на громадські ініціативи вченого з партійної (клерикально-консервативної та опозиційної народовської) і регіональної позицій. Втім, нерідко самі критики львівського професора розуміли надуманість своїх аргументів, адже виступали в анонімний чи псевдонімний способи. Зрештою, це не похитнуло авторитет автора «Історії України-Руси» як діяча загальноукраїнського масштабу, що отримав символічне вираження у зарахуванні його до національного Пантеону поруч Т. Шевченка та М. Драгоманова.

З позаукраїнських оглядачів найбільш уважно до громадської праці М. Грушевського поставилися наші історичні сусіди. Російські та польські оглядачі зазвичай сприймали суспільно-політичні ініціативи львівського професора крізь призму ризиків для реалізації власних національних проєктів, де українцям традиційно відводилася роль «будівельного» етнічного матеріалу, що мав зазнати всебічної асиміляції. З огляду на це, культурно-освідомлююча праця

вченого характеризувалася як загрозна для проєктів «історичної Польщі» та «Великої Росії». При цьому риторика опонування М. Грушевському зазнавала зростаючої гостроти і набула брутального виразу аж до практик іншування в публіцистиці ендеківського та правомонархічного політичних таборів в роки Першої світової війни. До оцінок останнього цілком приєдналися галицькі русофіли, що ідейно еволюціонували до москвофільства.

Особливістю російської рецепції було існування спроб більш зваженого осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського ліберальними публіцистами, які критикували національну політику царату й виступали за демократизацію державного устрою в імперії Романових. Тож вони бодай намагалися зрозуміти рацію національних вимог львівського професора, популяризуючи їх на шпальтах партійної періодики. Під їхнім оціночним впливом нерідко перебували західноєвропейські публіцисти, інформуючи свого читача про «неочікувану націю» й її амбіції. Втім, вибух Великої війни продемонстрував кон'юктурність ставлення до національного питання російських лібералів усіх партійних кольорів, які одностайно зреклися демократичної риторики і промовистим мовчанням підтримали репресії царату проти українського руху і його лідера.

Незважаючи на широту реконструйованої оціночної палітри, практично всі оглядачі суспільно-політичної праці М. Грушевського були єдиними у визнанні лідерського статусу історика як публічного інтелектуала в українському русі. Всі вони – прихильники серйозно, а опоненти глумливо – пророкували львівському професору сходження на національний Олімп після сподіваних геополітичних змін. Наступна революційна доба довела слушність їхніх передбачень чи побоювань.

Розділ 3.

Грушевський-політик і громадський діяч в дискусіях 1917-1934 рр.

Як знаємо, вибух другої російської революції відкрив нову главу в життєписі М. Грушевського як політика і громадського діяча. Мовиться про те, що зі звичної для себе ролі стороннього обсерватора й ідейного інспіратора українського руху він волею обставин стає на його чолі, щоби відтак зазнати нерідко неочікуваного впливу політичних подій, які відбувалися на широкому просторі Центрально-Східної Європи, на всі сторони свого життя. Відтоді осмислення будь-яких здобутків і прорахунків ученого неодмінно містило відсилки до його перебування на політичному Олімпі. Ця обставина й дозволила нам об'єднати в один розділ такі, як здається на перший погляд, геть відмінні глави життєпису Великого Українця. Загалом, в останньому двадцятилітті його біографії зазвичай виокремлюють революційну добу, еміграційне п'ятиліття й фінальне радянське десятиліття. За цими періодами ми нижче й проаналізуємо процеси становлення й модифікації провідних парадигм суспільно-політичної грушевськіани.

3. 1. «Батько Грушевський» в публіцистиці революційної доби.

Як знаємо, Лютнева революція в Російській імперії кардинально змінила життя М. Грушевського, повернувши йому особисту свободу. Вчений зустрів початок революції на засланні в Москві, де він з газет довідався про зростаючу активізацію українського національного життя в Києві. Наддніпрянські колеги телеграфували М. Грушевському, пояснюючи історичну необхідність термінового повернення на Батьківщину фактом становлення самоврядних органів, в яких для нього була зарезервована лідерська позиція. Таку затребуваність автором «Історії України-Руси» у «Споминах» пояснив О. Лотоцький: «У тій насиченій атмосфері кияни, в одному казані варившись, не могли самі собі ради дати. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися би з увагою і повагою. Такою людиною був М. С. Грушевський, якого моральний авторитет ще збільшився

після того, що перетерпів він за час війни» [152, с. 352]. В подібному дусі про тогочасну популярність московського в'язня писав у щоденнику і знаний меценат української справи Євген Чикаленко, згадуючи, що «всі ми вважали його тоді за “некоронованого короля України”, який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад» [280, с. 25].

М. Грушевський, усвідомлюючи унікальність історичного моменту не зволікав і з чималими пригодами 13 березня 1917 р. добрався до Києва [366, с. 271-272]. Так розпочалася нова найважливіша глава його біографії як громадського активіста, адже він не тільки вкотре став ідейним натхненником суспільних змін, але уперше – політичним лідером демократичного українства, очоливши Центральну Раду. Відтоді властиво починається масштабне осмислення сучасниками його феномену як суспільного діяча, яке триває й по сьогодні. Також від часу революції навіть суто фахова історіографічна рецепція неодмінно, більшою чи меншою мірою, містить відсилки до його досвіду перебування на політичному Олімпі.

Повернення бранця царату на політичну сцену Наддніпрянщини в ролі голови демократичного українського руху вимагало зрозумілої популяризації його національного служіння в широких колах місцевого населення. Відтак почали з'являтися численні публікації в київській і провінційній періодиці, а також брошурні видання, що мали на меті усправедливити в очах пересічного українця факт перебування колишнього професора австрійського університету на чолі Центральної Ради. Прикладом таких видань може бути анонімна брошура «Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради», яка на той час була найповнішою спробою реконструкції життєпису вченого як громадського активіста. Вона з'явилася наприкінці жовтня 1917 р. і стала своєрідним підсумуванням першого періоду діяльності вченого як голови українського парламенту, сповненого радісних маніфестацій, відображеного в перших універсалах складного утвердження політичної суб'єктності Центральної Ради та зростаючого протистояння з Тимчасовим урядом. Саме цей час політичного злету визначного вченого приніс йому метафоричне ім'я «батька

Грушевського» – мудрого і досвідченого провідника свого знедоленого народу. Устійненню цього образу в публіцистиці сприяв і зовнішній вигляд історика, який мав довгу сиву бороду, що візуально значно додавала віку загалом молодій людині, яка на той час мала лише 51 рік.

Вже на початку цієї книжечки ми бачимо характерні для публіцистики того часу спроби переакцентування вагомості національного служіння М. Грушевського з наукової сфери на суспільну. Це знайшло відображення в атестуванні голови Центральної Ради «відомим ученим» і «видатним політичним діячем», хоча зрозумілим є те, що ці оціночні характеристики мали б звучати навпаки [212, с. 3]. Далі автор за автобіографією історика 1906 р. послідовно ознайомив читача з головними віхами його життя та діяльності від дитинства до сходження на політичний Олімп. Що важливо, вперше в аналізованій біографії виокремлювалися саме факти громадського служіння М. Грушевського. Наприклад, при реконструкції університетських років молодого вченого автор вважав за потрібне наголосити на важливій відмінності його діяльності від суто культурницької праці вчителя – засновника київської школи документознавців. «[...] Вага Грушевського, безперечно, не тільки в тому, що він писав історію, – йдеться у книзі, – а в тім, що він також творив і творить нові історичні шляхи нашого народу і тим самим незрівняно даліше йде від спокійних кабінетних учених, подібних до В. Б. Антоновича» [212, с. 12].

Кількість суспільно-політичних сюжетів в аналізованій біографії помітно зросла при з'ясуванні автором особливостей громадського служіння історика як професора Львівського університету. Так, автор торкнувся проблеми внеску М. Грушевського в розбудову галицького партійного життя, вказав на освідомлююче значення його культурно-просвітницької та видавничої праці. При цьому було наголошено на соборницькій домінанті цієї різнопланової активності: «[...] Вся робота Грушевського в Галичині, так само як робота кожного емігранта з рідної сторони була направлена властиво на культурний і громадський розвиток усієї України, без поділу на ту чи іншу державну приналежність» [212, с. 21].

Поряд із цими відомими з попереднього історіографічного періоду сюжетами, в аналізованому життєписі вперше серед біографів творця «Історії України-Руси» було прямо вказано на його провідну роль у становленні Товариства українських поступовців, втім надалі без розкриття деталей. Також автор брошури вказав на масштабність розгорнутої М. Грушевським культурно-просвітницької праці на Наддніпрянщині, що її ефектом стало зростання національної свідомості широких верств українства. Ця невтомна праця по обидва боки збручанського кордону висунула львівського професора на провідну роль в українському житті. «Вже тоді всі мовчки погодились на тому, – твердить автор праці, – що коли настане відповідний час, коли Україна зможе вийти на широку політичну дорогу, то Грушевський буде на чолі громадської роботи на Україні, як людина цілком до того готова і здатна» [212, с. 23].

Настання цього часу, йдеться в брошурі, довелося чекати декілька тривожних для українського народу років, сповнених воєнної реакції й руйнації національного життя. Символом останньої став арешт М. Грушевського за надуманими звинуваченнями і його позасудове заслання до російської глибинки. І лише друга російська революція визволила визначного історика, який без роздумів вирушив до Києва, де під його проводом почалось будівництво нового життя на Україні – «велика творча робота на старих руїнах» [212, с. 26]. Автор брошури на багатьох прикладах показує важливість голосу вченого у вирішенні численних питань національного будівництва, а також його зростаючий авторитет серед української громади Російської імперії. Підсумовуючи перший період Української революції, автор так визначив значення голови Центральної Ради в її успіхах: «[...] М. Грушевський, як це прекрасно показав 1917 рік, твердо став на хвилях бурхливого політичного моря і творить новий державний лад, нові порядки, нову націю з широких нез'єднаних етнографічних мас. Він творить історію, а історія сама вже не забуде записати його ім'я на своїх сторінках золотими літерами» [212, с. 30]. Про громадську затребуваність у докладнішій інформації про голову Центральної Ради свідчить чимале зацікавлення цією

брошуру у середовищі наддніпрянських українців, про що писали рецензенти видання [148].

В подібному інтерпретативному ключі про громадське служіння М. Грушевського писали і українські публіцисти Москви й Петербургу. Вони видавали численні популярні брошури російською мовою, в яких знайомили російського читача з минулим і актуальним станом українського руху, роблячи це зазвичай крізь призму життєдіяльності лідерів українства. В цьому випадку добрим прикладом є книжечка авторства Леоніда Бурчака (Абрамовича) «Деятели украинского национального освобождения» (Москва, 1917) [22, с. 31-38]. В ній традиційно для біографів М. Грушевського автор на основі його автобіографії вказав на головніші щаблі національного служіння вченого. При цьому особливу увагу він відвів громадському аспекту цієї проблеми: участі історика у розбудові культурного життя галицьких українців, суспільну працю освідмлюючого характеру на Наддніпрянщині, виступи на захист співвітчизників в часи війни тощо. Відтак, підводить до висновку свого читача Л. Бурчак, лідерство М. Грушевського в роки революції стало цілком закономірним. На чолі Центральної Ради, підсумовує московський публіцист, історик демонструє найкращі якості демократа-народовця, що приваблює до українського руху представників інших національних меншин імперії Романових.

Поряд із дописами інформаційного характеру, іншим проявом рецепції діяльності Грушевського-голови Центральної Ради стали критичні огляди його публіцистики, сфокусованої на всебічне осмислення викликів, що постали перед українством. Як відомо, незважаючи на чималу зайнятість парламентською працею, вчений знаходив час на написання численних статей на злобу дня, які друкувалися на сторінках київської та провінційної преси, а відтак поширювалися в передруках і за Збручем. Згодом найбільш цікаві для читачів тексти об'єднувалися в тематичні збірки, що виходили чималими накладками. Так з'явилися популярні книги публіцистики М. Грушевського на кшталт «З політичного життя старої України» (1917 р.), «Вільна Україна. Статті з останніх днів» (1917 р.), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917 р.), «На порозі Нової

України» (1918 р.) та ін. Сам історик з приводу їхнього видання згадував: «В перших місяцях революції ці брошури відповідали пекучій потребі й ішли дуже сильно – я ледве встигав їх друкувати» [53, 1988, № 9, с. 145].

Українська наддніпрянська рецепція цих збірок була надзвичайно схвальною: критики одностайно вказували на чималу громадську запитаність публіцистикою, яка б з огляду на національні інтереси пояснювала пріоритетні напрямки поступу українства [37-38; 89-90]. Модест Новенко, подібно до інших оглядачів, вказував: «Названі брошурки – це мініатюрна політична енциклопедія, написана для сучасного українця. З них довідується він, за що боролись і голови свої складали діди, і як закріпити йому ту свободу, яку здобув він тепер, аби ще раз не запропастити її. [...] Грушевський і навчає, яким шляхом іти, аби не зробити старої помилки, і не потрапити знову в неволю [180].

Відчувши гостру затребуваність громади в науково-популярній літературі, саме голова парламенту зайнявся цією важливою для освідомлення громади справою. На це в одній із рецензій звернув увагу В'ячеслав Прокопович, що писав під псевдонімом С. Волох: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасности» [37, с. 155].

Серед національно-освідомлюючих праць М. Грушевського особливою запитаністю з боку громадськості тішилися розвідки про генезу російсько-українських взаємин, гострота яких у революційні роки постійно зростала. Найбільше ж підросійське українство цікавилось питанням правового статусу українських земель в імперії Романових і пов'язаної з ним проблеми політичної

сепарації від «тюрми народів». На це складне навіть для тогочасних фахівців питання у книзі «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти» (1917) дав зрозумілу пересічному читачеві відповідь визначний історик. Василь Дубровський висловив загальне розуміння сучасників, що «дуже на часі та праця» [91, с. 118].

Аналізуючи публіцистику М. Грушевського, відведену осмисленню складних українсько-російських взаємин, наддніпрянські оглядачі першочергово писали про популяризаційний талант визначного вченого, який про заплутані питання минулого писав ясно і доступно. Приміром, М. Новенко зазначав: «Маючи широкі верстви нашого громадянства перед очима, проф. Грушевський подав у своїм вступі до згаданих текстів коротко, ясно і приступно висновки науки про таке складне питання, як державно-правний характер сполуки України з Москвою в 1664 році» [181, с. 344]. Поряд із цим, рецензенти відночували цікавий факт, що голова Центральної Ради з'ясовує питання українсько-російських взаємин не лише як історик, але й як активний громадський діяч, що на щодень стикається з їхніми проявами. На це явище вперше вказав Олекса Дорошкевич: «М. Грушевський не просто переказує добре відомі нам факти з славнозвісної епохи українсько-російської згоди. Він аналізує ці факти, освітлює їх з певного боку як людина, яка весь час стояла в самому центрі нашого політичного руху» [90, с. 187]. Підсумовуючи революційну публіцистику голови Центральної Ради, наддніпрянські оглядачі були єдиними в переконанні, що вона є «видатним з'явищем української літератури пореволюційної доби» [91, с. 119].

Поряд зі схвальними оцінками дій голови Центральної Ради, серед консервативно налаштованих старших діячів наддніпрянського українства поступово наростало невдоволення соціалістичною риторикою М. Грушевського й есерів, що мали більшість у парламенті. Це невдоволення не встигло чітко артикулюватися медійно у публічному дискурсі до гетьманського перевороту, натомість про його зростання свідчать щоденники тогочасних українських діячів. Приміром, на сторінках свого щоденника згадуваний Є. Чикаленко, осмислюючи політичну ситуацію, яка склалася навесні 1918 р., критично підкреслював, що

український провід «на чолі з М. Грушевським думав опиратися на сільську голоту, на тих більшовиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу» [280, с. 11]. На жаль, нарікав Є. Чикаленко, голова парламенту пішов за популістами есерами.

Не менш інтенсивним зацікавлення державотворчою діяльністю М. Грушевського було й у середовищі західноукраїнської громади. Попри наближення очікуваного всіма розпаду Дунайської монархії і розумінням неунікненності боротьби за Східну Галичину з поляками, зазбручанські українці з чималою увагою спостерігали за подіями у Києві, розуміючи, що доля українського політичного проєкту буде вирішуватися саме там. Свідчення небуденності тої уваги ми бачимо на шпальтах найавторитетнішого серед галицьких українців щоденника «Діло», яке оперативно висвітлювало діяльність колишнього професора Львівського університету на чолі Центральної Ради. Дописувачі «Діла» з неприхованою симпатією відгукувалися про державотворчу працю наддніпрянських побратимів під керівництвом М. Грушевського. При цьому з особливим захватом розповідалося про багатолюдні маніфестації та численні з'їзди, голосні дискусії в парламенті, вражаючі законодавчі ініціативи, стрімке національне освідомлення загалу, широку українізацію й под. Ці успіхи цілком справедливо приписувалися чималому хисту Грушевського-політика [196; 208]. Тому з чималим неспокоєм на сторінках «Діла» було сприйнято інтервенцію більшовицьких банд Муравйова, які у намірі повернути Україну до «тюрми народів» втопили українську столицю у крові. З огляду на це, домовленість української влади з німцями про допомогу висвітлювалася цілком співчутливо як єдино можливий спосіб порятунку молодой держави.

Поряд із поінформуванням про обставини щоденності державотворчої праці М. Грушевського, «Діло» знайомило свого читача з найбільш цікавою політичною публіцистикою історика. Так, на шпальтах галицького щоденника було опубліковано промовисті уривки таких знакових текстів голови Центральної Ради, як «Повороту нема», «Скінчило ся свято революції! Настає грізний час!», «Якої автономії і федерації хоче Україна», «Проект української конституції», «На

Україну іде походом вороже військо» та багато ін. До цих та інших текстів редакція нерідко додавала свої коментарі, в яких цілком солідаризувалася зі своїм колишнім співробітником. Поза сумнівом, публіцистичні тексти лідера наддніпрянського руху вплинули на вироблення галицькими політиками програми здобуття незалежності.

Відмінністю тогочасного галицького громадського дискурсу від наддніпрянського було поглиблення критичної візії до суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, яка вперше була окреслена ще в роки Першої світової війни у згадуваній в попередньому розділі публіцистиці Д. Донцова. Тут для прикладу згадаємо статтю Федя Федорціва, опубліковану під псевдонімом Богдан Магміт «Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського)». В ній публіцист загалом віддав належне внеску визначного вченого у модернізацію всіх галузей української інтелектуальної культури. Також Б. Магміт вказав на чималу ефективність громадського служіння голови Центральної Ради. Слідом за іншими оглядачами суспільної праці М. Грушевського, він слушно наголосив на її соборницькому стрижні. Саме послідовне обстоювання істориком пріоритетності соборницьких змагань українців, наголосив публіцист, узасаднює надання йому сучасниками метафоричного імені Всеукраїнця.

Водночас Б. Магміт значно критичніше поставився до політичної практики автора «Історії України-Руси». Подібно до українських публіцистів з донцовського табору в роки Великої війни, він доволі гостро оцінив так зване русофільство М. Грушевського, наслідком якого стали і його автономістсько-федералістські плани, і безпідставні сподівання на демократизацію імперської Росії та можливість налагодження партнерського діалогу українців із їхніми віковичними гнобителями. Галицький публіцист атестував ці сподівання голови Центральної Ради відверто утопічними. «[...] О скільки Грушевський поклав незрівняні заслуги й міцні підвалини для національного відродження, для розбудження, скріплення й вибуялости національної свідомості, – так своєю науковою діяльністю (Історія України-Руси) і публіцистикою, – підсумував

Б. Магміт, – о стілько звуженням політичного горизонту до тісного круга автономії спинював розріст політичної свідомости» [157, с. 371].

Як відомо, гетьманський переворот усунув М. Грушевського з політичної сцени і вимушено повернув до наукової робітні. Ці події наддніпрянська республіканська преса сприйняла з чималим неспокоєм. Свідченням демократичності громадського дискурсу періоду Української Держави була поява дописів, у яких із симпатією був оцінений Грушевський-політик, втім і його праця як голови парламенту. Для прикладу згадаємо спробу політичного портрету М. Грушевського у жовтневому числі двотижневика «Універсальний журнал» за 1918 р. Автор нарису Г. Олелько зазначив, що кожна епоха української історії традиційно асоціюється з якимось «національним велетнем». Відтак після Т. Шевченка і М. Драгоманова, вказує публіцист, таким символом модерного українського відродження став М. Грушевський. Окреслюючи особливність його національного служіння, автор відзначив: «В бурхливу пору відродження України стерно національного човна віддано було в міцні руки «батька» М. Грушевського – улюбленого вибранця народу» [184, с. 8].

Стисло змальовуючи інтелектуальний портрет героя студії, Г. Олелько сфокусувався на універсальності його зацікавлень, що не тільки охоплюють всі сфери української соціогуманітаристики, але й активне українське громадське життя по обидві сторони збручанського кордону. Деталізуючи суспільний чин М. Грушевського, автор традиційно згадує його публіцистичну працю, участь у становленні демократичних партій, консультування українських парламентарів у Відні й Петербурзі тощо. З огляду на таку активність, твердить він, обрання автора «Історії України-Руси» головою парламенту було цілком очікуваним. І на цьому громадському посту він проявив властиву собі енергійність, мобілізувавши українство на здобуття політичної суб'єктності. Особливо, твердить Г. Олелько, історик у своїй громадській праці клопотався інтересами молоді, вбачаючи в ній надію на відродження України: «Він завше був привітним і ласкавим «батьком» і завше багато працював» [184, с. 8]. Про гетьманський переворот Г. Олелько зі зрозумілих причин написав завуальовано. Втім, наприкінці допису висловив

надію, що М. Грушевський дочекається реалізації своїх задумів і побачить українців повноправними власниками рідної землі.

Натомість консервативно налаштовані наддніпрянські діячі прийняли гетьманський переворот і усунення з політичної арени М. Грушевського як логічний наслідок його непродуманої політики. На їхнє переконання, визначний історик не зміг опанувати ситуацією й підпав під впливи популістської риторики українських есерів, яка наближалася до більшовицької демагогії. Передаючи ці настрої частини українського політикуму, Є. Чикаленко занотував у щоденнику: «[...] Грушевський при всій своїй, можна сказати, геніальності, дивлючись в далеку будучність не бачив у себе під ногами того, що всі бачили і лучче було б, якби він писав історію, а не робив її» [280, с. 94].

Певною амбівалентністю було позначено сприйняття гетьманського перевороту в Галичині. Так, на сторінках згадуваного «Діла» з чималим неспокоєм було сприйнято чутки про втручання німців у внутрішнє життя Наддніпрянщини [54; 278] та захоплення влади П. Скоропадським [70]. З неприхованим захопленням «Діло» інформувало читача про прийняття Конституції УНР на останньому засіданні Центральної Ради. При автор допису помилково відзначив, що таким чином М. Грушевського було обрано президентом української держави [221]. Тож саме на шпальтах «Діла» вперше була озвучено стереотип про «Грушевського-президента», що йому судилося довге життя практично до сьогодення.

Разом із тим, чолові львівські діячі, що здебільшого поділяли консервативні ідеї, відверто симпатизували новій владі, вважаючи риторику Центральної Ради надміру лівацькою. Прикладом можуть бути дописи визначного представника львівської школи М. Грушевського Івана Крип'якевича. Так, на державний переворот у Києві вчений відреагував завуальовано історико-публіцистичним дописом «Гетьман. З досвідів минувщини» [128]. В цьому нарисі І. Крип'якевич намалював цілком апологетичний образ Богдана Хмельницького, а також спеціально зупинився на становленні його культу серед української громади як приборкувача козацької анархії й визначного державотворця – своєрідного

«батька народу». Цей нарис нашо́вхує на думку про підтримку галицьким ученим усунення з політичної сцени вчителя й прихід до державного керма Павла Скоропадського. Загалом, така ідейна постава галицької інтелігенції не була неочікуваною, позаяк її представники в своїй масі були консерваторами.

Поряд із осмисленням суспільно-політичної праці М. Грушевського з позиції представників українського національного табору, в часи Центральної Ради надзвичайно відверто заявили про своє розуміння модернованих істориком процесів національного відродження діячі правомонархічного табору. Спостерігаючи руйнування усталеного політичного порядку на імперських теренах й ідейну корозію монархізму, вони схильні були звинувачувати у краху свого світу лідерів національних рухів. Таким чином на українських теренах очікуваним об'єктом їхньої обмовної какофонії став голова Центральної Ради. Сам М. Грушевський з цього приводу писав: «Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами» [103, № 25, с. 2].

Більш емоційно стримана й інтелектуально притомна спроба правомонархічної рефлексії суспільно-політичного служіння М. Грушевського належала його колезі по київській школі документознавців Івану Лінниченку. Маючи тривалий досвід колеганського спілкування з автором «Історії України-Руси» та загалом шануючи його дослідницький талант [438], він водночас послідовно критикував суспільні візії й, особливо гостро, політичну практику свого опонента з ідейних позицій поширеного на підросійських землях малоросійства. Це бачення вченим українського руху й діяльності одного з його лідерів вилилося в роки революції у звернення «Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому)» [138].

Пошто́вхом до появи цього розлогого тексту, за свідченням самого автора, став вихід праці М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Втім, розпочатий тоді критичний текст так і не був доведений до кінця, позаяк було зрозумілим, що в

умовах імперської цензури опонент не зможе дати відповідь. З огляду на це, свою полемічну працю одеський професор вирішив оприлюднити лише після вибуху революції, додавши до неї й спостереження на злобу дня. За архітектонікою полемічний виступ І. Лінниченка поділяється на дві нерівновеликі частини, в яких, відповідно, автор фокусувався на історіографічних поглядах та суспільно-політичній практиці М. Грушевського. Позаяк перша частина, написана з позицій імперської російської історіографії, отримала ретельний аналіз [416, с. 193-196], ми зосередимося на менш знайомій сьогодні критиці І. Лінниченком суспільно-політичних візій його колеги по історичному цеху.

Виходячи з імперських тез прихильників «єдиносудимства», одеський учений першочергово сфокусувався на критиці автономістичних гасел лідерів революційного українства [138, с. 268-279]. Він очікувано назвав їх утопічними з історичної й економічної перспектив, а також наголосив на їхній цілковитій незрозумілості для широких кіл наддніпрянської спільноти, яке нібито перейнята єдино питаннями виживання. Атестуючи українство суто регіональним етнографічним феноменом, ще більш рішуче І. Лінниченко прийнявся за спростування аргументів прихильників цілковитої політичної суб'єктності України. В цьому випадку до його звичних доводів історичного (про «одвічну єдність» Русі) та економічного (про спільну вигоду від життя у великій державі з чималим внутрішнім ринком) додалися тези тогочасної правомонархічної публіцистики про потребу спільного протистояння заборчим апетитам кайзерівської Німеччини та її західноєвропейських сателітів. Намагаючись вразити читача лубочною загрозою перетворення слов'янських земель на «улус орди німецьких юнкерів», автор натякнув на співпрацю лідерів українського національного руху з тогочасним ворогом Російської імперії. Відтак очікуваними були його прикінцеві заклики до подолання «братерської ворожнечі» й об'єднання з росіянами у справі створення єдиної нації. Насамкінець відзначимо, що розпочата одеським істориком полеміка не була продовжена його опонентом: свої відповіді М. Грушевський давав щоденною працею по зміцненню національної свідомості земляків та плеканню політичної суб'єктності України.

Щойно наведені тези І. Лінниченка набули чималого поширення в скептично налаштованому до революційного українства громадському середовищі й популяризувалися інтелігенцією краю, що мала подібну малоросійську ідентичність. Приміром, вповні згідно тез І. Лінниченка конструювали свою антиукраїнську риторику укладачі «Трудов подготовительной по национальным делам комиссии». Автори (І. Лінниченко, А. Савенко, А. Стороженко, О. Білімовіч та ін.) цієї збірки українофобних опусів згадували ім'я М. Грушевського чи не на кожній сторінці як «найкрупнішого ідеолога українства» та «представника українського сепаратизму» [258].

Противників культурно-історіографічної та суспільно-політичної праці М. Грушевського чималою мірою активізувала поява Третього універсалу Центральної Ради, в якому проголошувалася Українська народна республіка. Це пояснюється тим, що «опереткова» (за словами опонентів українства), громадська праця київських українців дала вражаючі для них результати. Виразним проявом цього неспокою були численні публіцистичні дописи, в яких наводилися вищезгадані аргументи стосовно безпідставності державотворчих аспірацій українців. Поряд із цим, у таких текстах неодмінно, з тим чи іншим рівнем брутальності оболочувалися лідери українства, яких зазвичай виставляли аморальними й корисливими інтриганам.

Очікувано, що в центрі цієї профанаційної за своїм характером критики опинився голова Центральної Ради. Уявлення про акценти, які в той час розставляли прихильники правомонархічної ідеології в полеміці з М. Грушевським, приміром дають матеріали заснованого в 1918 р. часопису «Малая Русь». Ця періодична збірка, як наголошував її редактор Василь Шульгин, була присвячена «відновленню історичної правди» [288, с. 4], а саме – розвінчання ідейних переконань М. Грушевського, які становили основу програми політичного українства. Тогочасний стан підйому українського руху, на переконання редактора, передусім уможливила невиправдана терпимість російських істориків до історіографічних «фантазій» їх українського колеги, що уможливило йому отримати «незаслужений» авторитет серед російських і

європейських колег. З цього приводу В. Шульгін наголошував: «Після періоду, під час якого безроздільно панував професор Михайло Грушевський, й стала можливою та грандіозна омана, при якій ми присутні в 1917 році. Насипано високий курган брехні» [288, с. 6]. Практично всі матеріали першого випуску «Малой Руси» тією чи іншою мірою реалізували сформульоване в редакційній передмові завдання. При цьому у фокусі викривальної за своїм характером «критики» авторів постійно перебували світоглядні ідеї й громадська практика М. Грушевського.

Світоглядну полеміку з М. Грушевським на шпальтах «Малой Руси» перервав наступ більшовицьких банд Муравйова на Київ. Тож наступний другий випуск збірника, який з'явився після повернення керівництва Центральної Ради до столиці, був відведений описові жахливого погрому всіх сторін життя містян в дні більшовицького терору. Прикметно, що спільний ворог так і не об'єднав прихильників та противників української самостійності. Ба більше, наперекір здоровому глузду останні вини за більшовицьку інтервенцію поклали саме на очолюване М. Грушевським політичне українство, що своїм динамічним поступом нібито й спровокувало північного сусіда до такої небаченої за жорстокістю агресії. Тож на шпальтах другого випуску збірника «Малая Русь», насиченого оповідями про більшовицькі злодіяння, знайшлося місце й для відкритих глузувань з приводу особистих втрат М. Грушевського. Мовиться, передусім, про руйнування шестиповерхового родинного будинку та смерть мами історика Глафіри Захарівни. Приміром, одна з анонімних дописувачок часопису із неприхованим захватом пригадувала власну насолоду від спостерігання масштабної кількадевної пожежі будинку М. Грушевського. Свої спогади вона пафосно підсумувала: «Спалене прокляте гніздо чаклуна» [93, с. 86]. Глибину морального падіння редактора «Малой Руси» засвідчує обкладинка аналізованого випуску: на ній зображено стилізований під смолоскип у затисненій руці палаючий будинок Грушевських.

Поряд зі згаданими вище сюжетами державотворчої праці голови Центральної Ради, які оперативно були осмислені сучасниками, значно ширше

коло проблем не отримало рефлексії протягом двох досліджуваних років. Причиною цьому була короткотривалість цього періоду і його насиченість подіями, що вимагало довшого часу для роздумів і відповідної реакції. Серед таких сюжетів назвемо співпрацю М. Грушевського з партією соціалістів-революціонерів, його зовнішньополітичну діяльність, розробку ним засад культурної політики Центральної Ради та багато ін. Осмислення цих питань стало надбанням наступних історіографічних періодів.

У підсумку відзначимо, що саме протягом 1917–1918 рр. в українській публіцистиці по обидві сторони Збруча утвердилася метафора «батька Грушевського» – лідера свого народу, який повернув співвітчизникам не тільки історію, але й політичну суб'єктність. Разом із тим, поглиблення очільниками Центральної Ради, а найбільше її головою, соціалістичної й федеративної риторики, сприймалося не всіма українськими інтелектуалами. Найбільш відверто свій скепсис стосовно таких ідейних акцентів голови парламенту висловили зазбручанські діячі. Вони відновили розпочату в попередній період критику М. Грушевського як адепта Драгоманівських поглядів. Найбільш же непримиренно до політичних переконань і практики вченого поставилися носії малоросійської ідентичності, що сповідували правомонархічну ідеологію. Демонізуючи постать голови Центральної Ради і профануючи його громадську працю, вони закидали йому співучасть у руйнуванні найбільшої світової монархії. Втім, як прихильники, так і критики діяльності Грушевського-голови парламенту одностайно визнавали його вирішальний внесок у стрімкій інституціоналізації українського регіонального руху й перетворення його на зауважального актора східноєвропейської політичної сцени.

3. 2. Грушевський-емігрант у дискусіях першої третини 1920-х рр.

Як з'ясували біографи М. Грушевського, низка обставин приватного й громадсько-політичного характеру підштовхнули його до рішення залишити українські землі, які стрімко опановувала спричинена більшовицькими бандами воєнна анархія [366, с. 372-374]. Отримавши пропозицію від Центрального

Комітету Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), з якою вчений зблизився в часи головування в Центральній Раді, очолити її Закордонну делегацію, він деякий час очікував на відповідні документи й кошти в Кам'янці-Подільському, а відтак через Станіслав 18 квітня 1919 р. добрався до Праги. Так розпочалося еміграційне п'ятиліття діяльності М. Грушевського, яке на переконання дослідників надалі є найменш опрацьованим сюжетом його біографії [337; 356; 357; 370-371; 377; 437].

Знаний діаспорний історіограф Аркадій Жуковський запропонував розрізняти в еміграційному періоді життя М. Грушевського трирічний (квітень 1919 – половина 1922 рр.) та дворічний (друга половина 1922 – початок 1924 рр.) етапи [337, с. 99]. Перший був позначений для вченого, як очільника закордонної делегації УПСР, інтенсивною партійною роботою, а другий – науково-організаційною працею у створеному ним Українському соціологічному інституті. Але й тоді обставини часу вимагали від нього перебувати у вирі громадської праці та складної політичної боротьби [368, с. 341–347, 484–486]. Такою активністю колишнього голови Центральної Ради вже узвичаєно цікавилися українські публіцисти та зацікавлені нашим рухом європейські оглядачі. Це породило чимале коло різножанрових текстів, в яких оцінки актуальних вчинків М. Грушевського тісно пов'язувалися з дедалі рефлексивнішим осмисленням його діяльності як голови парламенту. Встановлення більшовиками своєї влади над українським лівобережжям терористичними методами гостро поставило питання про причини поразки Визвольних змагань і роль ученого у цих подіях.

Перші місяці еміграційного життя М. Грушевського були сповнені численних подорожей європейськими столицями та безуспішними спробами зацікавити українським демократичним рухом західних політиків. Протягом цього часу він приймає участь у створенні інституцій (наприклад, «Товариство прихильників нових республік Східної Європи» чи «Комітет Незалежної України») та періодичних видань (приміром, «L'Europe Orientale»), основним завданням яких була популяризація української справи в цивілізованому світі. Лідери

еміграційної спільноти в той час уважно стежили за пересуваннями й діяльністю історика, з симпатією інформуючи про це свого читача зі шпальт газет [207]. Приміром, кореспондент львівської «Нової Ради» писав: «[...] Професор Грушевський справді розвинув живу діяльність у користь української справи. Можна сподіватися, що проф. Грушевський розвине в користь української справи й серед інших політичних кругів західної Європи не меншу діяльність» [73, с. 1].

Тогочасні громадські дописи М. Грушевського здебільшого носили інформаційно-пропагандистський характер, що також не викликали глибокої інтерпретаційної рефлексії [34; 183]. Натомість, у тих випадках, коли історик висловлював оригінальне бачення актуальних політичних питань, редакції українських пресодруків зазвичай визнавали його рацію. Так, редактор «Громадської думки», ознайомивши читача з реакцією голови Центральної Ради на заклик Жорж Клемансо оточити більшовицьку державу кільчастим дротом, погодився з істориком, що «Україна не може прийняти на себе почесного посланництва творити в інтересі західних великодержав антибільшовицький вал» [118, с. 2].

З чималою симпатією вільна українська преса інформувала свого читача про інтенсивні заходи М. Грушевського з порятунку від голоду українців на окупованих більшовиками землях. Як відомо, історик приєднався до допомогової акції галичан і очолив віденський Комітет львівської організації «Голодній Україні». Часописи охоче оперативно відгукувалися на заклики історика популяризувати його звернення до світової громадськості у цій важливій справі [178]. Також західноукраїнські й еміграційні часописи знайомили читачів з діяльністю очолюваного М. Грушевським «Союзу «Голодним Україною»». Це було важливим для доведення до спонсорів інформації про те, яким чином були втрачені їхні кошти [238]. Визнання отримав заклик визначного громадського діяча про об'єднання вільної української спільноти гуманною ідеєю порятунку голодних земляків [52]. В цьому плані нерідко згадувалося і про жертовність самих Грушевських, які незважаючи на хронічну нестачу коштів постійно допомагали землякам в їхніх клопотах.

Ситуацію змінила поява найсоліднішого еміграційного видавничого проекту вченого – журналу «Борітеся – Поборете!». Як з'ясувала С. Панькова, ідея цього часопису зародилася ще в 1919 р., але нагальніші справи відклали її реалізацію на наступний рік [361, с. X-XI]. Журнал став трибуною тогочасних лідерів закордонної делегації УПСР (М. Грушевський, М. Чечель і М. Шраг), які вирішили створити медійний майданчик для популяризації своєї партійної програми. Всього протягом вересня 1920 р. – лютого 1922 р. вийшло десять чисел часопису, в яких М. Грушевський опублікував десять різнопланових текстів – від суто інформаційних до ідейно-концептуальних.

Власне вже перше число пресодруку відкривала znana стаття редактора програмного характеру «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії», що відновила голосне обговорення ідейної платформи і політичної практики колишнього голови Центральної Ради. Змістові акценти статті є добре знаними з історіографічної й політологічної літератури. Мовиться про те, що текст М. Грушевського розглядають як його намагання підкорегувати ідеологію й принципи політичної та соціальної програми українських есерів відповідно до нових обставин розгортання політичних процесів на підрадянських теренах. Для цього автор передусім спробував оновлену партійну програму есерів усправедливити історико-ідеологічною аргументацією. Відтак тогочасні труднощі, які переживала УПСР на материкових теренах і на еміграції, лідер закордонної делегації пояснював саме ігноруванням історичної традиції.

Пояснюючи цю тезу, М. Грушевський пригадав свій концептуальний текст, яким відкривався перший том «Записок НТШ» у далекому 1892 р. В ньому вихованець народницької школи В. Антоновича виправдовував дії так званих «татарських людей» – селян, які воліли платити менші податки татарам, аніж дещо більші своїй князівській владі, що почасти призвело до її колапсу й пізнішого закабалення сусідами. Відтак учений екстраполює ситуацію середини XIII ст. на сучасні йому реалії окупованої більшовиками України. Наслідуючи риторику своїх визначних попередників-народників, М. Грушевський закликав

емігрантську спільноту до пошуку болісного компромісу з більшовицькою владою, з якою заповзято боровся ще зовсім недавно. Узасаднюючи свій заклик, він писав: «Ми переконались також, що об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське житє без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки» [56, с. 234]. Як бачимо, у тексті послідовно обстоювалася потреба пошуку компромісу з радянською владою за будь-яку ціну в обмін на примарну можливість діяльної участі емігрантів у житті поневолених більшовиками українців.

Відзначимо, що М. Грушевський очікував заскочення його колег по національному руху своїм баченням політичних перспектив української еміграції. З огляду на це він доволі багато уваги у листах до приятелів відвів узасадненню свого прорадянського курсу. Наприклад, звертаючись до партійних однодумців у Польщі, історик так пояснював власне розуміння потреби налагодження контакту з новими окупантами українських теренів: «Ізолювати українську революцію з світового поділу сил зараз неможливо, се утопія, ніякі хитромудрі наші домашні маневри тут нічого не допоможуть: революція або контрреволюція, треба ясно поставити собі ділему і рахуватись з тим, що «середні дороги» тепер здебільшого ведуть направо. [...] Треба рахуватись і з тим, що III Інтернаціонал фактично стає провідником світового революційного руху, а російський комунізм при всіх його негативних сторонах таки сповняє ролю його рухового фактора, і боротьба против нього автоматично вводить його противників в ряди контрреволюції» [247, с. 162–163].

Очікувано, що такий відвертий заклик голови Центральної Ради зречтисся незалежницьких ідеалів і налагодити співпрацю з одвічними противниками української політичної суб'єктності викликав справжній шквал критики, яка фактично не припиняється й по сьогодні [348]. Найбільш емоційно до неї поставилися представники консервативного й націоналістичного напрямків

українського політикуму. Так, низкою дошкульних коментарів на згадану статтю М. Грушевського відгукнувся ідеолог гетьманського табору В'ячеслав Липинський. Вперше він відреагував на пробільшовицьку риторику колись шанованого колеги в статті «Замітки на полях демократичної преси», опублікованої на шпальтах редагованого ним неперіодичного збірника «Хліборобська Україна».

В згаданому дописі В. Липинський атестував М. Грушевського «все лівіюючим есером» і закинув йому зраду своїх попередніх незалежницьких та державницьких переконань часів Центральної Ради, які найбільш повно були викладені в збірці «На порозі Нової України», яку сам історик вважав за свій політичний заповіт. Цю зраду він вбачає у послідовному виправданні антидержавницьких дій «татарських людей» – не тільки у часи середньовіччя, але й сьогодні. В. Липинський наголошує, що ця логіка суперечить історіографічним переконанням самого М. Грушевського, як затятого антинорманіста й прибічника теорії про самобутність української державності в давньоруські часи. Назагал критика ідеолога гетьманського табору фокусувалася на з'ясуванні трьох питань: «Чи вважає Грушевський потрібним існування власної держави? Чи належать українці за своїм життєвим устроєм і характером до культури східної чи західної? Чи не розходиться точка зору Грушевського-історика та Грушевського-політика у трактуванні ролі норманської теорії у повстанні київської княжої держави?». Відповіді на ці питання, наголошує В. Липинський, мають світоглядний характер, позаяк визначають шлях подальшого поступу українців як нації. Узагальнюючи аргументацію статті «Українська партія соціалістів-революціонерів...» рецензент підкреслив, що «бажання мати тільки ідеальну державу та ніякої іншої, це і єсть вульгарний анархізм, який в часах загального розвалу може проповідувати теоретично у Відні проф. Грушевський» [201].

Поряд із щойно згаданою програмовою статтею, В. Липинський критикував пробільшовицьку риторику голови Центральної Ради й інших його дописів на шпальтах «Борітеся – Поборете!». Для прикладу згадаємо інший програмний текст М. Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової

інтелігенції)», в якому змальовано ефективну, на думку автора, тактику зближення інтелігенції із селянством. В статті історик виклав доволі ідеалізовану картину соціалізованого села, яку доволі їдко висміяв В. Липинський. «Найбільше сумним, одначе, а zarazом найбільше характерним являється те, – наголошував він, – що ці милі есерівські фантазії про ідилію соціалізованого села не перешкодили проф. Грушевському в літі 1921 р. предлагати свої послуги большевикам, які реально і на ділі винищують те саме українське село, за долю якого так ніби турбувався есерствующий інтелігент М. Грушевський» [139, с. 166]. Зрозуміло, що В. Липинський навмисно загострював ідеологічні моменти, адже як справедливо відзначив І. Гирич, «М. Грушевський [...] шукав компромісу з більшовиками саме для того, щоб врятувати життєві сили українського села і мати передишку для перегруповування українських політичних сил в нових умовах совєтської України» [327, с. 61].

Критику прорадянських тез публіцистики М. Грушевського В. Липинський продовжив на сторінках свого знаного фундаментального філософсько-соціологічного й політичного трактату «Листи до братів-хліборобів», який вважається найбільш значущою працею української консервативної думки та державницької школи нашої історіографії. Цю працю консервативний філософ розпочав писати в 1919 р. і друкував окремі її частини у згадуваному пресодруку «Хліборобська Україна» протягом 1920-1925 рр. Серед іншого, підсумовуючи світоглядні переконання й суспільно-політичну практику опонента, В. Липинський вказав: «[...] Всі симпатії [М. Грушевського] були завжди на боці оцих «людей татарських». Отже чи мають право українські демократи, які в момент реального, а не літературного державного будівництва на «княжі місця» в нації понастановляли були ідейних прихильників «людей татарських», нарікати тепер, що Україною правлять новітні «Татари». Російські большевики тільки виконали те, що проповідував і чого хотів разом зі всею українською демократією Проф. М. Грушевський. Вони прийняли під свою безпосередню владу народ [...], якому таку політичну мудрість і таку національну свідомість прищеплювали його «ідейні представники, вожді і усвідомителі»» [140, с. 105].

Поряд із В. Липинським, публіцистику М. Грушевського на сторінках «Борітеся – Поборете!» піддали критиці й інші прибічники консервативної ідеології й гетьманського руху. Так, пов'язаний із віденським екзильним урядом ЗУНР Олекса Бурнатович у книзі «Українська ідеологія революційної доби» при аналізі публіцистики голови Центральної Ради прямо вказав: «Читаєш бадьоре „Борітеся – поборете“, та скоро за сею „с.-рівською революцією" бачиш національний компроміс із Кремлем» [21, с. 4]. З'ясовуючи мотивацію поширення істориком прорадянської риторики на сторінках еміграційної періодики, О. Бурнатович пише про «національне самозаперечення» автора, атестує його «доктринером» і «політичним буддистом», а політичну тактику – «типом державного партизанства». Згадані обставини, твердить віденський публіцист в іншому своєму дописі, роблять «Грушевського цілком нездібним дати будь-яке з'ясування історичної місії України» [20, с. 2].

Не втримався від кепкування зі стрімкого полівіння колись близького вчителя і визначний представник львівської історичної школи Степан Томашівський, який поділяв консервативні суспільні цінності. Маючи на увазі тогочасну публіцистику М. Грушевського, він у збірці пресових дописів «Під колесами історії» знущально зауважив: «Спитайте знов у проф. Грушевського і його товаришів, а довідається, що мета українського народу: боротися проти всіх і вся, доки на острові Айтутаки, в полум'ї світової соціальної революції, не пропаде останній слід капіталізму» [255, с. 7].

Прорадянська риторика голови Центральної Ради на сторінках еміграційної періодики призвела до розколу Закордонної делегації УПСР на віденську (М. Грушевського) та празьку (М. Шаповала) групи. Представники останньої дедалі голосніше звинувачували голову делегації у розколі партії й все гостріше критикували його пробільшовицьку публіцистику. Добрим прикладом тут може бути стаття М. Шаповала під промовистою назвою «Новітнє яничарство». Не називаючи колишнього колегу по імені, в цьому дописі відомий соціолог затаврував його намагання за будь-яку ціну налагодити взаємини з більшовиками. «Гине, анархізується, деморалізується еміграційна маса, – пише М. Шаповал. –

Слабших поїдає психологічне яничарство, що обертається згодом в фактичне. Вони йдуть нишком до чужих і ославлюють своїх, вони виносять перед чужі очі болячки України, вони прислужують чужим і стають слугами безпосередніх ворогів України» [286, с. 4].

Не менш гостро прорадянську публіцистику М. Грушевського охарактеризували співробітники есерівського часопису «Вільна Спілка. Неперіодичний орган літератури, науки та громадського життя», що спочатку видавався у Львові, а відтак у Празі. З позиції відстоювання незалежницької національної програми УПСР, оглядачі дописів редактора «Борітеся – Поборете!» різко засудили його «реверанси, які дедалі переходили в поклони комуністичній наволочі» [227]. Ці статті М. Грушевського, вказували його опоненти, призвели до кризи діяльності партійної Закордонної делегації.

З чималою дозою іронії на різке полівіння голови Центральної Ради відреагував і знаний публіцист націоналістичного табору Д. Донцов. Дописам колишнього професора по Львівському університету на шпальтах «Борітеся – Поборете!» він присвятив низку глумливих спостережень у книзі «Підстави нашої політики», яка вперше з'явилась друком у 1921 р. Серед іншого, Д. Донцов висміяв політичну еволюцію М. Грушевського «від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду» [76, с. 220].

Підсумовуючи рецепцію пробільшовицьких виступів М. Грушевського в еміграційній публіцистиці відзначимо, що історіографи нашого часу наголошують на їхній ситуативності, а саме на потребі реагувати на стрімке утвердження більшовиками своєї влади на українських теренах. З цього приводу І. Гирич твердить: «В становищі краху збройної боротьби М. Грушевський мусив зробити поправку на тогочасну політичну ситуацію. І такою кардинальною поправкою стала зміна політичного наголосу: соціальне питання стало попереду національного» [327, с. 62].

Ще одним приводом для осмислення суспільно-політичного служіння М. Грушевського були річниці знакових подій української революції, а серед них найчастіше – появи універсалів Центральної Ради. При цьому поштовх такому обговоренню нерідко давав сам голова парламенту, який медійно висловлювався стосовно тих недалеких подій. В своїх дописах та інтерв'ю вчений нерідко виставляв проголошення української незалежності цілком вимушеним, тактичним кроком – своєрідною реакцією на дії російських більшовиків. Так, вже в одному з перших інтерв'ю на еміграції, зроблених для часопису американських українців «Нове життя» під назвою «Роковини української незалежності», він стисло змалював хід української революції до моменту проголошення Четвертого універсалу. В дописі автор вкотре наголосив на своїх принципових соціалістичних симпатіях і федералістських переконаннях, вказавши на вимушеність проголошення української незалежності.

Такі змістові акценти при реконструкції подій української революції цілком поділяли однопартійці М. Грушевського та представники лівого крила українського політикуму на вигнанні. Тут прикладом може бути близький співробітник голови Центральної Ради і один із лідерів українських есерів Павло Христюк. У своїх відомих чотиритомних «Замітках і матеріалах до історії української революції 1917-1920», що друкувалися у Відні протягом 1921-1922 рр., він висвітлив цей історичний період цілком у руслі республіканської ідеології. При цьому тогочасна державно-політична діяльність голови парламенту була оцінена однозначно позитивно – цілком у дискурсі «батька-Грушевського» [276]. Принагідно відзначимо, що в аналізованій праці П. Христюк уперше оприлюднив низку фактів біографії Грушевського-політика, які обговорюватимуться дослідниками протягом наступних історіографічних періодів. Зокрема, автор прямо вказав, що голова Центральної Ради у часи революції став формальним членом УПСР [276, с. 33]. Цей факт, як відомо, і по сьогодні широко дискутується [439].

Натомість, значно ширші кола емігрантської спільноти, що складалася з борців за нашу політичну суб'єктність, з відвертим обуренням сприйняла

популяризовану в публіцистиці М. Грушевського профанаційну оптику інтерпретації ідеї державної незалежності, проголошеної Четвертим універсалом. Так, редакція віденського двотижневика «Український прапор», який був пресовим органом диктатури ЗУНР, так відреагувала на згаданий допис: «Сумно робиться на душі, чуючи таке від голови Ц. Р., проф. Грушевського!» [211]. Далі М. Грушевському закинули інструменталізацію ідеї української незалежності; соціальну демагогію, що призвела до зростання громадської антипатії; пропагування соціалістичних гасел, які не дозволили створити єдиний національний фронт спротиву більшовицькій агресії. Нерозуміння очільниками революційного українства абсолютної пріоритетності політичної суб'єктності над поточним соціально-економічним інтересом, наголошується у статті, призвело до суспільного розчарування й уможливило більшовикам провести успішні інформаційні диверсії з дезорієнтації широких верств українства, а відтак і окупувати Наддніпрянщину. «[...] У цитованій статті проф. М. Грушевського ми бачимо немов геологічний переріз цілої нашої прожитої бувальщини, – підсумовується у дописі. – На ній ми щойно бачимо, яких історичних помилок допустилися наші тодішні провідники» [211, с. 2].

Не менш полемічно еміграційні публіцисти поставилися до зовнішньополітичної діяльності українських урядів за доби Центральної Ради. Тут улюбленою темою стало запрошення німецьких військ для усунення з української землі більшовицьких банд. Консервативні інтелектуали показували непослідовність М. Грушевського і його оточення, які запросивши німців повернути законний український уряд, водночас кокетували з ворогами німців французами й давали розуміти своїм рятівникам їхню небажаність, а також демонстрували свою нездатність дотримуватися домовленостей. Таку поведінку на шпальтах берлінського «Українського слова» було атестовано «блудною політикою» [232]. Зрозуміло, що консервативні публіцисти показували читачеві лише частину ситуації, не оприлюднюючи прикладів зверхнього трактування німецьким командуванням свого союзника й інспірацію ними державного перевороту.

Неоднозначно представники еміграційної спільноти сприйняли й спроби М. Грушевського цілісно реконструювати події Української революції. Найбільш повно вони були представлені в перевиданій і доповненій «Ілюстрованій історії України». Авторський опис був очікувано сконструйований у дусі республіканської риторики й містив дошкульну критику опонентів Центральної Ради, а серед них найбільше – прибічників Гетьманату [49, с. 555-575]. Звісно, це не могло не викликати критичної уваги з боку прихильників П. Скоропадського, які сфокусувалися на поборюванні соціалістичної риторики вченого. Приміром, В. Дорошенко, закидаючи колишньому вчителю партійну заангажованість при висвітленні революційних подій, відзначив: «Очевидно революційні події освітлені у проф. М. Грушевського з есерівського погляду. В найновішій виданню крім деяких фактичних змін і доповнень супроти київського видання помічаємо деякі стилістичні зміни (злагодження тону супроти більшовиків...). Та ці поправки не міняють загальної картини, а вона далеко не на користь північним завойовникам, з котрими накладають тепер партійні однодумці автора» [82, с. 280].

З подібними критичними спостереженнями виступив і знаний діяч гетьманського руху й представник державницької школи Д. Дорошенко. На шпальтах «Хліборобської України» він вказав на втрату М. Грушевським об'єктивності в присвяченій часам революції главі «Ілюстрованої історії України». «[...] Представленне подій 1918 р. з партійного «ес-еровського» погляду, самий масштаб і характер останніх параграфів – зовсім не пасують до цілої книги, і краще було би зовсім цих розділів не містити, ніж надавати книзі зовсім невідповідний для її ваги і значіння «партійний» характер», – підсумував свій огляд рецензент [88, с. 217].

Щойно проаналізовані критичні оцінки на адресу політичної доктрини й суспільно-політичної практики М. Грушевського помітно радикалізували чутки про його намір повернутися до окупованої більшовиками України, що в короткому часі підтвердилися. Це рішення загалом підтримали представники українських лівих партій, які орієнтувалися на співпрацю з російськими

комуністами. Приміром, львівський офіційний орган Української соціал-демократичної партії (УСДП) часопис «Вперед!» у редакційному дописі співчутливо поставився до рішення групи М. Грушевського «станути на становищі радянської соціалістичної республіки і взяти участь у будівництві цієї республіки» [28, с. 1].

В цілому співчутливо до реєміграції М. Грушевського поставилося і львівське «Діло». В редакційних дописах наголошувалося, що розуміння вченим необхідності повернутися на Батьківщину для започаткування там широкої культурницької праці заслуговує підтримки [262]. Ба більше, «Діло» стало органом для усправедливлення цих планів голови Центральної Ради серед громадськості. Так, відповідаючи критикам його реєміграції, які виставляли цей вчинок капітуляцією перед колишнім ворогом, редакція «Діла» відзначила: «[...] Тепер справа стоїть зовсім инакше. Проф. Грушевський збирається їхати на Велику Україну як культурний діяч і при цілком інших, як раніше, обставинах. На Великій Україні тепер не тільки не провадиться терористичної боротьби з культурно-національним українським рухом, але починаються з боку совітської влади цілком виразні спроби той рух підтримати і – розуміється – використати для своїх цілей. Коли сьогодні можна говорити про капітуляцію, то це перш за все капітуляція вчорашніх ворогів українства» [179, с. 1]. М. Грушевський відвзаємнював таку прихильність редакції «Діла» до його рішення тим, що саме львівський часопис став трибуною його комунікації зі співвітчизниками в останні еміграційні місяці [57].

Натомість партійні опоненти М. Грушевського не шкодували слів обурення для факту повернення голови Центральної Ради до окупантів наддніпрянських теренів, чим, як стверджувалося, він фактично легітимізував новітню російську займанщину. Приміром, з нищівною критикою цього рішення виступив колишній однопартієць історика М. Шаповал. Коли з'явилися переконливі докази факту переговорів М. Грушевського з радянськими представниками про умови його повернення, 7 серпня 1921 р. він написав історику різкого листа: «Пане Грушевський. Отже, Ви їдете на Україну, щоб прийняти участь в «советской

работе». [...] Ви свого досягли. Ви стали безсмертним, як Іуда. Грядущим поколінням ми передамо Ваш послужний список на жах і науку та подбаємо, щоб український народ поставив Вам пам'ятник з підписом: Вжахнись, прохожий! Тут лежить той, хто зрадив Україну» [287, с. 57].

Ще більш гостро М. Шаповал охарактеризував вчинок колишнього однопартійця у статті під промовистим титулом «Політична смерть М. Грушевського», яким він відгукнувся на повернення голови Центральної Ради до Києва. На переконання автора, українські лідери думок, що втікаючи від більшовицьких військ виїхали на еміграцію, надалі мають залишатися за кордоном для модерування спротиву нашого народу окупантам різних національних кольорів. З огляду на це, повернення першопланових діячів публіцист вважав ганебною капітуляцією політичної еміграції перед новими господарями наших теренів. Така капітуляція, пояснює М. Шаповал, послаблює актуальність української справи на міжнародній арені, позбавляючи самих українців можливості повноцінно боротися за власну політичну суб'єктність. З огляду на це, повернення голови Центральної Ради до окупованої більшовиками України публіцист вважав свідченням його політичного самогубства. «Так скінчив шлях боротьби за самостійну суверенну Українську республіку перший Голова Української Центральної Ради, капітулювавши перед ворогом, – підкреслив М. Шаповал. – Без сумніву, цей факт є політичною смертю цього Українця, що висунутий був нашим безлюддям на провідне становище і, що не втримався на йому. Українцям довго ще буде служити Грушевський для пізнавчо-наукових цілей, як цікавий примірник з нашого політичного цвинтарю» [287, с. 58].

Інформація про бажання М. Грушевського викликала осудливу реакцію і в іншого знакового діяча революції та одного з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Володимира Винниченка. В листі до щойно згаданого М. Шаповала від 16 серпня 1921 р. він так відреагував на поширювані чутки: «Коли тільки на культурну працю, то зрадництво прибирає ще більш безглуздового характеру, адже відомо, що в цих умовах ніякої культурної

роботи провадити неможливо. Значить річ не в культурній роботі, а в чомусь іншому. І виїзд Грушевського і Ко всі будуть оцінювати з політичного боку. Яка ж може бути оцінка? Грушевський, мовляв, пішов на службу до руських комісарів. [...] Їхати на службу без усяких зобов'язань з боку окупантів, без усяких можливостей брати активну участь в політиці, давати лозунг служби руським окупантам і піддержки їх – це просто безглуздя» [287, с. 59].

Принагідно згадаємо, що в повоєнний час розуміння В. Винниченком повернення в Україну М. Грушевського і його найближчих партійних колег суттєво змінилося. Так, на сторінках написаної в 1949 р. його знаної праці «Заповіт борцям за визволення», колишній активний діяч Центральної Ради оцінив політичне рішення голови парламенту як мужній громадський крок. «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулися на Україну), – писав В. Винниченко, – їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції» [33, с. 49].

На еміграційне п'ятиліття життя та діяльності М. Грушевського припав його черговий ювілей. Мовиться про відзначення в 1919 р. західноукраїнською громадськістю чвертьстоліття переїзду вихованця Київського університету до Галичини. Вшановуючи цю дату, президія Шевченкового товариства вирішила видати окремий том «Записок НТШ» [408, с. 30-33]. В ньому присвячену вчителю статтю опублікував представник львівського українознавчого осередку Василь Герасимчук. Він сфокусувався на всебічному аналізі історіографічної спадщини ювіляра. Поряд із цим, дослідник очікувано не міг оминати суспільно-політичного резонансу інтенсивної наукової творчості автора «Історії України-Руси». В цьому аспекті історіограф підніс національно-освідомлююче значення вчительового доробку, наголосив на її соборницькому імперативі. Підсумовуючи служіння М. Грушевського громаді засобами науки, В. Герасимчук підсумував: «Він не тільки найсильніше зі всіх дотеперішніх істориків [...] нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло. Він великим історичним словом і своїм авторитетом все ослаблював витворюваний чужими владами

партикуляризм, а противно скріплюючи патріотизм,єднав перетяті кордоном частини в один живий організм. Як конечний вислід сеї ідейної єдності мусіло прийти також з'єднання всеї нації в одно державне тіло» [41, с. 133].

На еміграційний період життя та діяльності М. Грушевського припало також поглиблення й урізноманітнення рецепції його суспільно-політичної діяльності в російській націоналістичній публіцистиці. Воно було зумовлене надзвичайно рефлексивним осмисленням у середовищі російських емігрантів причин поразки Російської імперії в Першій світовій війні, падіння царату та кривавої ліквідації більшовиками монархічного устрою. При цьому російські інтелектуали на вигнанні особливої значущості в цих подіях надавали лідерам національних меншин, насамперед – українцям, а серед них, звісно, М. Грушевському. Про це сам учений писав Кирилу Студинському до Львова: «Останніми місяцями, слідячи за славистичними закордонними виданнями – оскільки їх можна, NB дістати, – я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і подібне. Російські учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Руси [...]. Влітає, розуміється, при тім особливо міні» [143, с. 132].

В своїй полеміці з суспільно-політичними ідеями й практикою М. Грушевського російські націоналісти на вигнанні здебільшого не були оригінальними, зазвичай наслідуючи риторiku своїх правомонархічних попередників кінця XIX – початку XX ст. Про це, наприклад, свідчать матеріали празького часопису «Славянская заря», на шпальтах якого провідники української революції невтомно атестувалися «зрадниками» і «купкою спритних ділків» [110]. Провідний співробітник газети Євген Єфимовський цілком у правомонархічному дискурсі називав М. Грушевського творцем української мови і платним агентом австрійської й німецької розвідок, які поклали на львівського професора завдання зруйнувати «единую и неделимую». При цьому публіцист не гребував відвертими фальсифікаціями. Приміром, він наводить вигадану розмову представника

російського уряду з М. Грушевським у Львові на початку XX ст.: історику запропонували гроші за відмову від культурно-національної праці, але він висміяв фінансову пропозицію співрозмовника, підкресливши, що Берлін йому платить значно щедріше [94-95]. Подібні небилиці повторювали й представники російської еміграції у Франції [303].

На початку 1920-х рр. до звичних сюжетів інтерпретації російськими націоналістами громадського служіння М. Грушевського додалися нові параноїдальні вигадки, пов'язані зі світовою «масонською» змовою проти монархічної Росії. В такому руслі, приміром, написана книга Олександра Волконського «Історична правда та українофільська пропаганда», опублікована в 1920 р. одразу кількома мовами в Турині. В ній автор зібрав й узагальнив колекцію антиукраїнських штампів правомонархічного кшталту про штучний характер українського руху й фінансово мотивоване антиросійське засліплення його лідерів. «Австро-германське походження легенди про існування окремого українського народу є безсумнівним, – твердить О. Волконський. – Розчленувати Росію, позбавити її сил та поневолити собі економічно – такою є одна з цілей задуманої Німеччиною війни. План створення України давно розроблявся у Відні та Берліні; методи пробудження штучного сепаратизму були розроблені в Галичині задовго до війни» [36, с. 90]. Особливу ж увагу публіцист відвів профанації культурно-наукової праці М. Грушевського, слушно вказуючи на її чималий громадсько-освідомлюючий вплив на широкі кола українства по обидва боки Збруча.

В подібному дискурсі культурно-громадську діяльність М. Грушевського охарактеризував і генерал царської армії Юрій Романовський у брошурі «Український сепаратизм і Німеччина», що вийшла в 1920 р. у Токіо. Подібно до інших націоналістичних публіцистів він називає визначного історика «центральною фігурою у справі створення і насадження українського сепаратизму» [223, с. 301]. Оперуючи міфічними документами австрійського і німецького генштабів, нібито захоплених російськими військами, Ю. Романовський оповів про те, як на кошти ворожих Росії країн історик

послідовно створював українську мову і культуру, ставши «головним апостолом цього сепаратизму». Не меншими вигадками було обставлено й реконструкцію діяльності М. Грушевського в часи Центральної Ради. Тут автор договорився до того, що зробив з голови парламенту ідеолога запровадження монархічного устрою й інтронізації на українського монарха якогось німецького князя.

Подібні вигадки про штучність українського руху й керованість Грушевського-політика з берлінських кабінетів на початку 1920-х рр. поширювали і польські публіцисти, які симпатизували ендецькій ідеології, що захоплювала все ширші кола польського суспільства. Приміром, яскравий представник політичного табору ендеків і давній опонент автора «Історії України-Руси» Ф. Равіта-Гавронський у черговій спробі реконструкції минулого українського козацтва не оминув нагоди не тільки розкритикувати наукові погляди знаного історика, але й торкнутися його громадського служіння. Польський публіцист постійно атестує М. Грушевського «українським шовіністом» та «вихованцем російської антипольської політики» [305, s. 15-19]. Своєю науковою та громадською працею, наголошує Ф. Равіта-Гавронський, його опонент створив «книжкову» українську націю та цілий український рух.

На першу третину 1920-х рр. припадають перші системні рефлексії щодо суспільно-політичного служіння М. Грушевського в більшовицькій публіцистиці. Тут слід розуміти, що маючи на меті розколоти єдність українського емігрантського середовища, а разом із тим переконати охочого до повернення історика втілити свої плани в життя, більшовики уникали відверто брутальних оцінок щодо діяльності свого ідейного ворога, властивих наступному періоду. Разом із тим, вони вважали за потрібне повсюдно атестували його «слабким політиком» і всіляко профанували його діяльність у революційні роки.

Особливо ж радянські публіцисти втішалися з негараздів у середовищі української еміграції, свідченням чого для них і була рееміграція М. Грушевського. Прикладом цьому є опублікована на сторінках щоденної київської газети «Більшовик» стаття Василя Десняка (Василенка) «Нещасливий рік для Української еміграції». В ній партійний публіцист назвав повернення

колишнього голови Центральної Ради симптоматичним явищем українського «зміновіхвіства» і спрогнозував зростання хвилі реєміграції до радянської держави. «Повернення на Україну проф. Грушевського буде мати не аби-яке політичне значення, – твердить В. Десняк. – Адже ж проф. Грушевський відомий не одному Винниченкові, Шаповалу та Донцову. І перехід його на бік Радянської влади, приїзд на Радянську Україну потягне за ним сотні емігрантів, а також позитивно вплине на суспільні верстви тих демократичних держав, де про Грушевського добре відомо» [71, с. 2]. Подібне бачення ситуації змальовував й один із лідерів київських комуністів і колишній член Центральної Ради Панас Любченко [154].

Підсумовуючи рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття його діяльності, вкажемо на зміну ідейного контексту, порівняно з попереднім періодом. Йдеться про стрімке розшарування українського політикуму під впливом поразки Визвольних змагань і стрімкої радянзації наддніпрянських теренів. Відтак ті діячі, що були прихильниками комуністичних ідей і симпатизували радянській владі, зберігали пістет до М. Грушевського як визначного лідера українства. Натомість консервативні опоненти його громадської спадщини, що головню представляли гетьманський і націоналістичний напрямки, були схильні покладати провину за поразку незалежницьких змагань на лівацьку риторику голови Центральної Ради і його партійних колег. Тож і емігрантську публіцистику М. Грушевського вони таврували як прояв його хронічного народництва й непозбувних ілюзій стосовно можливостей рівноправної федералізації з одвічним ворогом. Натомість в очах російських і польських оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала український рух і надала йому інституційної суб'єктності. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку лідерів ендецького і правомонархічного таборів. Втім, як симпатиками, так і опонентами М. Грушевського, незважаючи на його поступове дистанціювання від активної політики, надалі

визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

3.3. Суспільно-політична діяльність М. Грушевського в публіцистичному осмисленні останнього десятиліття його життя.

Тривалі перемовини М. Грушевського з представниками комуністичної влади стосовно умов його повернення і подальшої праці в підрадянській Україні вдалося фіналізувати протягом другої половини 1923 р. Певним маркером цього процесу була згода історика стати членом Всеукраїнської Академії наук, що й формалізувалося на її засіданні 31 грудня 1923 р. Розуміючи небезпеку повернення до колишнього ворога, вчений також домогся надання йому охоронного листа за підписом голови ВУЦВК Панаса Буценка, в якому обіцялося «ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являти» [167, с. 33]. Відтак, на початку березня 1924 р. Грушевські прибули до Києва. Так розпочалося останнє десятиліття життя та діяльності голови Центральної Ради, сповнене чималих наукових звершень, при обговоренні яких неодмінно – більшою чи меншою мірою – згадувалося його політичне лідерство в революційні роки та публіцистична активність на еміграції.

Радянські функціонери сприйняли повернення колишнього ідейного опонента як його політичну капітуляцію і визнання радянської влади. Про це свідчать перші медійні реакції на приїзд Грушевських до Києва. Так, кореспондент однієї з центральних республіканських газет прямо вказав, що «повернувся помилуваний ВУЦВК бувший голова центральної ради» [206]. В подібному «капітулянському» дискурсі рееміграцію історика висвітлювали й представники консервативного напрямку українського політикуму на еміграції, про що ми згадували вище.

В самій підрадянській Україні представники національної інтелігенції також неоднозначно сприйняли повернення М. Грушевського. Так, за свідченнями численних спогадів сучасників, з чималим піднесенням на його приїзд відреагувала та частина української інтелігенції, яка співпрацювала з ним в

Українському науковому товаристві [367, с. 34]. Натомість, доволі скептично вчинок історика сприйняли його колишні ідейні опоненти революційних часів. Тут для прикладу згадаємо реакцію одного з «хрещених батьків» УНР Сергія Єфремова, викладену в його щоденнику [167, с. 34-35]. Визначний літературознавець порівняв повернення колеги з діями літописного дрогобичанина Зельмана Вольфовича і передбачив спричинене його амбіційністю загострення конкуренції в самій Академії наук: «Боюся, що почнеться боротьба поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомствами. А в результаті можемо погрузнути в болото по самі вуха» [167, с. 55].

Ще радикальніше на факт повернення М. Грушевського відреагував знаний письменник, літературний критик і публіцист, літературознавець і співробітник ВУАН Михайло Могилянський. Знаючи М. Грушевського ще з передвоєнних часів і шануючи його як громадського діяча революційного руху, письменник затаврував історика як національного зрадника в оповіданні «Вбивство». В опублікованому в журналі «Червоний шлях» творі всі впізнали в головному антигерої голову Центральної Ради, якого вбивають за зраду національних ідеалів [171]. Цікаво, що й сам М. Грушевський впізнав себе у «Вбивстві» і звернувся до відповідних державних органів з вимогою відреагувати на ситуацію. Владні чиновники кваліфікували появу публікації як політичну помилку й заборонили надалі приймати до друку тексти М. Могилянського.

Протягом перших років перебування М. Грушевського в Києві радянські чиновники, будучи переконаними, що колишній опонент повернувся продовжувати національну боротьбу засобами науки, не розкручували тему його опозиційної до російського шовінізму (втім і його комуністичної версії) суспільно-політичної діяльності. Сучасні історіографи пояснюють це суто тактичними міркуваннями нових панів становища. Йдеться про їхнє намагання зробити колишнього голову Центральної Ради інструментом для ідейного, а відтак і фактичного опанування ВУАН та створення противаги її тодішньому керівному тандему Кримський-Єфремов. Вченому пообіцяли керівну роль у ВУАН, але натомість стали вимагати вірнопідданських заяв. М. Грушевський у

цьому випадку проявив характер і не зробив нічого, щоб кинуло тінь на його авторитет національного лідера [367, с. 36-54]. Втім, уявлення про дійсне ставлення до новообраного академіка з боку комуністичної влади дають документи радянських спецслужб, яких протягом останнього тридцятиліття було чимало опубліковано. Так, уже з перших днів його приїзду на підрадянські терени на вченого було заведено справу-формуляр – він був взятий на облік ДПУ разом з іншими членами УПСР, які повернулися на Батьківщину [372, с. 19]. Іншим добрим прикладом може бути те, що в серпні 1925 р. в циркулярі ДПУ щодо «Історії України-Руси» її автора атестували «ідеологом українського націоналізму», а районним резидентам вказувалося на потребу відстежувати всіх осіб, які нею цікавляться [167, с. 64].

Бажання самого М. Грушевського провадити в нових умовах наукову діяльність без огляду на неписані вимоги повсюдно вихваляти радянську владу в короткому часі викликало дедалі голоснішу критику можновладців. Прикладом може бути виступ голови київського Губвиконкому Григорія Гринька на VII з'їзді рад Київщини. В ньому політик розкритикував число журналу «Україна», присвячене Тарасу Шевченку, а найбільш різко висловився про «передову політичну статтю» головного редактора. На карб останньому доповідач поставив цілковите замовчування радвлади. Він звернувся до партійної аудиторії з риторичним запитанням: «Чи можна в 1925 р. на Україні писати бойову політичну статтю про Шевченка і жадним словом, жадним натяком не згадати про радянську владу, радянську суспільність? Чи може це робити той, що щиро стоїть на радянському ґрунті?» [273, с. 2]. Відповідь на це запитання для самого Г. Гринька була очевидною, позаяк він заявив, що в статті М. Грушевського «є більше української національної великодержавности, ніж радянської ідеології».

Гідна поведінка М. Грушевського у стосунках із комуністичною владою в перші роки після повернення та розгорнута ним феноменальна за розмахом науково-організаційна й дослідна праця на Наддніпрянщині в цілому нормалізували осмислення його національного служіння в західноукраїнській і емігрантській публіцистиці. Так, львівське «Діло» з чималим захватом

інформувало про культурні здобутки автора «Історії України-Руси» [39; 261]. Водночас, із неприхованим неспокоєм віднотовувалися перші прояви ідеологічного тиску на вченого, що прозвучали зі шпальт радянської преси [4].

Як це було і у випадку попередніх історіографічних періодів, процес осмислення суспільно-політичного служіння М. Грушевського значно інтенсифікував його ювілей. Йдеться про очікуване в колах української інтелігенції з обох боків Збруча відзначення шістдесятиліття з дня народження та сорокаліття літературно-наукової діяльності вченого. Про це свідчать численні дописи в українській періодиці, яка інформувала свого читача про підготовку ювілейних заходів, а відтак і про перебіг самого свята, яке відбулося в актовій залі Київського інституту народної освіти 3 жовтня 1926 р. [408, с. 33-49].

Втім, якщо більшість української спільноти піднесено поставилися до ідеї проведення ювілею, то політичні опоненти М. Грушевського були більш скептичні в її оцінках. Зрозуміло, що своє бачення події вони висвітлювали у приватний спосіб. Наприклад, згадуваний С. Єфремов з приводу вшанування уродинної дати автора «Історії України-Руси» занотував у щоденнику: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлабузництвом, підступними вчинками, інтриганством. [...] Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить ще раз не шанувати свого минулого» [167, с. 68].

Неоднозначно до ювілею М. Грушевського поставилися і представники радянської влади. Уникнути відзначення цієї дати було неможливим з репутаційних мотивів, але й замовчати солідний пласт суспільно-політичного служіння ювіляра також було нереально. З огляду на це, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У під головуванням його секретаря В. Затонського вирішили обмежити відзначення науковою складовою, а також локалізувати його межами Києва й Академії наук. Поряд із цим, на засіданні був визначений рівень представництва з боку радянської і комуністичної влад. Та найцікавішим для нас є визначена учасниками зібрання інтерпретативна рамка висвітлення діяльності М. Грушевського у мас-медіа. З цього приводу в протоколі йшлося: «[...]

Відзначити, що його наукова праця, спрямовувана певною ідеологією дрібнобуржуазного націоналізму штовхнула Грушевського в сфері політики на шлях, який призвів до поразки. Відзначити, що Грушевський зумів, попри своє минуле, знайти в собі силу зрозуміти те нове, що дала пролетарська революція. Відзначити (з метою ще більшого протиставлення його відкрито ворожим нам націоналістам) кроки Грушевського в бік радянської влади – його декларацію і т. п. Підкреслити, [...] що він прийшов до Радянської влади, а не навпаки [...]» [167, с. 70].

У щойно згаданому дискурсі радянські діячі й відгукувалися про національне служіння М. Грушевського і під час самого вшанування вченого, і на шпальтах республіканської періодики. Так, владне розуміння політичної спадщини історика на ювілейному засіданні озвучив згадуваний вище голова Київського окрвиконкому П. Любченко. Звично для промовців на цьому святі піднісши успішність наукової праці автора «Історії України-Руси», він окреслив бачення радвладою його громадського служіння. В цьому випадку доповідач прямо наголосив, що М. Грушевський «опинився на чолі тих» українських політичних сил, які «збанкрутували 1917 року», адже абсолютизували визволення національне, а не соціальне. Далі промовець відзначив, що кожен історик, який прийшов працювати на радянській землі, повинен прийняти нову владу не формально, а реально – відповідно змінивши й верстат наукової праці. Відтак П. Любченко закликав ювіляра «знищити неясність», що в його розумінні означало безоглядно перейти на радянські позиції і в громадській, і в науковій праці [292, с. 266-269].

Подібні оцінки і побажання висловлювали й інші присутні на святі радянські функціонери. Представник Наркомосу та Укрголовнауки Леонід Левитський назвав період перебування ювіляра на чолі Центральної Ради «хибним етапом політичної діяльності». В свою чергу, голова Секції наукових робітників Михайло Баран при зверненні до життя ювіляра в революційні часи, подібно вказав йому на факт перебування «у великій класовій борні по той бік барикади». Згадані оцінки суспільно-політичної праці М. Грушевського були поглиблені

комуністичними публіцистами в ювілейних дописах на сторінках радянської преси.

Тут для прикладу згадаємо статтю заступника завідуючого відділом преси ЦК КП(б)У Івана Лакизи на сторінках партійного часопису «Життя і революція» [134]. Атестувавши історика як «видатного вченого», він визнав його історичний внесок в громадське дозрівання українського народу, але зазначив при цьому, що лише «певних періодів». Це уточнення, яке стосувалося боротьби ювіляра з національною політикою царату, очікувано було потрібне комуністичному публіцисту для переходу до критики його діяльності як голови Центральної Ради. В цю добу історії свого народу, наголосив І. Лакиза, «М. С. Грушевський своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітничо-селянським масам України, і об'єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціального й національного життя». Відзначимо, що за подібною інтерпретативною логікою – визнання заслуг М. Грушевського у боротьбі за національне визволення до 1917 р. й осудження його діяльності як голови Центральної Ради – були побудовані всі ювілейні дописи авторства партійних публіцистів.

Іншим яскравим прикладом радянської версії ювілейної грушевськіани є стаття П. Кулиниченко на шпальтах партійного офіціозу «Пролетарська правда». Цілком у дусі згаданих вище партійних директив автор вповні співчутливо охарактеризував довоєнну боротьбу М. Грушевського за розширення прав української культури по обидва боки Збруча. Стосовно ж років революції П. Кулиниченко не менш звично закинув ювіляру, що він опинився на чолі тих, які «не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу» [132, с. 199]. Затаврувавши боротьбу М. Грушевського з радянською владою, автор допису похвалив його критику на адресу організаторів еміграційного Празького наукового з'їзду й зверхньо побажав історику переосмислити свою наукову спадщину за допомогою нової «методи Маркса, Леніна».

Зовсім в іншій тональності про суспільно-політичну працю ювіляра говорили учасники урочистого зібрання, які представляли різні ідейні групи національної інтелігенції, а також гості з інших країн. Звісно, вони розуміли неможливість схвальних згадок про діяльність історика в роки української революції. З огляду на це промовці фокусувалися на його визначному внеску в духовне єднання та культурно-національне освідомлення співвітчизників. Приміром, співробітник академіка по ВУАН Осип Гермайзе наголошував: «Постать Михайла Сергієвича була живим зв'язком між Наддніпрянською й Галицькою Україною. Ця постать єднала наші змагання, і це єднання дало свої результати і в нашу добу. Робота й діяльність Михайла Сергієвича вся оповита не тільки серйозністю вченого-дослідника [...], вона має для нас – і це безкінечно дороге й важливе – громадське й емоціональне забарвлення. [...] Завжди вся наукова його праця, вся дослідницька робота Михайла Сергієвича була й є наповнена ознакою служіння трудовим масам; це те почуття, що керує його роботою та відчувається в його писаннях і виявляється в його великій громадській діяльності» [292, с. 246].

В подібному дискурсі суспільно-політична діяльність автора «Історії України-Руси», як «будителя українського народу» й апостола «ідеї всеукраїнського єднання», була оцінена й у вітальних адресах, що надійшли до ювілейного комітету з численних західноукраїнських і закордонних осередків. Щоправда, в цьому випадку відсутність ширших рефлексій стосовно спадщини Грушевського-політика була вочевидь зумовлена не самоцензурою, а складністю згадування неоднозначних сюжетів у дописах, що мали зрозумілу жанрову специфіку. Відтак автори таких адрес одностайно пояснювали відсутність узагальнень суспільно-політичної практики ювіляра недостатністю часової перспективи для її належної оцінки. Про це, приміром, писав авторитетний галицький політик, один із засновників Української радикальної партії та Селянсько-радикальної партії Кирило Трильовський: «[...] Щодо стисло політичної його діяльності – то історична перспектива ще замала, як щоби мали безсторонньо про неї говорити» [292, с. 246]. Цікаво, що в подібному дусі висловлювалися й західноєвропейські колеги ювіляра. Так, відомий французький

славіст Поль Буайє зазначив: «Що стосується політичної діяльності Михайла Грушевського, то передчасно робити висновки. Ця діяльність належить історії: й історія розсудить» [292, с. 228].

Щойно згадувані інтерпретативні моделі при зверненні до суспільно-політичної спадщини М. Грушевського були поглиблені в численних ювілейних дописах. Так, представники наддніпрянської національної інтелігенції експонували культурну й соборницьку працю вченого і його боротьбу з національною політикою царату, фактично обходячи мовчанкою чи безоцінно інформуючи читача про його перебування на чолі Центральної Ради. За такою логікою написана, приміром, ґрунтовна стаття Дмитра Багалія «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії». В ній харківський історик розлого оповів про чималі науково-культурні заслуги дещо молодшого колеги та винятково в інформаційному ключі згадав його головування Центральною Радою. Даниною тому часу зростання ідеологізації громадського дискурсу в радянській державі, як і натяком М. Грушевському на його колишню політичну кар'єру, можна розглядати прикінцеве побажання автора ювілярові, що «нам, старим українським історикам, треба бути з молодими марксистами по цей, а не по той бік барикад» [10, с. 399].

В подібному дискурсі була написана й розлога розвідка згадуваного вище О. Гермайзе «Ювілей української науки» [43]. В ній авторитетний київський інтелектуал, подібно до інших оглядачів творчого і життєвого шляху М. Грушевського, щільно пов'язав його наукову і громадську працю, вказавши на взаємоінспірованість цих ділянок його діяльної натури. Відтак публіцист звично для підрадянських авторів експонував суспільне служіння ювіляра, а найбільше – його вдалі зусилля «з'єднати культурно й ідейно землі по обидва боки Збруча».

Зрозуміло, що більш докладними в своєму аналізі суспільно-політичної спадщини М. Грушевського були українські публіцисти у вільному світі. Так, змістовною статтею В. Дорошенка під промовистою назвою «Всеукраїнське свято» на ювілей свого довголітнього дописувача відгукнулося галицьке «Діло». Першочергово колишній студент ювіляра підніс значущість його соборницьких

змагань, слушно вказавши на пріоритетність цього виклику для нашого народу, тривалий час розділеного багатьма кордонами. Далі В. Дорошенко містко охарактеризував масштабність культурно-громадської й політичної праці ювіляра у Львові, за яку той отримав своє метафоричне прізвисько «Михайло Галицький 2-й». Воно означало, що після Михайла Драгоманова він найбільше доклався до модернізації всіх сторін життя зазбручанських українців. Далі публіцист докладно торкнувся громадсько-політичної праці М. Грушевського на Наддніпрянщині, підкресливши його лідерське становище в українському русі. Окремим сюжетом у нарисі було змальовано діяльність ювіляра в революційні роки. «Історик України стає до державної роботи, - наголошує В. Дорошенко, - проявляючи й тут просто неймовірну енергію й роботящість» [78, с. 214]. Ознакою тогочасної нормалізації грушевськознавчого дискурсу стало цілком спокійне трактування реєміграції ювіляра. В цьому плані публіцист підніс плідність розгорнутої ним культурно-наукової праці, яка отримала чималий громадський резонанс на материкових теренах і закордоном.

В подібному до щойно проаналізованої публікації дусі, суспільно-політичну діяльність ювіляра висвітлювали й інші дописувачі «Діла». Вони солідарно акцентували соборницьку складову його громадської праці, незмінно атестуючи М. Грушевського Всеукраїнцем [265; 283]. Поряд із цим, галицька газета інформувала свого читача про процес вшанування автора «Історії України-Руси» в інших еміграційних осередках, а також наводила відгуки про нього західних колег [203]. Піднесений тон цих та інших дописів в «Ділі» сприяв поверненню до західноукраїнського публічного дискурсу витвореного в революційну добу образу «батька Грушевського» [26].

Чи не найбільше уваги суспільно-політичній праці ювіляра відвів знаний політичний діяч, дипломат і кооператор Андрій Жук на сторінках львівської «Ради». Подібно до інших оглядачів життя та діяльності М. Грушевського, він окремо зупинився на галицькому і наддніпрянському періодах його служіння суспільству, віднотувавши численні інституційні, видавничі та просвітницькі проекти, що їх ювіляр або був ініціатором, або дієвим учасником. Завдяки

визначній енергійності вченого і його послідовній соборницькій риториці, наголосив А. Жук, в дореволюційні часи «Грушевський зробився знаменем демократичного українства» [1, с. 161].

На відміну від згадуваних вище публіцистів, автор допису вперше актуалізував низку сюжетів політичної біографії М. Грушевського. Так, він торкнувся факту його повернення в роки Першої світової війни до Києва. Цьому вчинку львівського професора А. Жук надає неабиякого значення. На його переконання, повернення під контроль царату було проявом певної політичної лінії, що її вибрали собі наддніпрянські емігранти з вибухом війни. Ця лінія, переконує публіцист, привела згодом її послідовників до Берестейського миру, що став на якийсь час порятунком і для М. Грушевського і для очоленої ним відродженої Української держави. «Мабуть, - вказує А. Жук, - інакший був би хід подій по Берестю, якби Грушевський разом з еміграцією ішов до Берестя як до цілі замість приймати його в критичній хвилі як неминуче зло...».

Ще одним новим сюжетом, вперше актуалізованим в аналізованому нарисі, стали авторські роздуми стосовно причин поразки політики Центральної Ради. Важливим тут було те, що А. Жук відійшов від тогочасної традиції винуватити в цій поразці винятково М. Грушевського. Він слушно вказав, що розпад імперії лідери українська зустріли застарілою автономістичною програмою 1906 р. Натомість, об'єктивні обставини пхали українську політику значно далше тієї програми. Лідери наддніпрянського українства, а першу чергу М. Грушевський, чудово це усвідомлювали, але суб'єктивних ресурсів нашого руху тоді виразно бракувало для повноцінного заповнення навіть цієї вузької програми. «Оце протиріччя між об'єктивними можливостями українського визвольного руху і суб'єктивними вартостями українства, - скрушно висновує А. Жук, - примушували Грушевського і цілий український національний табор плисти за течією і в бурхливих хвилях російської революції остаточно згубитися...» [1, с. с. 162].

Простежуючи соціально-політичну еволюцію голови парламенту, публіцист наголошує, що він загалом дійшов до більшовицького розуміння соціально-

політичної боротьби. Разом із тим, автор допису відповідає консервативним критикам М. Грушевського, що його «більшовизм» був відверто національним і конфронтував з шовіністичними поглядами російських комуністів і їхніх українських адептів. Через це він і не міг порозумітися з останніми, що й спричинило його виїзд на еміграцію.

Вперше комплексно звернувшись до еміграційного періоду діяльності ювіляра, А. Жук влучно вказав на його відособлене становище, зумовлене пошуками шляхів повернення на Батьківщину. Таке бажання визначного вченого публіцист аргументовано пояснює його ідейним переконанням у неможливості повнокровної праці у відірваності від соціальної бази. «Це заставило Грушевського, - пояснює автор, - остаточно примиритися з існуючим станом речей в краю, щоб повернути на рідну землю до краю, щоб продовжувати перервану бурхливими подіями працю творення центру духового життя нації» [1, с. 163].

Радянські роки діяльності ювіляра А. Жук змальовує в цілому світлими фарбами, хоча й проникливо відзначає, що його особа є для нових панів становища «мало що не більмом в оці». Втім, вони змушені толерувати такого знаного нонконформіста з огляду на його визначний авторитет ученого й національного діяча. «Ювілей Грушевського є загальнонаціональним святом, – висновує А. Жук, - не тільки культурним, а також політичним, – бо його культурна праця велико причинилася до політичного відродження нашого народу» [1, с. 163].

На ювілей М. Грушевського відгукнулися також представники різних осередків української еміграції. Так, на шпальтах паризького радянофільського часопису «Українські вісти» багатопланову національну працю історика охарактеризував редактор Ілько Борщак [111]. Цілком у дусі радянської публіцистики він зосередився на масштабній культурно-освідомлюючій праці автора «Історії України-Руси», підкресливши її соборницький імператив. Поверхово змалювавши політичну працю вченого в революційні часи, публіцист натомість акцентував його народницькі переконання, чим і пояснив логічність

повернення М. Грушевського до Києва в 1924 р. Наприкінці свого нарису І. Борщак побажав ювілярові подальшої плідної праці в підрадянській Україні.

Поряд зі згаданими вище спробами віддати належне вагомості національного служіння М. Грушевського, деякі його ідейні опоненти не втрималися від того, щоб у дні святкувань продовжувати полеміку з політичними переконаннями вченого. Прикладом може бути редакційний допис у західноукраїнському органі гетьманського руху тижневику «Український голос», який видавався у Перемишлі. В дописі віддано належне внеску М. Грушевського в пробудження національної свідомості співвітчизників, його таланту як організатора наукової і культурницької праці по обох боках Збруча, зрештою – як послідовному речнику і практику всеукраїнської соборності. Доволі розважливо в часописі було оцінено громадські здобутки ювіляра протягом львівського двадцятиліття. У той час, на думку автора, М. Грушевський «як політик держиться в тіни», намагаючись бути рефлексивним і виваженим обсерватором українського руху. Цікаво, що в статті цілком поділяється критичне бачення М. Грушевським помилок галицьких політиків, викладене в книзі «Наша політика»: «Чергові події виявили, що проф. Грушевський мав повну слухність» [209, с. 215].

Значно критичніше часопис поставився до здобутків Грушевського-політика в революційну добу. Незважаючи на чималий кредит довіри, виданий українцями своєму лідеру, символом чого стало його заочне обрання головою наддніпрянського руху, він не зміг зберегти рівновіддаленість від домінуючих політичних сил. Відтак, наголошується в дописі, «на становищі президента Української держави зачинається трагедія проф. Грушевського як політика» [209, с. 216]. Ілюструючи цю тезу, автор статті пояснює, що голова УЦР, замість збереження свого загальнонаціонального авторитету й скупчення навколо всіх нечисленних українських сил, пов'язав себе з партією есерів, сформованою «недосвідченими молодиками, вихованими на російській революційній літературі». Результати виявилися очікувано трагічними, позаяк збудувати соціалістичну державу без права власності було утопічним бажанням. З огляду на це автор статті атестує ювіляра «соціалістичним романтиком в політиці». Цей

романтизм, наголошується в аналізованому дописі, спричинив крах політики Центральної Ради й унеможливив його голові стати на шлях культурної співпраці з Гетьманатом. Цей же романтизм сформував головні сюжети пробільшовицької публіцистики історика в еміграції, в якій «годі пізнати передвоєнного професора Грушевського».

Діяльність М. Грушевського протягом перших радянських років «Українські вісти» оцінюють доволі позитивно, підносячи, що він укотре проявив свій небуденний організаційний таланти. Та все ж, підсумовує автор допису, свідомість зроблених ним фатальних помилок не дає підстав для радості в дні ювілейних святкувань: «Тяжкі думки мучили, певно, проф. Грушевського в день його ювілею. Тяжкі думки мучили і нас, галичан. Не було в нас настрою до радості, бо її прогнала свідомість, що коли нині наша доля така а не інакша, то тут багато вини самого проф. М. Грушевського. [...] І цей жаль переважив радість в день його ювілею» [209, с. 217].

В свою чергу, петлюрівський часопис «Тризуб» з нагоди уродинної дати голови Центральної Ради вийшов з дописом під промовистою назвою «Замість привітання на ювілей». Його автором був громадсько-політичний діяч й археолог Левко Чикаленко, син колишнього приятеля ювіляра та знаного мецената Євгена Чикаленка. Він сфокусувався на факті рееміграції М. Грушевського, звично для представників консервативного табору представивши її зрадою революційних ідеалів. Цікаво, що уявно конструюючи перебіг ювілейного засідання у Києві, публіцист пророчо передбачив, що всі доповідачі при з'ясуванні масштабності національного служіння визначного історика неодмінно уникатимуть згадки про його революційне минуле. Біограф вченого, твердить Л. Чикаленко, демонструючи його здобутки «дрібниці не згадає, не згада, що ювілянт був автором Універсалів Центральної Ради» [279, с. 206].

В подібній до щойно змальованої критичній тональності національне служіння М. Грушевського на сторінках празького часопису «Нова Україна» в дописі з характерною назвою «На сковороді» охарактеризував член УЦР, один із українізаторів війська, міністр освіти в уряді В. Голубовича Никифір Григорій

[176]. Цей колишній однопартієць ювіляра так і не зміг забути йому пробільшовицьку риторику еміграційної публіцистики й повернення до окупованої ворогом Наддніпрянщини. Відтак публіцист, атестувавши вченого зрадником ідеалів революційних часів, карикатурно зобразив муки літньої людини на розпеченій вимогами привселюдного каяття радянській сковороді.

Традицію саркастичного змалювання суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в контексті відзначення його ювілею на шпальтах еміграційної періодики продовжив дописувач «Тризубу» В. Роман у статті з не менш промовистою за щойно згадувані назвою «Рабська психика». В ній публіцист сфокусувався на згадуваному вище виступі П. Любченка, карикатурно переповівши повчання цього, за його словами «хлопчика без штанів», на адресу заслуженого діяча національної науки. З огляду на це, висновує В. Роман, «від свята лишилося більше почуття сорому, ніж урочистости» [222, с. 207]. Принагідно згадаємо, що аналізовану статтю піддали критиці паризькі «Українські вісти» за надмірний суб'єктивізм і протиставили їй інші схвальні дописи української та західної преси [108].

Поряд із українськими діячами, на ювілей М. Грушевського відгукнулися і його західноєвропейські колеги. Поскілки всі вони представляли академічні середовища, то в їхніх рефлексіях очікувано домінували наукознавчі сюжети. Втім, у тій чи іншій мірі вони зупинялися й на культурно-громадській праці київського академіка, неодмінно вказуючи на її чималому впливі на співвітчизників. Наприклад, на сторінках празького часопису «Prager Presse» про освідомлюючу національну працю свого давнього приятеля розповів чеській аудиторії авторитетний славіст Ярослав Бідло. Поряд із нею, він також торкнувся й особливостей політичної праці українського колеги. В цьому випадку Я. Бідло порівняв діяльність ювіляра з потужністю громадського служіння Ф. Палацького та Т. Масарика. Разом із тим, автор аргументовано закликав до обережності в підсумуванні праці Грушевського-політика, слушно вказуючи на необхідність більшої хронологічної перспективи для таких оцінок. В своєму тексті Я. Бідло висловив і оригінальні спостереження стосовно політичної праці ювіляра. Так,

інспіруючим для подальших дослідників було його пояснення причин реєміграції автора «Історії України-Руси». «Точно лише те, що Грушевський раніше за інших політиків зрозумів, що справу незалежної небільшовицької України втрачено, - вказав Я. Бідло, - і він зважився домовитися з радянськими керівниками й повернутися до Києва [...]» [15, с. 154].

«Духовним наставником культурної України» назвав у своєму ювілейному дописі М. Грушевського інший відомий чеський інтелектуал Франтішек Тіхий на сторінках часопису «Slovanský Přehled» [253]. Подібно до Я. Бідло він сфокусувався на культурно-просвітницькі праці ювіляра, відзначаючи її різноплановість і солідність. Стисло торкнувшись діяльності М. Грушевського в роки української революції, публіцист підсумував, що «його політика зазнала невдачі». Втім, вказує Ф. Тіхий, ювіляра не зламали ці невдачі і він повернувся до служіння своєму народу більш звичною для нього зброєю – науки. Відтак, висновує чеський славіст, «Грушевський заслужив почесний титул “батька народу”».

Масштабність відзначення ювілею М. Грушевського на українських землях і в західноєвропейських осередках вочевидь не відповідала планам партійної верхівки звести його до локальної події. Також і гідна позиція на святі самого ювіляра, який не опустився до очікуваних владою вихвалянь системи, підштовхнула комуністичних функціонерів до переосмислення свого ставлення до реємігранта. Як зазначає дослідник останнього десятиліття життєпису М. Грушевського Р. Пиріг, таке переосмислення доволі оперативно відбилося у партійних документах і характеризувалося поступовим загостренням риторики в оцінках наукової, а відтак і суспільно-політичної праці київського академіка [367, с. 68-72]. Втім, ця критика протягом перших поювілейних років ще не була системною, адже влада надалі розглядала М. Грушевського як можливого претендента на президента ВУАН та ефективний інструмент для розпалювання внутрішніх суперечностей у цій установі.

Втім, у короткому часі потреба в таких послугах М. Грушевського відпала. Мовиться про масову фабрикацію радянськими спецслужбами протягом

останньої третини 1920-х рр. кримінальних справ проти своїх академічних опонентів, насамперед С. Єфремова. Апогеєм цього став сумнозвісний процес «Спілки визволення України», що відбувся в березні-квітні 1930 р. Ознакою втрати цікавості до автора «Історії України-Руси» з боку партійних органів стало динамічне урізання бюджету його установ, а відтак і їхнє скорочення. Останнім владним реверансом на адресу реємігранта стало його обрання до складу всесоюзної Академії наук в січні 1929 р. А вже від осені того ж року почався правдивий погром створених М. Грушевським історичних інституцій шляхом ліквідації чи об'єднання з існуючими структурами більш лояльних академіків. Цей процес супроводжувався зростанням критики наукової спадщини автора «Історії України-Руси», в якій дедалі більше уваги відводилося і його суспільно-політичному служінню. За таких обставин М. Грушевський 7 березня 1931 р. переїхав до Москви, де 23 березня його заарештували за сфабрикованою справою «Українського національного центру». Невдовзі, як відомо, в'язня відпустили, але він так і не отримав дозволу повернутися до України [366, с. 497-504].

Властиво в роки «почесного» московського заслання М. Грушевського на Наддніпрянщині й була розгорнута масштабна викривального й таврувального характеру критика його суспільно-політичної спадщини. Вона відбувалася як на шпальтах партійної преси, так і під час модних тоді «самовикривальних» заходів, коли учасники примусово «каялися» у своїй «контрреволюційній» праці, втім і під «керівництвом» М. Грушевського. Позаяк цей рецептивний сюжет на сьогодні доволі повно висвітлили у загальнознаних працях Р. Пиріг [367, с. 124–144], Ю. Шаповал [441, с. 403–421] та В. Тельвак [416, с. 305-355], ми зупинимося на найбільш промовистих характеристиках.

Згадані характеристики чи не найбільш повно були акумульовані в розлогій статті історика й архівіста Михайла Рубача «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського)» [225], опублікованої в кількох числах партійного часопису «Червоний шлях» у другому півріччі 1932 р. Ретельно реконструюючи політичну біографію московського засланця, автор

слушно твердить, що до 1917 р. він був ідеологом й одним із визначних керівників поміркованого крила українського руху. Тогочасну політичну платформу визначного вченого публіцист атестує «платформою українського кадетизму», що з огляду на суспільні реалії була доволі радикальною в аграрному й національному питанні.

«Виконуючи соціальне «замовлення» свого класу», вважає М. Рубач, академік в 1917 р. переходить на більш ліві позиції українських есерів, репрезентуючи в новій партії «її найбільше право-помірковане крило». Тогочасними ідейними гаслами голови парламенту, виправдано вважає партійний автор, були «співпраця класів», «єдиний національний фронт» та «національна гармонія». В дусі тогочасного більшовицького шельмування суспільного служіння М. Грушевського, він назвав його «ідеологом куркульсько-буржуазної держави», що нібито вимагав політичної переваги «селянської буржуазії» над пролетаріатом.

Успіхи більшовиків, твердить М. Рубач, «примушують» М. Грушевського в 1920 р. переосмислити свою попередню політичну практику і шукати «нової дороги». У підсумку цього процесу, наголошується в статті, політик нібито визнає радянську владу, але замість диктатури пролетаріату обстоює «владу трудових рад». В цьому дусі вчений намагається консолідувати близьких до нього есерів на еміграції і приготувати їхній поворот до України. Втім, посилення більшовицької влади робить очевидним для нього безперспективність подальшої політичної діяльності і він погоджується її зректися на користь наукової праці. «Грушевський перетворюється в типового «зміновіхівця»», - висновує М. Рубач.

Радянські роки життя та діяльності автора «Історії України-Руси» автор допису характеризує цілком у модному в той час «шкідницькому» дискурсі. Мовиться про те, що заохочений здобутками НЕПу академік почав, за словами М. Рубача, системно наповнювати «своїм змістом» українську культуру, сподіваючись на капіталістичне переродження радянської влади. Втім, розкуркулення й колективізація, вказує автор допису, зруйнували ці плани, адже практично ліквідували соціальну базу есерів – заможне селянство. Та якщо,

нарікає партійний публіцист, на Наддніпрянщині академіку не вдалося реалізувати свої політичні наміри, то на західноукраїнських землях його погляди дедалі популярні й впливові. Тому, наголошує М. Рубач, наївними є сподівання на можливість зближення автора «Історії України-Руси» з марксизмом і на його ширший перехід на радянський бік. З огляду на це, комуністичний публіцист підсумовує у статті: «Система поглядів Грушевського, його ідеологія, є класово-ворожа, з якою потрібна рішуча, непримиренна боротьба». В подібному дусі політичну працю автора «Історії України-Руси» М. Рубач охарактеризував і на сторінках «Большой советской энциклопедии» [156].

Проаналізована стаття М. Рубача, попри щойно продемонстроване ідеологічне заангажування її автора, все ж містила елементи політологічного аналізу. Натомість більша частина комуністичної публіцистики першої третини 1930-х рр. демонструвала стрімку втрату залишків ідейної виваженості і стилістичної коректності в оцінках суспільно-політичної спадщини М. Грушевського. Про це промовисто свідчать дедалі частіші звинувачення київського академіка у симпатіях до фашизму, а то й у зв'язках із західноукраїнськими його адептами, чи поширювані вульгарні епітети на кшталт «монументальний жрець зоологічного націоналізму».

Кардинально іншою була динаміка грушевськознавчої рецепції у вільному світі. Українські публіцисти, захоплені масштабністю розгорнутої київським академіком дослідницької та науково-організаційної праці, вражені його стійкістю перед намаганнями більшовицької влади використати ім'я вченого в своїх пропагандистських цілях, а також шоковані арештом історика і подальшим руйнуванням його інституцій, поступово деідеологізували тогочасний суспільний дискурс. Тон публікацій набув співчутливого до долі М. Грушевського характеру, підносилися його жертвність і відважність. Відтак на сторінках часописів ми бачимо все частіші спроби реінтерпретації факту реєміграції вченого: колишнє рішуче засудження цього вчинку змінювалося на пояснення факту повернення до Києва як сміливого жертвовного громадського чину [210; 295].

Поряд із такими інтерпретаціями суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, що виходили з республіканського ідейного табору, у цей час зазнали певної еволюції тези гетьманської й націоналістичної публіцистики. Її представники надалі закидали вченому втрату власної державності та не могли пробачити пробільшовицької риторики еміграційної доби. Натомість, вони були одностайними у визнанні епохальності для національної культури результатів дослідницької й науково-організаційної праці автора «Історії України-Руси». Відтак у їхньому середовищі утривалилася й набула нових аргументів окреслена в еміграційну добу дихотомія «видатний історик – недалекоглядний політик». З цього приводу В'ячеслав Заїкин на шпальтах варшавської «Ниви», наприклад, наголошував: «Високо оцінюючи наукові заслуги Мих. Грушевського, ми розуміється зовсім не торкаємося тут його політичної діяльності та його авантюристичних політичних кроків, які цілковито не гармонують з його величною науковою працею...» [106, с. 3]. В подібному дусі згадане питання інтерпретував і паризький «Тризуб», відзначаючи, що київський академік «користується такою виключно доброю славою ученого та публіциста і такою виключною, хоч і лихою, славою політичного діяча» [69, с. 2].

Приводом для комплексного осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в найбільш контраверсійну революційну добу сприяло відзначення у вільному світі десятиліття утворення Центральної Ради. У низці дописів, що були присвячені цій події на шпальтах західноукраїнських і еміграційних пресодруків, йшлося як про значущість праці Грушевського-політика з відродження української суб'єктності, так і вказувалося на його власні та його однопартійців численні помилки в справі державотворення [65; 66; 67; 105; 228; 285]. Приміром, Євген Онацький писав: «Не можемо визнати в М. Грушевському прототипу потрібного нам революційного Провідника, бо таким він ніколи й не був, - але схиляємо голову перед його глибокою трагедією» [186, с. 4].

Протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. не вщухала полеміка з суспільно-політичними поглядами М. Грушевського і в російському

правомонархічному середовищі. Для прикладу згадаємо книгу Андрія Стороженка «Украинское движение», видану під псевдонімом А. Царинний у 1925 р. в Берліні. Сповнена великоросійського шовінізму, ця книга фокусувалася на профанації ідей і діячів українського демократичного руху. Тож не дивує, що окремий змістовний розділ у книзі було відведено критиці суспільно-політичної праці одного з його лідерів [277, с. 173-181]. В цьому плані автор не виявився оригінальним, поскільки акумулював всі попередні вигадки про завербованість М. Грушевського австрійською й німецькою розвідками і розгортання на їхній кошт у Львові масштабної праці з руйнування «російської єдності». Саме з цією метою, як інформує А. Стороженко, львівський професор створив українську літературну мову, «переробив історію Малоросії» в сепаратистському дусі та консолідував ядро української інтелігенції з антиросійськими настроями. Подібними фантастичними вигадками, сповненими параноєю про антиросійську змову, рясніли й інші сконструйовані автором сюжети політичної біографії М. Грушевського.

На досліджуване десятиліття припадає й актуалізація різнопланового джерельного матеріалу для більш повного аналізу діяльності Грушевського-політика. В цьому масиві кількісно домінують мемуари активних діячів українського громадського життя, які крізь призму власних ідейних переконань інтерпретували ключові події модерного національного відродження. Вповні очікувано, що в цих мемуарах чимало йшлося і про діяльність автора «Історії України-Руси». Позаяк на еміграції здебільшого залишилися ідейні опоненти М. Грушевського, то більша частина тогочасних мемуарів містила критичні оцінки його діяльності в революційні роки. Для прикладу згадаємо спогади одного з лідерів гетьманського руху Д. Дорошенка [83].

В більш оціночно зваженому тоні тогочасні мемуаристи писали про суспільно-політичне служіння М. Грушевського львівського періоду його життя та діяльності. Тут добрим прикладом є знана праця «Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 на підставі споминів» авторства одного з найвизначніших політичних керманів Галичини, державного діяча й публіциста

Костя Левицького. Праця була написана й видана в 1920-х рр., відтак автор міг співвіднести критику М. Грушевським вад галицької політики з подальшим розвитком польсько-українських взаємин. Атестуючи львівського професора людиною з «незвичайним вкладом енергії і знання», К. Левицький загалом з визнанням поставився до політичних прогнозів історика, а також з великою повагою оцінив його громадську працю, спрямовану на культурно-національне освідмлення роз'єднаних збручанським кордоном співвітчизників [136, с. 355, 422, 426, 432, 466].

Поряд із мемуарами, в досліджуваній період було актуалізовано й чимало матеріалів державних органів. Приміром, О. Гермайзе на сторінках редактованого М. Грушевським «Українського археографічного збірника» опублікував перед тим невідомий документ царської охранки під назвою «Записка об украинском движении за 1914-1916 годы съ кратким очерком истории этого движения, какъ сепаратистско-революціоннаго теченія среди населенія Малоросіи» [42]. В цьому опусі, створеному на замовлення керівництва імперського міністерства внутрішніх справ чимало йшлося про суспільно-політичну діяльність автора «Історії України-Руси». Завдяки археографічній праці О. Гермайзе, цей важливий документ і по сьогодні є основним джерелом для реконструкції правомонархічної рецепції М. Грушевського.

Підсумовуючи останнє десятиліття прижиттєвої рецепції суспільно-політичної діяльності голови Центральної Ради, вкажемо на існування двох протилежних, в оціночному плані, історіографічних тенденцій, що їх динамізувало широке відзначення шістдесятиліття вченого. Так, на підрадянських землях комуністичні публіцисти спочатку конструювали образ Грушевського-політика як переможеного опонента й типового «зміновіхівця». Втім, незламність національної позиції академіка, як і посилення тоталітарних тенденцій в радянській державі, призвели до появи агресивних, а відтак і відверто брутальних у дискурсивному плані інтерпретацій – від «батька українського руху» і «класового ворога» до «фашиста» й «монументального жреця українського націоналізму».

Натомість у вільному світі грушевськознавчий дискурс поступово деідеологізувався під впливом чималих науково-організаційних успіхів академіка, його непоступливості тиску комуністичних функціонерів й репресій проти нього і його академічного оточення. Відтак зневажливий образ «зміновіхівця» поступово поступався більш адекватним ситуації характеристикам. Так, у публіцистиці республікансько-демократичного табору бачимо повернення до публічного дискурсу метафори «батька Грушевського». Натомість представники націоналістичного й гетьманського таборів протиставили успішність наукової праці академіка його «прорадянським» й «утопічним» суспільним ідеям. Це призвело до устійнення в літературі антиномії «добрий історик – поганий політик». Втім, як симпатика, так і опоненти й запеклі вороги були єдиними у визнанні епохальності внеску Грушевського-політика в українське громадське життя.

Висновки до третього розділу.

Підсумовуючи майже двадцятирічну суспільно-політичну грушевськіану від вибуху революції і до передчасної смерті Великого Українця, можемо відзначити поступову зміну метафор в осмисленні українськими сучасниками його національного служіння. Так, лідерство голови Центральної Ради в роки Української революції закріпило за ним титул «батька Грушевського», в якому сфокусувалося розуміння учасниками подій беззаперечності його інтелектуального, морального й політичного авторитету. Несподіване для багатьох полівіння вченого і його захоплення соціалістичною риторикою, на що наклалася поразка політики першого парламенту, а відтак й еміграція М. Грушевського, змусили багатьох сучасників сумніватися в універсальності його генію як національного провідника. Проявом цього стала поява й подальше насичення аргументами дихотомії «добрий історик – поганий політик». Втім, рішення історика повернутися до Києва і здатися на ласку колишньому ворогу прикріпило до його імені тавро «зміновіхівця». Воно було домінуючим практично у всій українській публіцистиці аж до часу широкого відзначення шістдесятиліття автора

«Історії України-Руси». Широта ювілейних рефлексій, свідчення небуденності культурних досягнень М. Грушевського на підрадянських землях, незламність його національних переконань і набираючий оберти маховик репресій змусили українських оглядачів переглянути профануючі служіння вченого епітети. Відтак у республіканській публіцистиці бачимо повернення метафори «батька Грушевського», а в націоналістично-консервативній – щойно згаданої оціночної дихотомії.

Серед іонаціональних політичних опонентів М. Грушевського найпомітнішою дискурсивною еволюцією зазнали радянські публіцисти. Намагаючись зробити історика ефективним інструментом розколу української еміграції, а потім і єдності академічного «бастіону», вони довгий час уникали різких оцінок і поблажливо характеризували його політичним невдахою й українським прикладом «зміновіхівця». Прикметно, що на відміну від українських діячів, російські комуністи не мали жодних сумнівів у тому, що автор «Історії України-Руси» повернувся на батьківщину продовжувати національно-визвольну боротьбу найбільш ефективною для нього зброєю – культурою. Відтак, коли відпала потреба у його послугах, партійні функціонери оприлюднили своє дійсне розуміння небезпечності громадської праці історика й непримиренності їхніх позицій з широкого спектру питань національної політики й державного управління. Це призвело, поряд із зростанням бруталності в характеристиках Грушевського-політика, до його арешту, а відтак і фактичного заслання.

Польські ендецькі й російські правомонархічні опоненти громадської праці М. Грушевського практично не змінили своєї риторики в її оцінках. Як і в передвоєнний час, так і в наступні періоди, вони закидали вченому співпрацю з німцями й австрійцями для створення штучної нації, її вигаданої історії й сконструйованої мови, а відтак й інспірації цілого українського руху. Відверто демонізуючи свого опонента, ендецькі й правомонархічні публіцисти невтомно фабрикували все нові «докази» для узасаднення своїх фантастичних тез про «Грушевського-агента» всіляких ворожих для слов'янства сил. Щоправда, в польському випадку, у зв'язку з більшою актуальністю загострення національних

проблем у Другій Речі Посполитій, діяльність колишнього львівського професора поступово втрачала актуальність.

Втім, незважаючи на щойно наведені оціночні відмінності, М. Грушевський одностайно визнавався одним із ідеологів і чолових діячів українського демократичного руху.

Розділ 4.

Суспільно-політична спадщина М. Грушевського в меморіальному дискурсі (1934-1939 рр.)

24 листопада 1934 р. на Кавказі в Кисловодську після низки невдалих хірургічних утручань на 69-му році життя помер М. Грушевський [366, с. 515]. Таким чином розпочався цілком новий, позбавлений можливості зворотного зв'язку, етап історіографічної рефлексії довкола феноменальності його національного служіння, яке постало перед сучасниками Великого Українця як темпорально обмежена й завершена цілість текстів і вчинків. Процес осмислення культурної і громадської спадщини М. Грушевського, як відзначають сучасні дослідники, мав низку послідовних етапів меморіалізації – від спроб перших рефлексій у некрологах та під час проведення численних жалобних заходів, до започаткування системних мультидисциплінарних студій протягом 1935-1939 рр. [393] Об'єктивно цей процес пригальмував початок Другої світової війни, що приніс радянізацію західноукраїнських земель і занурив українську інтелігенцію в жорсткі умови боротьби за виживання. Згаданий історіографічний процес відродився у повоєнному світі за зовсім інших суспільно-політичних і цивілізаційно-культурних обставин. Тож нижче ми зосередимося на особливостях осмислення сучасниками Великого Українця його суспільно-політичного служіння протягом середини – другої половини 1930-х рр., коли вони перебували під безпосереднім впливом від цієї події.

Передчасна смерть М. Грушевського застала зненацька не тільки радянських функціонерів, але й представників української громадськості у вільному світі, які отримували обмежену й запізнену інформацію з іншого боку «залізної завіси». На підрадянських теренах на трагічну звістку з Кисловодська стандартизованими некрологами відгукнулася центральна і республіканська преса. Ніби передбачаючи пізніші закиди щодо багаторічного шельмування вченого, на її шпальтах цілком зникли згадувані в попередньому розділі таврувальні характеристики національного служіння померлого. На їхнє місце

прийшли цілком витримані епітети стосовно масштабності наукової спадщини М. Грушевського і його суспільно-політичної еволюції як типового «буржуазного» інтелектуала. Приміром, московська «Правда» твердила, що до жовтневого перевороту історик сповідував ліберальні погляди []¹. Після цього він примкнув до партії українських соціалістів-революціонерів. Відверто спотворюючи хронологію подій, у газеті йшлося, що вчений «став головою Центральної Ради, яка прийшла до влади за допомогою німецьких багнетів». Подальшу біографію автора «Історії України-Руси» «Правда» змальовує у «зміновіхівському» дискурсі, вказуючи на поразку Грушевського-політика і «безумовне визнання» ним радянської влади. Останнє десятиліття академіка подане на сторінках некрологу як активна наукова праця за сприятливих обставин, забезпечених «новими умовами соціалістичного будівництва».

За подібною інтерпретаційною схемою про померлого академіка писала й республіканська преса. Тут для прикладу згадаємо промову наркома освіти УСРР В. Затонського на похоронах історика, яка згодом була опублікована на сторінках «Вістей Всеукраїнської академії наук» [202]. У його виступі М. Грушевський був атестований «вождем буржуазного національно-визвольного руху», який у довоєнний час «допомагав» розхитувати «тюрму народів». Революційні роки В. Затонський згадав як час, коли голова Центральної Ради «посів ворожі пролетарській революції позиції», адже «провадив збройну боротьбу проти робітничо-селянської України». Втім, опинившись на еміграції, звично для партійних ідеологів наголошує автор некрологу, вчений врахував історичний і власний досвід, визнавши безальтернативність радянської влади. Це й спонукало його до рееміграції, а також, не випадково зауважив В. Затонський, «допомогло прозріти деяким і на Радянській Україні і за кордоном». Цей вчинок доповідач охарактеризував як ознаку громадської мужності ідейного опонента й згадав про неприйняття цього кроку багатьма українськими діячами на Наддніпрянщині та в еміграції. Останні роки життя М. Грушевського змальовані цілком безхмарно, що

¹ М. С. Грушевський. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. – Львів : Світ, 2002. – Т. 47. Кн. II: Меморіальна грушевськіана. – 2016. – С. 55-56.

мало у неознайомленого читача створити ілюзію цілковитої гармонії взаємин київського академіка з радянським режимом.

Широкою луною інформація про смерть Великого Українця прокотилася шпальтами західноукраїнських і еміграційних пресодруків. В численних некрологах постать Грушевського-політика була практично повністю деідеологізована, а на перший план виставлялися жертвовність історика для свого народу, масштабність його національного служіння й подібність долі вченого з іншими його попередниками з національного табору, які зазнали переслідувань царату за дієву любов до України. Саме з цих позицій висвітлювалася й різнопланова суспільно-політична праця померлого. Натомість менш вигідні її сюжети (насамперед, еміграційна публіцистика) затушовувалися чи взагалі замовчувалися. При цьому в галицькому випадку акцентувалися регіональні особливості громадського служіння померлого.

Промовистим прикладом згаданої дискурсивної тенденції є редакційний некролог у львівському «Ділі». В ньому було підкреслено, що звістку з Кисловодська «з великим смутком прийме кожний українець, без огляду на те, як хто дивиться й оцінює політичну діяльність незабутнього вченого й патріота» [164, с. 1]. Змальовуючи львівське двадцятиліття М. Грушевського, підносилися його соборницькі зусилля, чималий внесок у модернізацію всіх сфер життя громади краю, вагомість культурних ініціатив. При цьому конфлікти з львівськими провідниками пояснювалися «окремими специфічно галицькими умовами тодішнього політичного життя». Після 1905 р. М. Грушевський розгортає на Наддніпрянщині подібну за спрямованістю й масштабністю роботу, стаючи «мостом» між порізненими кордонами синами одного народу. Це, слушно наголошує редакція львівського пресодруку, перетворило історика в очях ворогів українства на «символ самостійництва й тим самим найбільше зненавиджену особу». Роки революції у некролозі охарактеризовано обтічно: голова Центральної Ради в той час «працює як знає, над підвалинами української державности». В еміграційному п'ятилітті було згадано лише культурно-наукові здобутки померлого і цілком замовчано прорадянську публіцистику. З огляду на

це, непоінформованому читачеві було складно зрозуміти причини повернення історика на окуповану більшовиками Наддніпрянщину. Радянське десятиліття «Діло» подало як звитяжну культурну працю в щоразу складніших ідейно та матеріально умовах. Смерть М. Грушевського, підсумовувалося в «Ділі», була закономірним фіналом життя вченого-нонконформіста в комуністичній державі, позаяк «його замучили за старі гріхи, за прогріхи проти Росії і большевизму».

Подібні інтерпретації ключових подій суспільно-політичного життєпису М. Грушевського бачимо на шпальтах й іншої західноукраїнської преси. Також їх артикулювали доповідачі на численних жалобних академіях, що масово відбувалися протягом листопада 1934 р. – лютого 1935 р. в багатьох містах і селищах краю та в еміграційних осередках [395]. Так, правник, громадський діяч і дипломат ЗУНР, тогочасний голова УНДО Дмитро Левицький у своїй доповіді актуалізував гасло «Померла людина – не померла ідея!», маючи на увазі М. Грушевського як речника української соборності й культурно-політичної суб'єктності. Особливістю аналізованої доповіді було те, що вперше у меморіальній грушевськіані озвучено конструкцію про «першого президента УНР», що відтак масово поширилася шпальтами преси у вільному світі й отримала продовження у повоєнний час. Деталізуючи галицькому читачеві огрому передреволюційного національного служіння М. Грушевського, Д. Левицький наголосив на ефективності його культурно-освідомлюючої праці, що полягала в перетворенні етнографічної маси «на свідому новітню націю». Іншим визначним здобутком автора «Історії України-Руси» він виправдано назвав успішну соборницьку працю, яка одночасно відбувалася і на рівні культурних еліт (творення партій, культурних інституцій, започаткування спільних освітянських і видавничих проєктів), і серед загалу (головно через популярні видання для народу).

Зосередившись на осмисленні спадщини Грушевського-політика в часи революції, Д. Левицький відзначив, що наразі недостатньою є часова ретроспектива, з якої можна коректно з'ясувати додатні й від'ємні риси такої першопланової для українців постаті. «Фактом є, – наголошує доповідач, – що Він

був тим, який зосереджував довкола своєї особи і тих, які славили Його як сподвижника нації, і тих, які бачили в Ньому винуватця всіх наших невдач» [200, с. 5]. Про роки Визвольних змагань Д. Левицький говорить як про час політичного злету М. Грушевського і водночас як найбільш дискусійний період його життя. Доповідач відверто каже, що й по стількох роках українська громада є поділеною в своїх оцінках вчинків голови парламенту. Втім, справедливо вказує автор некрологу, беззаперечною його заслугою стало опанування силою впливу свого авторитету революційної анархії і спрямування свободолюбивого потягу народних мас в одне державне річище. «Тільки одинокий на Україні Михайло Грушевський, – підсумовує цей окрес його життя Д. Левицький, – міг перевести у тих часах Центральну Раду від 1-го до 4-го Універсалу, тільки Він один міг був довести до Берестейського Миру, тільки Він один вмів зберігти гідність у моменті розгону Центральної Ради» [200, с. 6].

Оминаючи сюжет громадської праці померлого протягом еміграційного п'ятиліття, Д. Левицький третім великим моментом у біографії Грушевського-політика називає його повернення до Києва. Згадуючи триваюче в українській публіцистиці обговорення цього рішення, автор некрологу, покликаючись на власну співпрацю з істориком на початку 1920-х рр., солідаризується із симпатиками М. Грушевського в оцінці його реєміграції. Він наголошує, що визначний учений залишився вірним ідеалам своєї молодості, вирішивши «ділити з народом його долю і долю, дні слави і пониження». Атестувавши померлого «керманичем Нації», Д. Левицький у підсумку вказав на непроминальність для українців такої втрати. Щойно згадані оцінки суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на сторінках «Діла» в цілому повторювалися співробітниками інших галицьких видань. На їхніх сторінках зазвичай популяризувалися метафори «Великого Всеукраїнця» й «батька Грушевського».

Разом із тим, у низці дописів на сторінках галицьких видань бачимо й критичніші оцінки при огляді революційного й емігрантського періодів життя М. Грушевського, що корелювалися зі світоглядними настановами авторів. Приміром, Петро Ісаїв на сторінках католицького львівського часопису «Дзвони»

окреслив ставлення до громадського служіння померлого з боку представників консервативної частини галицьких інтелектуалів. Серед іншого, він відзначив, що в часи Центральної Ради її голова «переходить до скрайно соціал-революційного напрямку, зірвавши зі своїми попередніми однодумцями». Таку еволюцію політика автор пояснює його народницькими симпатіями молодих років і сильними впливами російської соціал-демократичної думки. Цими обставинами для П. Ісаїва зумовлені й політичні помилки визначного історика в подальші роки, як і його реєміграція. «Надзвичайно великий, здібний і працьовитий вчений, великий патріот доброї волі, – висновує публіцист, – що, однак, не зміг стати політиком і державним мужем – з таким, мабуть, знам'ям піде Михайло Грушевський в мандрівку віків...» [112].

Щойно наведені закиди низка публіцистів намагалися спростувати в некрологах на шпальтах інших пресодруків. Приміром, український мовознавець, філолог і культурний діяч Василь Сімович обрав цілком слушну модель пояснення помилок у громадській праці М. Грушевського фактом об'єктивно невисокого рівня національної самосвідомості тогочасного українського загалу. В некролозі він виправдано звернув увагу на ту обставину, що учений хоча й був визначним інтелектуалом, але лише дитиною свого часу: «Грушевський був наче синтезою всіх національних думок і змагань тодішнього покоління на Наддніпрянщині» [233, с. 36]. Тому, твердить В. Сімович, несправедливо винятково на нього покладати провину за поразку Визвольних змагань, до викликів яких не був готовий цілий загал.

Згадану вище дискурсивну логіку вивищення культурно-наукової праці М. Грушевського й намагання контекстуально пояснити прорахунки у революційні часи ми бачимо і в перших спробах видання популярних життєписів історика. Тут прикладом може бути брошура львівського видавництва «Батьківщина» «Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть», що з'явилася наприкінці 1934 р. В ній чимало було сказано про визначний внесок ученого в культурно-національне освідомлення земляків і його успішну соборницьку працю. Стосовно найбільш дискусійного революційного періоду в

книзі наголошувалося, що голова Центральної Ради, подібно до інших його колег, не зміг стати вище свідомості загалу й зрозуміти пріоритетність утвердження державної незалежності й розбудови відповідних інституцій, передусім, війська. З огляду на це, підсумовується у брошурі, «його ім'я тісно в'яжеться з усіма успіхами і помилками, які зробили українці на порозі своєї нової державності над Дніпром» [166, с. 113].

Натомість, у дні скорботи поділеного збручанським кордоном українства, не втрималися від подальшого поширення інвектив його москвофільські опоненти. Прикладом може бути невеликий некролог на шпальтах львівського тижневика «Земля і Воля», що був органом москвофільської «Рускої Селянської Організації». В цьому редакційному дописі М. Грушевського було звично для представників цієї ідейної течії атестовано «звістним українським сепаратистом», якого «задовго перед війною виписала Австрія», давши за завдання розбудовувати «австро-мазепинський рух у Галичині» й виховувати на своїх працях «мазепинську молодіж» [5, с. 41].

В подібному до західноукраїнської національно-демократичної періодики тоні про трагічні новини з Кисловодська писала й еміграційна періодика, а також українські співробітники європейських пресодруків. Так, на шпальтах празького часопису «Український тиждень» померлого атестували «будителем українського народу», який дав «правильний напрям українській політичній думці». В дописі акцентувалося визначне значення М. Грушевського в розвитку української політики, починаючи від останніх років XIX ст. Також часопис підніс його визначні впливи на галицьку і наддніпрянську молодь, яка за його порадами й здійснювала революційний чин. Подібно до львівської періодики, празький тижневик закликає не спішитися з однозначними оцінками політичної спадщини померлого. Разом із тим, часопис акцентував беззаперечне лідерство голови Центральної Ради у тогочасному революційному підйомі: «Його велетенською заслугою перед українською нацією в добі революції було скермування стихійного у початкових стадіях народного руху у річище рідної державності

[...]. З огляду на це, підсумовується у некролозі, втрата діяча такого формату є невідшкодованою для української нації.

Подібні оцінки національного служіння бачимо й на сторінках празького «Інформаційного листка». Поряд із викладом власної інтерпретації щойно згаданих тез, автор при осмисленні факту полівіння й реєміграції М. Грушевського вказав на визначні результати праці академіка і його гідне протистояння радянському тоталітаризму. «Від'ємні сторони свого тактично-помилкового кроку Грушевський тисячократ окупив своїми заслугами перед нашим народом», – підсумував празький часопис [155, с. 92].

Інший празький пресодрук «Časopis Národního Musea» відгукнувся на смерть М. Грушевського некрологом його давнього співробітника і політичного опонента в революційні часи Дмитра Дорошенка. З огляду на чеськомовну аудиторію, авторитетний публіцист консервативного табору цілком облишив ідеологічні суперечки попереднього періоду і відтворив образ визначного національного діяча, якому українці зобов'язані модернізацією всіх сторін їхнього культурно-інтелектуального життя. Вповні нейтрально Д. Дорошенко висвітлив і суто політичну діяльність померлого. Вказавши на першопланову роль ученого в революційні роки, публіцист безоціночно згадав про його полівіння, невдалі намагання домовитися з більшовиками про спільну участь у керівництві українською республікою й реєміграцію. Зі значним визнанням автор написав про останній період злету Грушевського-історіографа й організатора наукового життя. У підсумку, натякаючи на власні ідейні розходження з М. Грушевським, Д. Дорошенко відзначив: «Його значення як вченого, як політичного діяча та народного будителя не заперечують навіть ті, котрі з його політичною діяльністю не згодні» [85, с. 62].

Подібною до щойно згаданої логіки був позначений допис близького товариша М. Грушевського ще зі студентських часів О. Лотоцького на сторінках варшавського часопису «Czas» [150]. Як і Д. Дорошенко, він сфокусувався на розкритті польському читачеві огрому культурно-наукової праці М. Грушевського, наголошуючи, що за своєю натурою він був насамперед

вченим. Однак, вказує публіцист, жвавий громадський темперамент історика не лише додавав його науково-організаційній праці життєвих вимірів, але й втягував його на ширші шляхи громадської діяльності. Ілюструючи цю тезу, О. Лотоцький інформує читача польської газети про організаційну, педагогічну, видавничу, лекційну, популяризаторську й ін. діяльності історика по обидва боки Збруча. Все це, висновує автор некрологу, принесло йому заслужений авторитет серед сучасників й тому втрата діяча такого масштабу є непоправною.

Відзначимо, що поряд із поширеними сюжетами біографії Грушевського-політика й громадського діяча, О. Лотоцький уперше в історіографії актуалізував цілком новий її аспект. Мовиться про те, що формуючись як особистість під опікою Грушевського-магістранта Київського університету, автор допису мав перед очима становлення старшого колеги як громадського активіста. Властиво в некролозі О. Лотоцький й деталізує зміст тогочасної громадської праці історика, згадуючи керівництво молодіжною громадою, підготовку словника українських діячів, просвітницьку працю тощо.

На трагічну звістку з Кисловодська некрологом авторитетного історика Церкви Василя Біднова відгукнувся й варшавсько-краківський місячник «Przegląd współczesny». Подібно до О. Лотоцького вчений знайомив польського читача лише зі здобутками Грушевського-інтелектуала й суспільно-політичного активіста. У другому випадку він змалював фундаментальність його національно-освідомлюючої праці й успішні соборницькі ініціативи. Поряд із цим, В. Біднов поінформував про період найбільшого злету Грушевського-політика в роки української революції. Відтак у польського читача не залишалося сумнівів у зробленому висновку, що «в його особі втрачає Україна найбільшого свого історика і найвизначнішого суспільно-політичного діяча» [16, с. . 227-235].

Відгукнулися на передчасну смерть М. Грушевського й представники французької еміграції. На сторінках їхнього органу часопису «Українське слово» розлогий некролог написав авторитетний журналіст, публіцист і мовознавець Євген Онацький. Всебічно аналізуючи національне служіння М. Грушевського, він наголосив, що з його іменем пов'язаний не лише найцікавіший і

найважливіший період державного відродження українців, але й величезна комплексна підготовча праця над пробудженням національної свідомості широких народних мас з обох боків збручанського кордону. Не уникнув Є. Онацький у некролозі й обговорення проблеми політичного полівіння голови Центральної Ради в революційні роки та на еміграції. В цьому плані, подібно до деяких своїх галицьких колег, він вказав на вірність заслуженого діяча народницьким ідеалам молодості, які змушували його завжди і невідступно бути зі своїм народом. Співчутливо поставившись до таких настанов автора «Історії України-Руси», В. Сімович загалом схвально оцінив його реєміграцію. Критикам такого рішення М. Грушевського він порадив збагнути його феноменальні наукові й організаційні здобутки в підрадянському Києві, що протягом десятиліття ускладнювали більшовикам справу ідеологічної індоктринації українців. У підсумку В. Сімович підніс потребу солідарного усвідомлення поділеними на різні партії співвітчизниками масштабності національної втрати: «В ці дні всі українці, де б вони не були, якими б політичними ідеалами вони не захоплювалися мають єднатися в одній спільній пошані до Твоєї самовідданої праці [...]» [185, с. 43].

Паризький петлюрівський «Тризуб» у скорботні дні вийшов з некрологом авторства громадсько-політичного й культурно-наукового діяча, члена УЦР Олександра Шульгина під промовистою назвою «Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України». В цьому тексті давній співробітник голови Центральної Ради першочергово окреслив свідомісний контекст його діяльності в революційні роки. В цьому плані автор виправдано твердить про тогочасну неготовність не те що загалу, але й лідерів до сприйняття ідеї незалежності, позаяк громада надалі жила автономістськими максимами й романтичними уявленнями про українсько-російське «братерство». Ця обставина, на думку О. Шульгина, спричинила подальші фатальні проблеми українського державотворення.

Далі автор некрологу сфокусувався на ключовому, на його переконанні, сюжеті політичної біографії визначного історика – зближенні з більшовиками на

початку 1920-х рр. і подальшій реєміграції. В поясненні цього вчинку, що його публіцист промовисто називає «Каносою», він одразу відкидає поширені в консервативно-націоналістичній пресі меркантильні чи «зміновіхівські» мотиви. Спираючись на тривале спілкування з автором «Історії України-Руси», він висуває тезу про сподівання історика на переродження більшовизму й відповідно потребу в цей відповідальний час бути зі своїм народом. Натомість, твердить О. Шульгин, шовіністичні реалії радянської держави виявилися разюче невідповідними витвореному в уяві історика-народника романтичному образу. Це й стало правдивою трагедією не лише для М. Грушевського й інших українських патріотів, які піддалися такій омані, але й для цілого українського народу. Відтак, підсумовує дописувач «Тризуба», передчасна смерть М. Грушевського «символізує всю ту нечувану трагедію, яку разом з найбільшим її сином пережила і переживає вся українська нація» [290, с. 5].

В подібному інтерпретативному ключі О. Шульгин реконструював суспільно-політичне служіння М. Грушевського і для британського читача. В некролозі на сторінках авторитетного наукового часопису «The Slavonic (and East European) Review» він поряд із розлогою презентацією культурних здобутків померлого дещо торкнувся і його діяльності як практичного політика. Атестуючи М. Грушевського «першим президентом Української Народної Республіки», а також «ідейним натхненником та фундатором української нації», знаний публіцист змалював політичну кар'єру свого давнього знайомого як трагедію життя. Суть цієї трагедії полягала у зіткненні ідеалізованих мрій М. Грушевського про національну й суспільну гармонію на охоплених революцією теренах Російської імперії та цинізмом колишніх гнобителів українців, що змінивши політичний окрас не відмовилися від служебного трактування свого знекровленого багатостолітньою боротьбою сусіда. «Грушевський закінчив свою політичну кар'єру тоді, коли закінчилося велике пробудження українського народу, коли нація стала свідомою та почала шукати практичні шляхи завершення формування власного національного ідеалу, висновує О. Шульгин. – Грушевський залишився для всіх великим “будителем”, одним із попередників воскресіння

України, якого без вагань поставимо в один ряд із Шевченком та Драгомановим» [289, с. 289].

Доволі виважено про суспільно-політичну діяльність М. Грушевського писали і його завзяті опоненти – колишні однопартійці по УПСР, що опинилися на вигнанні у французькій столиці. Приміром, знаний громадсько-політичний діяч і член кількох урядів УНР Іларіон Косенко, облишивши давні партійні розходження, відзначив, що визначний учений зробив чималий внесок у політичне життя України. Узasadнюючи цю тезу, публіцист звертає увагу на ту промовисту обставину, що перед М. Грушевським український рух не мав визначених цілей і саме він їх артикулював і спопуляризував серед загалу. Не уникнув І. Косенко і політичних прорахунків колишнього однопартійця. Втім, на його цікаву думку, низка допущених головою Центральної Ради помилок були не стільки шкідливими для України, скільки для нього самого. Висловлюючи в підсумку власне розуміння проблеми важливості національного служіння М. Грушевського, що тоді гаряче дебатовалося в патріотичних колах, публіцист вказав на ту очевидну обставину, що саме з його ім'ям всі вороги українства ототожнювали здобутки нашого руху, зробивши з нього просто легендарну постать [126].

На шпальтах авторитетного паризького пресодруку «Le Monde Slave» з масштабністю національного служіння автора «Історії України-Руси» французьку аудиторію познайомив авторитетний історик і літературознавець І. Борщак. Вже на початку своєї спроби життєпису визначного вченого він вказав, що той був водночас і науковцем, і громадським діячем. Та якщо його науковий доробок вже отримав збалансовані оцінки, то політична діяльність історика надалі викликає палкі дискусії не лише серед чужинців, але й українців. Тому при висвітленні спадщини Грушевського-політика публіцист обіцяє «дотримуватись встановлених фактів, відкидаючи усі легенди, якими вона поросла» [19, с. 236].

Подібно до більшості авторів некрологів, І. Борщак вважає початком інтенсивної суспільно-політичної діяльності М. Грушевського його переїзд до столиці галицького краю. Попри суто академічну причину переїзду, слушно

вказує автор, молодий професор не міг уникнути політики, позаяк «у нього була надзвичайна схильність до дії». Саме у Львові, твердить публіцист, М. Грушевський продемонстрував свою виняткову енергійність та організаторський хист. Відтак першочергово професор зосередився на різноплановій національно-освідомлюючій праці на Наддністрянщині, а після 1905 р. і на Наддніпрянщині. Головним ефектом його передвоєнної діяльності стало стрімке зближення поділених кордонами українців, що принесло вченому славу «справжнього короля українізму».

Діяльність М. Грушевського в роки революції І. Борщак висвітлював з чималою симпатією. Він підмітив, що падіння імперії історик застав на засланні й заочно був обраний керманічем Центральної Ради, що свідчило про його беззаперечне лідерство в українському русі аж до приходу більшовиків. Події Гетьманщини і Директорії автор реконструював у цілком безоцінному ключі, констатує полівіння Грушевського-політика під впливом народницьких ідеалів молодості й демагогії більшовиків. І в той час, твердить публіцист, колишній голова Центральної Ради залишався прихильником українсько-російського порозуміння коштом нашої державної незалежності. Ця тенденція поглибилася в роки еміграційних поневірянь, засвідчивши, за словами І. Борщака, «повний крах» діяльності Грушевського-політика. Називаючи рееміграцію вченого «поверненням до Каносси», автор некрологу з чималим співчуттям і симпатією пише про національно-культурну непоступливість київського академіка, а також підносить масштабність його дослідницької й організаційної праці протягом другої половини 1920-х рр. Тим більше дошкульною для національної культури, підсумовує він, стала передчасна смерть історика на засланні, що символізувало дійсне ставлення більшовиків до українства.

Доволі багато про втрату українців національного масштабу писали й польські публіцисти. Так, зорієнтований на пошук польсько-українського порозуміння варшавський тижневик «Biuletyn Polsko-Ukraiński» атестував померлого одним із найбільш впливових національних діячів і в той же час зауважив, що не час говорити про його політичну працю [445]. Подібними

піднесеними оцінками стосовно масштабності культурної спадщини й констатуючими характеристиками політичного служіння відрізнялися й дописи львівського часопису «Gazeta Poranna» [213, с. 79]. Цікаво, що деякі польські видання у конструктивному ключі інтерпретували боротьбу М. Грушевського з польським домінуванням в Галичині. Так, львівський «Wiek Nowy» прямо вказав, що «щодо Польщі Грушевський займав позицію недружню, але аргументовану» [104].

Ще далі в осмисленні ролі визначного вченого в переформатування українсько-польського діалогу пішов польський громадський та політичний діяч Адам Узембло. Він був єдиним серед своїх співвітчизників, хто прямо визнав завдані М. Грушевському кривди польськими націоналістичними публіцистами. Проводячи паралелі з сучасним йому станом міжнаціональних відносин у Східній Галичині, він у своєму некролозі для варшавського часопису «Człowiek w Polsce» наголосив: «Покійний не був нашим другом – не був ним з нашої вини. І сьогодні, відчуючи її, розуміємо величину втрати України і не можемо з чистим сумлінням покласти вінок на його могилі і не зможемо – доки не створимо його співвітчизникам відповідні умови національного життя у себе» [260, с. 89].

Натомість, не втрималася від продовження полеміки з суспільно-політичною спадщиною вже покійного М. Грушевського редакція львівської газети «Kurjer Lwowski». Як відомо з попередніх розділів, пресодрук був трибуною прихильників національно-демократичного табору й від кінця XIX ст. слугував майданчиком профанації вимог українського руху й діяльності одного з його лідерів [165]. В стилі гострої польсько-української полеміки зламу XIX-XX ст. історику закинули політизацію його професорської праці в стінах Львівського університету та перетворення історичної науки на інструмент польсько-українського змагання. Все це, традиційно для себе зазначив «Kurjer Lwowski», погіршило перед тим нібито гармонійні міжсусідські взаємини [104].

Західноєвропейські оглядачі українського руху в своїх некрологах здебільшого поширювали тези галицької національно-демократичної преси. Відтак на сторінках численних періодичних видань, зазвичай без розлогіших

інтерпретацій, наголошувалося на масштабності національно-культурного служіння М. Грушевського, його визначному внеску в модернізацію життя українців з обох боків Збруча, співмірність значення впливу вченого для нашого народу з постатями Шевченка і Драгоманова. Так, авторитетний діяч осетинської еміграції Аділь Бек Кулатті в своєму дописі атестував померлого «великим патріотом, значним громадським діячем і досвідченим організатором», а також «талановитим публіцистом і народним трибуном» [3].

В подібному дусі про втрату українців писав і еміграційний кавказький часопис «Prométhée», що виходив у Парижі протягом 1920-х – 1930-х рр. У редакційному некролозі найбільше йшлося про масштабність культурного служіння М. Грушевського. Торкаючись його суспільно-політичної спадщини, наголошувалося на впливовості публіцистики вченого і його провідній ролі в роки української революції. Не промовчав «Prométhée» й політичних прорахунків голови Центральної Ради: «Його нещастя, як і нещастя України, полягало в тому, що ця людина була недостатньо послідовною у своїх переконаннях і не зуміла вибрати і слідувати одній політичній лінії» [235, с. 90]. Останні роки життя М. Грушевського було охарактеризовано як мужню й нерівну боротьбу з радянським режимом за свободу своїх переконань.

Зовсім інші оцінки суспільно-політичної праці М. Грушевського трансливала російська еміграційна періодика. Незважаючи на трагічну для українців подію, російські публіцисти всіх партійних відтінків продовжували свою боротьбу з давнім опонентом навіть на сторінках некрологів. Так, на шпальтах авторитетного в еміграційних колах паризького часопису «Последняя новости» автора «Історії України-Руси» було промовисто атестовано «глибоко ворожою Росії людиною». Далі в дусі правомонархічної публіцистики попередніх періодів автор, що заховався під криптонімом С., тенденційно перекрутив головні події біографії вченого, фактично спровокувавши його працю на користь народу [226].

Натомість, з чималим визнанням про масштабність національного служіння М. Грушевського писали чеські публіцисти. Так, празькі «Lidové noviny» наголосили, що він протягом цілого життя чимало часу присвячував

«будительській праці поміж австрійськими та російськими українцями». Доволі активним, йшлося далі у редакційному дописі, визначний учений був і на політичному полі, а в роки революції навіть став на чолі цілого пробудженого народу. При цьому, вказував празький часопис, проваджена вченим суспільно-політична боротьба «інколи доволі тенденційно забарвлювала його наукові твердження» [199, с. 83-84]. Про визначне «будительське значення» діяльності М. Грушевського йшлося і на сторінках журналу «Český Časopis Historický» [309].

Не промовчали втрату модерного українства й німецькі публіцисти. Вони представляли академічний світ й очікувано у своїх дописах здебільшого фокусувалися на історіографічній спадщині українського колеги. Втім, деякі з них актуалізовували і сюжет суспільно-політичного служіння вченого. Для прикладу згадаємо виступ на Жалобній академії німецького русиста, професора кафедри східних мов Берлінського університету ім. Фрідріха Вільгельма й куратора Українського Наукового Інституту в Берліні Антона Пальме. Зосередившись у своїй доповіді на інтелектуальній спадщині М. Грушевського, він водночас підкреслив, що такий акцент не вповні відповідає масштабності його національного служіння. Доповідач наголосив: «Грушевський був не тільки професором історії, але й політиком, який протягом певного часу визначав долю своєї нації» [191, с. 261]. Деталізуючи цей сюжет життєпису покійного, А. Пальме стисло торкнувся громадської праці у львівське двадцятиліття й значно докладніше зупинився на революційних роках.

Німецький учений описує перетворення московського бранця на «батька» свого народу й визнаного духовного лідера України, що найбільше серед його сучасників спричинився до зміцнення української національної свідомості. Як голова Центральної Ради, твердить А. Пальме, «Грушевський здійснив непроминальне». Однак, коли спричинені війною соціальні потрясіння розвалили Російську імперію, вказує доповідач, його полонила тогочасна мода на соціалістичну риторiku «і важелі правління вислизнули з його рук». Відтак, продовжує А. Пальме, на голову українського парламенту незаслужено була покладена головна відповідальність за поразку Визвольних змагань. Доповідач

погоджується, що Грушевський-політик припускався чималих помилок. Разом із тим, він закликає не так суворо судити ці помилки й взяти до уваги тогочасний політичний і соціальний контексти того часу, що в них функціонувала щойно проголошена й слабка українська держава. Ілюструючи цю тезу, А. Пальме справедливо говорить про фатальний чинник зовнішньої агресії з боку сильніших сусідів. Незважаючи на це, доповідач погоджується з багатьма українськими публіцистами, що «похід у політику, безумовно, став трагедією життя полум'яного патріота Грушевського» [191, с. 265]. У підсумку свого цікавого виступу А. Пальме солідаризувався з українцями у розумінні непроминальності понесеної нацією втрати. Відзначимо, що доволі подібні оцінки масштабності національного служіння М. Грушевського висловлював і його давній знайомий ще з львівських часів німецький історик і громадсько-політичний діяч Отто Геч [44].

Як уперше з'ясував В. Тельвак, редакційним некрологом на смерть Великого Українця озвався й орган гітлерівської партії газета «Vöelkischer Beobachter» [407]. В невеликому за обсягом дописі було відтворено цілком безкритичний лідерський образ «батька» свого народу, який жертвною працею перетворив його на модерну націю. Атестувавши М. Грушевського «символом усього українського», редакція часопису вказала на непроминальність втрати вченого для поділеної кордонами громади.

Зрештою, на передчасну смерть М. Грушевського відгукнулися і його французькі колеги. Для авторитетного наукового часопису «Revue des Études Slaves» невеликий огляд життя та діяльності українського вченого підготував його давній знайомий визначний славіст Андре Мазон [158]. Подібно до інших західноєвропейських приятелів і колег автора «Історії України-Руси», він сфокусувався на масштабності його інтенсивного й змістовного культурного служіння своєму народу. Поряд із цим, А. Мазон в оглядовому ключі торкнувся суспільно-політичної діяльності приятеля, поінформувавши французького читача про його лідерство у роки української революції, вимушену еміграцію та зумовлене потребою народного служіння повернення на окуповану більшовиками

батьківщину. Все це узасаднювало його висновок про дошкульність такої втрати для небагатої на визначні постаті нації.

Започатковане у некрологах осмислення суспільно-політичної спадщини М. Грушевського було продовжено у різносюжетних і панорамно-біографічних нарисах, які виходили протягом 1935-1939 рр. За поодиноким чеським випадком, всі ці публікації належали перу українських публіцистів. І в цих дописах простежується з'ясована вище дискурсивна логіка – піднесений тон при обговоренні культурного служіння вченого й можливо стриманий чи «розуміючий» при з'ясуванні його політичних учинків.

Приміром, на сторінках львівського «Літопису Червоної Калини» історик, публіцист і громадський діяч Микола Андрусяк запропонував збалансований портрет М. Грушевського як національного діяча. В ньому він висловив і своє бачення політичної праці визначного вченого. В її основі, вказує автор, лежали традиції українського народництва. Саме вони кермували діями і львівського професора в його боротьбі з галицькими політиками, і голови Центральної Ради, й віденського емігранта, і радянського академіка. Не приховуючи прорахунків Грушевського-політика, М. Андрусяк слушно наголосив, що він не єдиний відповідає за поразку політики Центральної Ради; ця відповідальність лежить на цілому тогочасному українському проводі, представники якого не надавали належного значення системному політичному й мілітарному вихованню народу. Але попри всі помилки, наголошує львівський публіцист, в 1917 р. не було рівного йому лідера нації. «Грушевський як політик стояв, без сумніву, вище від короткозорих галицько-українських політиків, вибивався понад голови придніпрянських політиків, – висновує М. Андрусяк, – однак в політиці був він радше теоретик, до того народницький принципіаліст» [7, с. 126].

Поряд із цією панорамною спробою політичного портрету визначного діяча, М. Андрусяк запропонував і спеціальне бачення найбільш дискутованого у той час сюжету діяльності Грушевського-політика [6]. Мовиться про його ставлення до потреби українського війська, на чому тривалий час спекулювали публіцисти з націоналістичного й гетьманського таборів. Спираючись на збірку публіцистики

ученого «На порозі Нової України», яку сам автор вважав своїм політичним заповітом, М. Андрусак викрив маніпулятивність закидів опонентів голови Центральної Ради, начебто він був неприхильний ідеї українського війська. Навпаки, як доводить львівський інтелектуал, М. Грушевський чудово розумів вагомість національної організованої мілітарної сили для майбутнього українського державного проєкту.

На галицькому періоді суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у виступі на Жалобній академії, організованій Українським науковим інститутом у Берліні, зупинився яскравий представник його львівської історичної школи Зенон Кузеля. Сфокусувавшись на небуденності культурно-наукових здобутків учителя, він згадав і про його суспільно-політичні ініціативи. Найбільш голосною, слушно твердить автор, була публіцистична праця львівського професора, спрямована на культурно-національне освіднення загалу й подолання регіональних відмінностей. З'ясовуючи феномен вчителя як публічного інтелектуала, З. Кузеля відзначав, що він високо розумів вагомість національно-культурної пропаганди й показав своїм колега з національно-демократичного табору приклад її реалізації. У підсумку свого виступу узагальнюючи національне значення спадщини вчителя, З. Кузеля наголосив: «Коли Шевченко розбудив щойно справді національну свідомість західноукраїнських земель, Драгоманів зєвропеїзував їх, то Грушевський зукраїнізував їх наскрізь і зв'язав їх спільними нитками національного чуття і спільної національно-культурної праці з Великою Україною» [130, с. 134]. Відзначимо, що в подібному дусі визнання різнопланової національно-освіднюючої та суспільно-політичної праці М. Грушевського у львівське двадцятиліття його життя і діяльності писав інший його університетський вихованець Володимир Дорошенко [81].

Помітно критичніше до політичної діяльності М. Грушевського як визначного представника старшого покоління українських діячів поставився громадський і політичний діяч Закарпатської України Стефан Росоха. На шпальтах празького еміграційного часопису «Пробоем» він віддав належне культурним здобуткам померлого, але водночас доволі різко висловився про його помилки в

часи головування Центральною Радою. Останні були зумовлені нібито неготовністю кабінетного вченого до системної політичної праці, нерозумінням пріоритетів українського державотворення, інерційністю громадського мислення й под. Ці проблеми, вказує С. Росоха, були властиві чи не всім представникам генерації українських діячів, що до неї належав і М. Грушевський. Доволі жорстко публіцист інтерпретує й реєміграцію автора «Історії України-Руси», закидаючи йому, що «персоніфікатор державної ідеї України капітулює перед окупантом» [224, с. 117]. Ці факти, підсумовує С. Росоха, не повинні замовчуватися, якщо українське суспільство хоче винести уроки з помилок минулого.

Ще більш гостро суспільно-політичну спадщину М. Грушевського оцінив співробітник націоналістичного видавництва «Пробоем» знаний літературознавець, критик, публіцист і перекладач Михайло Мухин [175]. У кількох випусках львівського часопису «Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя» він запропонував надзвичайно докладний аналіз громадської публіцистики автора «Історії України-Руси». При цьому з огляду на слушно відзначену ним політематичність громадських дописів М. Грушевського, публіцист вирішив сфокусуватися на актуальних для другої половини 1930-х рр. сюжетах українсько-російських взаємин, що їх неодноразово актуалізовував визначний учений. Для належного висвітлення цих проблем автор нерідко зупинявся й над вибраними подіями життя Грушевського-політика протягом 1917–1921 рр., даючи їм власну інтерпретацію.

Вже на початку статті публіцист оприядив ідейну рамку свого аналізу, задекларувавши симпатії до ідеології українського націоналізму. Наслідуючи риторику Д. Донцова часів війни і революції, М. Мухин звично для правих критиків М. Грушевського закинув йому популяризацію в українському інтелектуальному просторі драгоманівських ілюзій стосовно можливості порозуміння з московськими лібералами – «віру невичерпальну і сліпу і глуху на всі заперечення її з боку тогочасної політичної дійсності», що нібито проглядається в кожному рядку сфокусованих на міжнаціональній проблематиці дописів автора «Історії України-Руси».

Безапеляційно атестуючи політичний світогляд М. Грушевського «саламахою російських радикально-народницьких забобонів», М. Мухин тенденційно підібрав такі рядки з його публіцистики, які б свідчили про цілковите нерозуміння істориком природи російської державності та національного характеру нашого східного сусіда, що не може мислити інакше, аніж імперськими категоріями стосовно інших народів. При цьому публіцист відверто проігнорував державницькі тексти голови Центральної Ради, які б підважили його наперед сформоване уявлення про те, що «політика Грушевського спричинила спустошення і поразки». Затаврувавши свого ідейного опонента як фанатичного симпатика Росії, М. Мухин обурився й спробам контекстуалізувати, а відтак і переосмислити його національне служіння в тогочасній меморіальній публіцистиці. Появу текстів, де з визнанням говорилося про значення діяльності автора «Історії України-Руси» для національного освідомлення й політичного виховання співвітчизників, він назвав свідченням того, «що ми ще й досі безнадійно хорі». Щойно аналізований допис засвідчив впливовість інтелектуальної спадщини М. Грушевського в очах представників правого крила нашого політикуму, які надалі вважали вченого символом українського лібералізму, що його прояви слід поборювати задля відновлення державності.

Поряд зі спеціальними студіями, в яких висвітлювалися ті чи інші аспекти суспільно-політичної спадщини М. Грушевського, протягом другої половини 1930-х рр. починають з'являтися праці, в яких уперше було запропоновано цілісну реконструкцію його життєпису. Важливість цих перших спроб біографічних нарисів полягала у контекстуальному представленні суспільно-політичного служіння автора «Історії України-Руси». Це уможливлювало вироблення збалансованого погляду на складні й дискусійні сюжети життєпису Великого Українця.

В цьому плані на особливу увагу заслуговує перший повний ілюстрований досвід біографії М. Грушевського авторства визначного представника його львівської школи І. Крип'якевича. Цю книгу він написав на замовлення «Просвіти», яка таким чином вшанувала свого почесного члена. З огляду на

замовника та широку аудиторію брошура була написана у популярному тоні. Втім, вона містила вповні серйозні наукові спостереження та виважені ґрунтовні оцінки, які підсумували тривалу рефлексію галицького історика над феноменальністю національного служіння вчителя.

Орієнтиром для І. Крип'якевича стали автобіографічні тексти М. Грушевського та спогади О. Лотоцького. Відтак, йдучи за їхньою логікою автор реконструював родинне походження та молоді роки майбутнього історика. Біограф вказав, що початки його громадських ініціатив слід шукати в часах навчання у Київському університеті, коли за посередництва В. Антоновича й О. Кониського молодий історик занурився у справу культурно-національного освідомлення молодіжної семінарійної громади [129, с. 17-18].

Очікувано, що найбільш докладно біограф розповів про львівське двадцятиліття видатного вченого. Тут поряд із докладною характеристикою наукової, педагогічної та організаційної діяльності вчителя на галицькому ґрунті, І. Крип'якевич показав читачеві також його зростаюче заангажування у численні суспільно-політичні проєкти (видавничі, просвітницькі, інституційні й ін.). Тогочасною метою львівського професора його біограф слушно називає єднання порізнених імперськими кордонами українців. «Коли українська нація почувається тепер однопільною й однодушною, то це в неمالій мірі заслуга саме Грушевського», – підсумував цей сюжет національного служіння вчителя І. Крип'якевич [129, с. 27].

Соборницький імператив діяльності М. Грушевського, уперше в літературі зауважив його учень, став фактичною причиною конфліктів учителя з галицькими провідниками. Останні, наголошує І. Крип'якевич, нерідко виходили у своїх вчинках з вузько регіональних міркувань. Саме таку партикулярну оптику галицької політики, як загрозиливу для всеукраїнської справи, М. Грушевський гостро критикував у своїй публіцистиці. Ці його виступи й призвели до солідарної атаки очільників НДП на львівського професора, що провадилася брутальними методами й знеохотила вченого до подальшої праці на галицькому ґрунті. Відтак від 1905 р. він поступово переорієнтовується на Наддніпрянщину, де невдовзі стає

найавторитетнішим публічним інтелектуалом, ініціюючи численні культурно-громадські проєкти.

Така інтенсивна національна праця, пояснює І. Крип'якевич, зробила безальтернативною кандидатуру М. Грушевського як лідера революційної України. Звертаючись до цього окресу вчительового життєпису, біограф стисло поінформував про його діяльність як голови Центральної Ради протягом найбільш складних тринадцяти місяців національного державотворення. Підсумовуючи успіхи автора «Історії України-Руси» на цій посаді, І. Крип'якевич наголосив: «З представниці громадських організацій „Центральна Рада” перетворилася під проводом Грушевського в перший парлямент України, а він сам став першим президентом української держави, Української Народньої Республіки» [129, с. 39].

Подальші події, пов'язані з гетьманським переворотом і збройним виступом Директорії, І. Крип'якевич описав цілком відповідно до їхнього бачення самим М. Грушевським. Це свідчило про певну деідеологізацію цього сюжету біографії вченого в західноукраїнському громадському дискурсі. Також цілком емпатійно до рації голови Центральної Ради було пояснено його реєміграцію. Разом із тим, біограф вказав, що в революційні часи вчитель зблизився до ідеології українських соціалістичних партій і «сам себе вважав за соціаліста». Відтак, пояснює І. Крип'якевич, М. Грушевський був зорієнтований на пошуки шляхів співпраці з більшовиками, які тоді реалізували курс українізації. Намагаючись переманити визначного вченого на свою сторону, вони пообіцяли всіляке сприяння його діяльності, що остаточно й схилило вченого до рішення повернутися на Батьківщину.

Радянське десятиліття життя та діяльності М. Грушевського його учень показав у цілком героїчному дусі мужнього обстоювання академіком своїх ідейних переконань перед дедалі зухвалішим наступом комуністів на українське культурне життя. І. Крип'якевич поінформував свого читача про визначні наукові й організаційні здобутки вчителя, налагодження ним наукового діалогу із західноукраїнськими колегами, розбудову школи українознавців тощо. Та всі ці

здобутки зруйнувала радянська влада, яка від зламу 1920-х – 1930-х рр. не вважала за потрібне маскувати свою шовіністичну природу й відродила найбільш огидні дискримінаційні практики стосовно українства. Все це провіщало трагічний кінець життя М. Грушевського. Атестуючи його смерть втратою національного масштабу, І. Крип'якевич наголосив, що «він писав нам нашу історію, і творив нам нашу історію». Відзначимо, що своїм спокійним тоном й інформативністю змісту ця перша біографія М. Грушевського привернула зацікавлену увагу читачів, про що йшлося у рецензіях на книгу [119].

Ще масштабнішу реконструкцію життєпису Великого Українця під промовистою назвою «Президент» у 1937 р. запропонували М. Остапович і О. Білозерський. Подібно до І. Крип'якевича, вони також базувалися на автобіографіях самого М. Грушевського та спогадах про нього ближчих колег. На відміну від щойно проаналізованого життєпису, автори більш ретельно зосередилися на критиці львівським професором політики української репрезентації у віденському парламенті й звернули увагу на виняткову проникливість його передбачення, що політика «малих діл» нерідко є зрадою принципових національних вимог і всеукраїнської соборності [187, с. 37-42]. У відповідь, твердять автори, галицькі діячі розгорнули масштабне шельмування заслуженого вченого і фактично випровадили його з краю, подібно до того, як вони це в ХІХ ст. зробили з іншим Михайлом – Драгомановим.

Подібною докладністю було позначено реконструкцію авторами суспільно-політичної праці М. Грушевського на підросійській Україні. В аналізованій книзі доволі розлого було змальовано різнопланову активність львівського професора з національно-культурного освідомлення загалу й працю вченого над підвищенням рівня політичної культури інтелігенції. Говорячи про лідерство історика в українському русі на початку ХХ ст. чимало було сказано і про його внесок у розбудову Товариства українських поступовців. Саме ця активна національна праця, йшлося в книзі, зробила М. Грушевського ворогом усіх імперськи мислячих росіян і зумовила його арешт і заслання в роки Першої світової війни.

Але переслідування одного з лідерів українства лише піднесло його громадський авторитет, тож після падіння царату він був мало не одностайно обраний головою першого парламенту відродженої України. Висвітлюючи революційну главу політичного життєпису «батька Грушевського», М. Остапович і О. Білозерський цілком обстоюють рацію його вчинків. Так, тогочасне полівіння вченого вони пояснюють потребою зблизитися з українським селянством як найчисленнішим прошарком нашого народу. Також і автономістську риторику голови парламенту в книзі виправдовувалося скромним рівнем тогочасних домагань українства, яке в своїй масі навіть не мріяло про державну суб'єктність. Натомість, коли російські шовіністи вирушили війною на схід, то саме М. Грушевський став ініціатором проголошення державної незалежності, до якої готував українську громадськість два десятиліття поспіль. З огляду на таку інтерпретативну оптику, гетьманський переворот також був поданий у дусі його критики самим М. Грушевським. Доказом його політичної зрілості як лідера нації в очах авторів була збірка його статей «На порозі Нової України», що її змістові у книзі було відведено спеціальну розлогу увагу.

Еміграцію голови парламенту автори подали читачеві як вимушений крок і як спробу вченого розгорнути широку інформаційну кампанію на підтримку української справи серед політикуму Західної Європи. З цією метою, йдеться в книзі, М. Грушевський налагодив видання часописів, започаткував культурно-просвітницькі товариства, розбудував високошкільні студії й дослідні інституції. Таку масштабну акцію атестовано найсоліднішим доробком української міжвоєнної еміграції. Разом із тим, народницьке виховання М. Грушевського штовхало його на Батьківщину, адже лише там він міг найбільше прислужитися своєму народу.

З огляду на таке пояснення, рееміграцію вченого М. Остапович і О. Білозерський подали як крок зважений, виправданий і жертвний. Своє бачення автори звично для біографів М. Грушевського аргументують масштабністю й плідністю розгорнутої ним різноманітної культурної праці. Втім, цей успіх і став причиною щоразу сильніших більшовицьких атак на академіка,

яких настрашили його впливи на інтелігенцію. Відтак, німецького історика засилають до Москви, а відтак і Кисловодська, де він помирає за не до кінця нез'ясованих обставин. Але, наголошують львівські публіцисти, позбавивши заслання життя, російські кати не знищили його впливів на співвітчизників. З неприхованим пафосом, М. Остапович і О. Білозерський підсумовують: «І думають окупанти, що мертві уста Його вже не оживлять живих до бою... Але помиляються. Уста Його живі й живий та міцний повстане знову український працюючий народ, щоб здійснити Заповіти: Шевченка і Грушевського» [187, с. 74].

Єдиним, хто серед неукраїнських авторів написав присвячену життю та діяльності М. Грушевського узагальнювальну працю, був його довголітній приятель Ярослав Бідло. У розповідному біографічному ключі, відповідно автобіографій самого історика, автор розкрив його становлення як талановитого організатора української науки, історика, літературознавця, публіциста, громадського та державного діяча. Подібно до інших біографів, чеський учений докладніше зупинився на здобутках львівської доби життя та діяльності М. Грушевського, як найпліднішого okresу творчої активності [300].

Пояснюючи чеському читачеві масштабність суспільно-політичної та просвітницької діяльності колеги, Я. Бідло акцентував її ефективність для модернізації всіх сторін життя українського народу. Із симпатією змалювавши державотворчу діяльність голови Центральної Ради, дослідник підвів читача до природності його рішення повернутися в Україну. Останнє, пояснив Я. Бідло, було зумовлено не лише науковими планами вченого, але і його світоглядними переконаннями у необхідності невідступно бути зі своїм народом як у радісні, так і в трагічні періоди його буття [300, с. 7–9]. Подібно до українських публіцистів з республіканського табору, слушність такого кроку Я. Бідло узагальнює солідними культурно-науковими здобутками радянської доби діяльності академіка. Як сповнені трагізму, чеський учений змальовує останні роки життя М. Грушевського, котрий попри хронічне погіршення здоров'я, працював науково до останніх днів.

Важливою була остання мемуарна частина книги, в якій Я. Бідло поділився зі своїм читачем особистими спостереженнями від багаторічного знайомства з М. Грушевським. Головно рисою його особистості автор назвав небуденну енергійність і практичну діловитість. Надзвичайно цікавими є свідчення чеського вченого про останню зустріч з українським колегою напередодні його повернення в Україну. У довірливій прощальній розмові М. Грушевський, зі слів Я. Бідло, сказав, що вирішив змиритися з українською більшовицькою владою з огляду на те, що подальшу боротьбу з нею вважає марною справою, яка ризикує остаточно вичерпати ресурс виснаженої в тривалій боротьбі української нації [300, s. 34]. Масштабність національного служіння автора «Історії України-Руси» чеському читачеві доводив доданий до книги хронологічно укладений перелік головних наукових праць українського історика.

Певним підсумуванням грушевськознавчої меморіальної рефлексії мала стати задумана І. Крип'якевичем збірка дослідницьких і мемуарних статей на пошану М. Грушевського. Як з'ясувала дослідниця цього історіографічного сюжету Світлана Панькова, саме тогочасний голова Історично-філософічної секції НТШ розробив структуру видання, намітив його зміст та окреслив авторський колектив, в якому, поряд із самим ініціатором, були В. Дорошенко, Д. Коренець, І. Свенціцький, І. Раковський, М. Мочульський, І. Витанович, М. Андрусак та Я. Пастернак [362]. Відомо, що серед цих авторитетних дослідників М. Андрусак планував подати статтю «Політична роля М. Грушевського», а М. Мочульський готував спогади про конфлікт львівського професора з гадяцькими політиками. На жаль, через фінансові проблеми та неможливість зібрати намічені статті в окреслені терміни, реалізувати задуманий проект не вдалося, проте він став поштовхом до підготовки окремих студій, які були опубліковані пізніше в різних виданнях.

Доволі подібною була й доля 156-го тому «Записок НТШ», що був сформований у 1939 р., проте через початок Другої світової війни й подальшу галопуючу радянізацію західноукраїнських теренів так і не з'явився друком. Дослідник цього історіографічного сюжету Олег Купчинський встановив, що в

цьому томі було заплановано низку матеріалів грушевськознавчого змісту [312]. Більшість з них фокусувалися на аналізі інтелектуального доробку Великого Українця. Втім, були й такі, які представляли читачеві масштабність культурно-національної освідомлюючої праці М. Грушевського. Чимало з матеріалів цього невиданого тому «Записок НТШ» збереглися й були оприлюднені в діаспорній періодиці протягом другої половини минулого століття.

Зрештою, слід згадати і про археографічну складову меморіальної грушевськіани. Мовиться про те, що на сумну звістку з Кисловодська чимало знайомих і приятелів М. Грушевського відгукнулися спогадами про їхню співпрацю і спілкування. Це здебільшого були невеликі за обсягом дописи, які з'являлися на шпальтах західноукраїнської й еміграційної періодики. Для прикладу згадаємо львівські газети, що протягом 1934-1939 рр. опублікували на своїх сторінках низку мемуарних дописів. Так, М. Ковалевський на шпальтах «Діла» опублікував допис «Як проголошено самостійність України. Світлій пам'яті М. С. Грушевського» [121]. У цьому ж часописі з'явилися й мемуарні рефлексії О. Лотоцького «Діяльність М. Грушевського» [149]. В свою чергу Ф. Дудко у «Новому часі» виступив зі статтею «Пам'яті Великої людини (Мої спомини про Мих. Грушевського)» [92]. Таких прикладів можемо навести чимало. Ще більш кількісно значущими були спогади сучасників Великого Українця, які вийшли протягом другої половини 1930-х рр. і в яких неодмінно інтерпретувалися ті чи інші факти його політичної біографії.

Висновки до четвертого розділу.

Як засвідчив проведений аналіз, у меморіальній грушевськіані домінуючим дискурсивним трендом стало повернення й переосмислення таких метафор стосовно спадщини Грушевського-політика як «будитель», «Всеукраїнець» і «батько». З огляду на трагічні обставини смерті вченого – зацькованого одвічним ворогом українців бранця – ці характеристики набули загального поширення в публіцистиці національно-демократичного табору. Його представники воліли виопуклювати успішність національного служіння вченого у довоєнні часи й

всіляко пом'якшувати прорахунки, здійснені за доби Центральної Ради та на еміграції. Відтак ними було поширено слушну тезу про послідовний патріотизм і принципове народолюбство Грушевського-політика, які спонукали його перейнятися соціалістичною риторикою мас у революційні часи та дещо пізніше шукати порозуміння з більшовицькими зверхниками українських земель. Поряд із цим, політичні помилки діяча пом'якшувалися змалюванням ефективності його культурно-просвітницької й науково-організаційної праці за будь-яких некорисних для національної культури обставин.

В той же час, опоненти М. Грушевського з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків. З огляду на трагізм смерті вченого, вони відмовилися від закидів про зраду ним національних інтересів, але надалі узасаднювали тезу про «доброго історика – поганого політика», який помилково отримав до рук державне кермо. З різним ступенем емоційності говорячи про прорахунки Грушевського-політика, його опоненти не завдавали собі праці контекстуальніше подивитися на проблему і врахувати як настрої мас, так і неготовність тогочасних лідерів до несподіваної незалежності. Відтак автор «Історії України-Руси» був визначений ними головним винуватцем за поразку Визвольних змагань.

Західноєвропейські оглядачі українського руху або транслиували своїм аудиторіям тези національно-демократичної публіцистики (насамперед, чеські й німецькі інтелектуали), або продовжували традицію демонізації постаті Грушевського-політика як руїнника узвичаєного традицією домінування імперських націй на українських землях (найбільше – ендеки й правомонархісти). Втім, як симпатичні політичній акції голови Центральної Ради, так і її опоненти чи профанатори були одностайними в тому, що в особі М. Грушевського український народ втратив одного зі своїх найвизначніших синів.

Висновки

1. Дослідження історіографічних спроб звернення до рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в інтелектуальному просторі його доби довело чималий інтерес до цього сюжету протягом тривалого періоду ХХ – першої чверті ХХІ ст. Водночас виявлено, що попередні спроби звернення до проблеми обговорення у середовищі сучасників громадського служіння автора «Історії України-Руси» позначені епізодичністю й підпорядкованістю іншим історіографічним питанням. З огляду на це актуалізовано коло перспективних проблем, що визначені як завдання дисертаційного дослідження.

2. Проведена евристична робота уможливила виявити різножанрові комплекси джерел. Залучений масив джерельних матеріалів віднесено до групи текстів, що фокусуються на осмисленні спадщини Грушевського-політика; матеріалів, в яких обговорювався феномен його наукового й культурного служіння; джерел контекстуального характеру, покликаних дати розуміння епохи модерного відродження. Підсумовано, що інформаційний потенціал залучених джерел уможливив досягти поставлених мети і завдань дослідження.

3. Узасаднено, що найбільш відповідною концептуальною рамкою роботи є модель культурно-інтелектуальної історії, яка орієнтує дослідника на міждисциплінарність і контекстуальність. Відповідно до обраної теоретичної моделі був підібраний дослідницький інструментарій, що поєднав евристичні можливості принципів, методів і методичних прийомів. Підсумовано, що запропонований інструментарій дав можливість коректно дослідити процеси осмислення суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи його доби.

4. З'ясовано, що поштовхом до осмислення сучасниками суспільно-політичної діяльності М. Грушевського став його переїзд до Львова, де він посів першу в історії нашої культури кафедру минулого українського народу. Попри небажання займатися біжучою політикою, отримана посада перетворила професора на публічного інтелектуала, змушуючи висловлюватися стосовно

назрілих проблем національного життя. Вже перші громадські виступи М. Грушевського показали його оригінальним мислителем, який має чітке розуміння національних пріоритетів і шляхів їх реалізації. Ці виступи отримали дедалі інтенсивніше обговорення з боку його сучасників – перше українських, а згодом і зацікавлених феноменом українського руху європейських оглядачів.

Осмислення сучасниками особливостей бачення професором широкого спектру питань (розвитку національної школи, прав української мови, єднання національних сил, подолання партикулярних настроїв, польсько-українських взаємин тощо), в короткому часі призвело до появи й устійнення низки оціночних оптик національно-демократичного (інтелектуальне коло газети «Діло»), консервативно-клерикального (О. Барвінський і редакція часопису «Руслан»), москвофільського (об'єднані довкола газети «Галичанин» інтелектуали), малоросійсько-правомонархічного (Т. Флоринський та публіцисти часопису «Киевлянин») характеру. Найбільш активно громадські ініціативи вченого обговорювали представники національно-демократичного табору, що визнали його одним зі своїх лідерів. Цей статус засвідчили дописи з нагоди відзначення десятиліття праці М. Грушевського в Галичині, коли він символічно був введений у національний Пантеон поряд із Т. Шевченком і М. Драгомановим. Попри різноманітність, а нерідко й взаємовиключність оцінок, представники згаданих напрямків суспільно-політичного життя висловили солідарне розуміння щодо появи на українській політичній сцені принципового й рефлексивного публічного інтелектуала, якому судилася нелегка роль провідника свого знедоленого народу.

5. Наголошено, що перша російська революція уможливила М. Грушевському поширити свою громадську діяльність на підросійські терени та зануритися в імперське обговорення «українського питання». Популяризуючи свою політичну програму в середовищі наддніпрянців, професор переніс «Літературно-науковий вістник» до Києва; надав очоленому Українському науковому товариству культурно-просвітницький характер; заснував часописи «Село» і «Засів»; консультував українських депутатів державних дум; видавав науково-популярну історичну літературу; пояснював в російських поступових

часописах вимоги модерного українства тощо. Все це отримало чималий резонанс в європейській і українській пресі з обох боків Збруча й призвело до поглиблення виявлених стосовно першого львівського десятиліття життя М. Грушевського тенденцій в осмисленні його суспільно-політичної діяльності.

Доведено, що найбільш зацікавленою й різноманітною в оціночному плані була українська рецепція. Вона виявила, що в цілому оглядачі з національно-демократичного табору були прихильними до громадських ініціатив професора, стрижнем яких були ідеї соборності й послідовної демократизації всіх галузей суспільного життя. Це сприяло зростанню популярності М. Грушевського серед громадськості, що зміцнило його позиції в національному Пантеоні, перетворивши на другу за впливовістю для українців особу після Т. Шевченка. Разом із тим, зростання партикулярних настроїв серед частини галицької й наддніпрянської інтелігенції протягом передвоєнного десятиліття породило критику, нерідко анонімну за формою й брутальною за змістом, соборницької риторики М. Грушевського і його практик з модернізації суспільного життя. Відтак у публіцистиці на шпальтах частини національно-демократичної, консервативної й наддніпрянської періодики було спровоковано заклики професора поступитися партійними і регіональними амбіціями заради загальнонаціональних інтересів. Та попри ці критичні голоси, напередодні Першої світової війни в українській пресі М. Грушевський зазвичай позиціонувався послідовним соборником, що знайшло втілення у метафорі Всеукраїнця.

Певної оціночної еволюції в напрямку бруталізації риторики зазнали й російська (передусім, А. Стороженко, А. Ренніков і С. Щоголев) і польська (Л. Колянковський, Ф.-К. Конечний і Ф. Равіта-Гавронський та ін.) рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Причиною такого загострення тональності стало зростаюче серед еліт наших історичних сусідів переконання в перетворенні українського руху з регіонального феномену на помітний чинник європейської політики. В цій еволюції вони добавали ефект інтенсивної громадської праці професора, передусім його культурно-освідомлюючих акцій. Це пояснює той факт, що суспільно-політичні ініціативи М. Грушевського

сприймалися винятково як загроза узвичаєному домінуванню росіян і поляків над українцями й перешкода їх успішній асиміляції. І хоча деякі російські ліберали (наприклад, О. Погодін) намагалися знайти спільну мову з лідером українства, відмінності у баченні сторонами межі компромісу не залишало шансів на порозуміння. Втім, попри згадану зростаючу демонізацію М. Грушевського, його опоненти, подібно до симпатиків, були одностайними у визнанні лідерського статусу М. Грушевського в українському русі початку XX ст.

6. Доведено, що початок Першої світової війни приніс М. Грушевському зміну способу життя: поневіряння Європою, сповнене небезпек повернення до Києва, арешт і позасудове заслання до російської глибинки. Все це помітно змінило форми і методи його національної праці, зредукувавши її до виступів у пресі й публікацій популярних текстів у західній пресі. Втім, це не вплинуло на інтенсивність рецепції суспільно-політичної діяльності вченого. Адже гвалтовність імперських переслідувань й медійні атаки російської і польської преси перетворили історика на символ українського спротиву. В національному таборі на посилення рефлексії стосовно національного служіння М. Грушевського вплинуло голосне відзначення його півстолітнього ювілею. Незважаючи на роз'єднаність кордонами воюючих держав і перебування в різних політичних таборах, українці виявилися солідарними у визнанні феноменальності національного служіння одного зі своїх лідерів. В багатьох дописах вперше було доведено, що як публіцистична і популяризаційна активність ювіляра, так і його наукова й організаційна праця мали потужний вплив на суспільство, позаяк були спрямовані на модернізацію всіх сторін життя поділених кордоном співвітчизників. Відтак у тогочасній літературі було всебічно узаasadнено провідну роль вченого як публічного інтелектуала загальноукраїнського масштабу.

7. Наголошено, що злетом кар'єри Грушевського-політика стали роки Української революції, коли він очолив парламент відродженої держави – Центральну Раду. Реноме в'язня сумління, авторитет провідного історика, талановитого популяризатора й блискучого публічного інтелектуала призвів до формування та утвердження в українській публіцистиці по обидві сторони Збруча

протягом 1917 р. метафори «батька Грушевського» як беззаперечного лідера народу. Втім, тогочасна мода на соціалістичну риторiku, федералістські й популістські гасла, що захопила також і визначного вченого, поступово формували опозицію до його політичної програми в середовищі націоналістичних (насамперед, Д. Донцов) і консервативних (Д. Дорошенко, В. Липинський, Є. Чикаленка та ін.) інтелектуалів. При цьому особливо відверто свій скепсис стосовно такої ідейної еволюції голови парламенту висловили зазбручанські діячі. Вони відновили окреслену в попередній період критику М. Грушевського як адепта Драгоманівської ідеї українсько-російського порозуміння.

Відверто вороже до публіцистичних виступів і політичної практики вченого поставилися носії малоросійської ідентичності (найсистемніше І. Лінниченко та В. Шульгин) й російські політики всіх партійних відламів, що масово змінили ліберальну риторiku шовіністичною. Змагаючись у демонізації постаті голови Центральної Ради як руйнівника імперії Романових, вони профанували його громадську працю, виставляючи її інспірованою й оплаченою «історичними ворогами слов'янства» акцією. Втім, як прихильники, так і критики діяльності Грушевського-голови парламенту одностайно визнавали його вирішальний внесок у стрімку інституціоналізацію українського руху й перетворення його на зауважального актора східноєвропейської політичної сцени.

8. Доведено, що втрата М. Грушевським лідерських позицій в українському русі після гетьманського перевороту й приходу до влади Директорії, а також стрімка окупація наших земель більшовицькими бандами змусили вченого виїхати на еміграцію. Там він безуспішно намагався віднайти підтримку ідеї незалежної України, а відтак зосередився на осмисленні уроків Визвольних змагань. Ця рефлексія переконала його у слушності сповідуваних у молодості народницьких гасел й підштовхнула до пошуку компромісу з більшовиками з метою повернення на батьківщину для культурної праці в середовищі співвітчизників. Зростання радянофільських настроїв в еміграційній публіцистиці М. Грушевського, попри його тогочасну успішну дослідницьку, науково-організаційну й гуманітарну працю, викликали голосне обурення як у середовищі

колишніх однопартійців (М. Шаповал і його пражська група), так і опонентів з гетьманського (наприклад, Д. Дорошенко і В. Липинський) й націоналістичного (приміром, Д. Донцов та О. Бурнатович) таборів. Тавруючи його хронічне народництво й непозбувні ілюзії стосовно можливостей рівноправної федералізації з одвічним ворогом, вони солідарно покладали провину за поразку незалежницьких змагань на лівацьку риторику вченого і його партійних колег. Напередодні реєміграції симпатиками політичної програми М. Грушевського залишалася лише вузька група «радянців», яких таврували як «зміновіхівців».

Натомість в очах російських і польських оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала успіхи українського руху. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку лідерів ендецького (найбільше Ф. Равіта-Гавронський) і правомонархічного (Ю. Романовський, Є. Єфимовський, О. Волконський й ін.) таборів. Більш спокійною риторикою вирізнялися радянські публіцисти (В. Десняк і П. Любченко). Але й вони, попри намагання інструменталізувати повернення опонента, зневажливо атестували вченого «зміновіхівцем», наголошуючи на поразці його як політика. Втім, всі оглядачі українського руху, незважаючи на поступове дистанціювання М. Грушевського від реальної політики, надалі визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

9. Виявлено, що особливістю останнього десятиліття життя та діяльності М. Грушевського була цілковита відмова від політичної праці, що було головною умовою його повернення на Наддніпрянщину. Втім, масштабне відзначення 60-ліття вченого, «круглі» дати української революції, а найбільше – мужнє протистояння академіка з комуністичним Молохом інтенсифікували обговорення як окремих сюжетів, так і цілісності його національного служіння. Вказано на існування двох протилежних, в оціночному плані, історіографічних тенденцій. Так, комуністичні публіцисти спочатку конструювали образ Грушевського-політика як переможеного опонента й типового «зміновіхівця». Втім, незламність національної позиції академіка, як і посилення тоталітарних тенденцій в

радянській державі, призвели до появи агресивних у дискурсивному плані інтерпретацій – від «батька українського руху» і «класового ворога» до «фашиста» й «монументального жреця українського націоналізму».

Натомість у вільному світі грушевськознавчий дискурс поступово деідеологізувався під впливом науково-організаційних успіхів академіка, його непоступливості тиску комуністичних функціонерів й репресій проти нього і його академічного оточення. Відтак зневажливий образ «зміновіхівця» поступово поступався більш виваженим характеристикам. Так, у публіцистиці республікансько-демократичного табору (наприклад, В. Дорошенко, А. Жук і І. Борщак) бачимо повернення у публічний дискурс метафори «батька Грушевського». Натомість представники націоналістичного (насамперед, Д. Донцов) й гетьманського і петлюрівського (Д. Дорошенко, Л. Чикаленко, Н. Григорієв, Є. Онацький та ін.) таборів протиставили успішність наукової праці академіка його «прорадянським» й «утопічним» суспільним ідеям. Це призвело до устійнення в літературі антиномії «добрий історик – поганий політик». Втім, як симпатизи, так і опоненти й запеклі вороги були єдиними у визнанні епохальності внеску Грушевського-політика в українське громадське життя.

11. Доведено, що передчасна смерть М. Грушевського дала відлік новому, позбавленому можливості зворотного зв'язку, етапу історіографічної рефлексії довкола феноменальності його національного служіння. З'ясовано, що процес меморіалізації М. Грушевського рухався від спроб перших рефлексій у некрологах та під час проведення численних жалобних заходів до започаткування системних студій протягом другої половини 1930-х рр. Виявлено, що в меморіальній грушевськіані домінуючим дискурсивним трендом стало повернення й переосмислення таких метафор стосовно спадщини Грушевського-політика як «будитель», «Всеукраїнець» і «батько». З огляду на трагічні обставини смерті вченого ці характеристики набули загального поширення в публіцистиці національно-демократичного табору. Його представники виопуклювали успішність національного служіння вченого у довоєнні часи й пом'якшували прорахунки доби Центральної Ради та на еміграції. Відтак вони

поширили тезу про послідовний патріотизм і принципове народолюбство Грушевського-політика, які спонукали його перейнятися соціалістичною риторикою мас у революційні часи та дещо пізніше шукати порозуміння з більшовиками. Поряд із цим, політичні помилки діяча компенсувалися змалюванням ефективності його культурної праці за будь-яких некорисних для нації обставин. Водночас, українські опоненти М. Грушевського з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків. З огляду на трагізм смерті вченого, вони відмовилися від закидів про зраду ним національних інтересів, але надалі узасаднювали тезу про «доброго історика – поганого політика».

Західноєвропейські оглядачі українського руху або транслиували своїм аудиторіям тези національно-демократичної публіцистики (насамперед, чеські й німецькі інтелектуали), або продовжували традицію демонізації постаті Грушевського-політика як руїни узвичаєного традицією домінування імперських націй на українських землях (найбільше – ендеки й правомонархісти). Втім, як симпатичні політичній акції голови Центральної Ради, так і її опоненти чи профанатори були одностайними в тому, що в особі М. Грушевського український народ втратив одного зі своїх найвизначніших синів.

12. Насамкінець зазначимо, що подальше дослідження проблеми має певні перспективи. Приміром, плідним видається окреслення кола читачів громадської публіцистики М. Грушевського. Також подальших пошукових зусиль варті спроби реконструкції процесу непублічного обговорення суспільно-політичних ініціатив історика. Доволі перспективними виглядають й подальші джерелознавчі пошуки рецептивних текстів, передусім в західних архівах, позаяк українські материкові колекції здебільшого опрацьовані. Все це має уможливити створення політичної біографії М. Грушевського як колективного міждисциплінарного проекту.

Список використаних джерел та літератури

Джерела.

1. А. Б. [Жук А.]. Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 1.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 158-164.
2. А. Н-ч. Письмо з Петербурга. *Діло.* 1909. Ч. 45. С. 2.
3. Аділь Бек Кулатті. Михайло Грушевський – історик українського народу. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 2.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 59-60.
4. Акад. Грушевський далі в неласці. *Діло.* 1926. 21 берез. Ч. 62. С. 1, 2.
5. Акад. М.С. Грушевський (1866–1934). *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 2.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 41.
6. Андрусяк М. Думки Грушевського про потребу української армії. *Літопис Червоної Калини.* 1935. Число 3. С. 7–8.
7. Андрусяк М. Михайло Грушевський. Перший Президент Української Держави, історик – політик – культурний діяч. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 2.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 122-126.
8. Антонович М. Зізнання Степана Томахівського: коментарі і переклад. *Український історик.* 1972. № 1–2. С. 91–99.
9. Антонович М. Справа Грушевського. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* К.: Веселка, 1992. С. 365–379.
10. Багалій Д. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис). *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 1.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 336-399.
11. Барвінський О. В справі українсько-руського університету. *Руслан.* 1906. Ч. 278.
12. Барвінський Ол. В справі катедри рускої історії. *Руслан.* 1898. Ч. 141.
13. Барвінський Ол. Україна а Галичина й Буковина. *Руслан.* 1907. Ч. 1, 2, 4, 5.

14. Барвінський Ол. Шестиліття кацапсько-народовської консолідації. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 19-44.
15. Бідло Я. Михайло Грушевський. *Грушевський, М. С. Твори* : у 50 т. Т.47. Кн. 1. Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 153-154.
16. Біднов В. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський, М. С. Твори* : у 50 т. Т.47. Кн. 2. Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 227-235.
17. Білоусенко О. [Лотоцький О.]. На громадянському посту. М. С. Грушевський як громадський діяч. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. Т. 47. Кн. 1. Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 109–118.
18. Борковський О. В справі закладання приватних гімназій. *Діло*. 1905. 25 січня.
19. Борщак І. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський, М. С. Твори* : у 50 т. Т.47. Кн. 2. Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 236-250.
20. Бурнатович О. Історична місія України. *Український прапор*. Відень, 1922. Ч. 7. С. 2.
21. Бурнатович О. *Українська ідеологія революційної доби*. Львів; Відень: Накладом "Укр. Прапора", 1922. 118 с.
22. Бурчак Л.И. *Деятели украинского национального освобождения* : (Т. Шевченко, М. Драгоманов, И. Франко, Б. Гринченко, М. Грушевский). Москва: Задруга, 1917. 38 с.
23. В якій цілі? До характеристики метод польської преси. *Діло*. 1914. Ч. 190. С. 1-2.
24. В. [Гнатюк В.] Честь праці! *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. І. 2016. С. 8-13.
25. В. Б–ській. [Боцяновский В.]: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійская Галиція). *Вестник Всемирной Истории*. 1901. № 5. С. 250.
26. В. М. «Найбільший апостол України» (Ювілейна китиця акад. Грушевському). *Діло*. 14 жовт. Ч. 227. С. 2, 3.

27. В.Г. Професор Михайло Грушевський. Професор Михайло Грушевський *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 70-71.
28. Важне рішення. *Вперед!* Львів, 1921. Ч. 128. С. 1.
29. Василенко М. Ілюстрована історія України російською мовою. *Грушевський М.С. Твори : 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2002. Т. 46. Кн. I : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак . 2015. С. 408-410.
30. Василенко М. Проф. М. С. Грушевський як історик. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 97–108.
31. Винниченко В. *Щоденник 1911-1920*. Т. 1. Едмонтон: КІУС, 1980. 499 с.
32. Винниченко В. *Щоденник 1921-1925*. Т. 2. Едмонтон: КІУС, 1983. 700 с.
33. Винниченко В. К. *Заповіт борцям за визволення*. К.: Криниця, 1991. 49 с.
34. Відозва п. М. Грушевського до Українців в Америці. *Нова Рада*. Львів, 1919. Ч. 55. С. 3.
35. Возняк М. Історія національно-культурного зриву наших предків. *Грушевський М.С. Твори : 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2002. Т. 46. Кн. I : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак . 2015. С. 421-426.
36. Волконский А.М. Историческая правда и украинофильская пропаганда. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина*. М.: Москва, 1998. С. 25-130.
37. Волох С.: Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – звідки пішло українство і до чого воно йде... Київ, 1917. *Літературно-науковий вістник*. 1917. Т. LXVII. С. 155–156.
38. Волох С.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. СПб, 1914 г. *Основа*. Одеса, 1915. Кн. I. С. 137-138.

39. ВУАН і Радвлада (Виступ акад. Грушевського на 264 пленумі Укрголовнауки в Києві). *Діло*. 1926. 10 лют. Ч. 30. С. 2.
40. Гаркуша Д. Професор Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 89–93.
41. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 1.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 131-152.
42. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни. *Український археографічний збірник*. К., 1926. Том перший. С. 271-273.
43. Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 1.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 165-173.
44. Геч О. Михайло Грушевський. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 2.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 270-272.
45. Гостина професора Михайла Грушевського в Чернівцях. *Дело*. 1894. Ч. 255. С. 2-3.
46. Грушевський М. Автобіографія, 1926. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського*. К.: "Веселка", 1992. С. 220-240.
47. Грушевський М. В справі руських шкіл і руського театру. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія "Суспільно–політичні твори (1894–1907)". С. 262-269.
48. Грушевський М. Галичина і Україна. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія "Суспільно–політичні твори (1894–1907)". С. 378-482.
49. Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. Київ–Відень: Дніпросоюз, 1921. 576 с.
50. Грушевський М. Крячуть ворони... *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914).* Львів: Світ. 2005. С. 10–19.

51. Грушевський М. Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Ль.: Світ, 2005. Т. 3: Сер. "Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)". С. 20-22.*
52. Грушевський М. Привіт віденського Комітету для львівського Комітету «Голодній Україні». *Діло. 1922. 13 серп. Ч. 141. С. 8*
53. Грушевський М. Спомини. Публікація С.Білоконя. Вступ Ф.Шевченка. *Київ. 1988. №9. С.115-149; №10. С.123-158; №11. С.113-153; №12. С.110-148; 1989. №9. С.114-157; №10. С.122-158; №11. С.112-155; №12. С.111-132; 1993. №2. С.109-125; №3. С.131-142.*
54. Грушевський М. Стара історія. *Діло. 1918. Ч. 102. С. 1, 2.*
55. Грушевський М. Тлінний прах. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)". С. 418-423.*
56. Грушевський М. *Хто такі українці і чого вони хочуть / [Укл., авт. передмови і комент. О.Л. Копиленко]. К.: Знання, 1991. 240 с.*
57. Грушевський М. Шановна Редакціє! *Діло. 1923. 2 груд. Ч. 191. С. 6.*
58. Грушевський М. Що ж далі? (В справі руських гімназій). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". С. 258-261.*
59. Грушевський М. *Щоденник (1902–1914 рр.): у 2 т. / упоряд., вст. ст., комент. С. Панькова; наук. ред. І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. Т. 1: (1902–1907). 544 с.*
60. Грушевський М. *Щоденник (1902–1914 рр.): у 2 т. / упоряд., вст. ст., комент. С. Панькова; наук. ред. І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. Т. 2: (1908–1914). 535 с.*

61. Грушевський М.С. *Твори: У 50 т.* / Редкол. Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 47. Кн. І: Ювілейна грушевськіяна / упор. В.Тельвак. Львів, 2016. 632 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).
62. Грушевський М.С. *Твори: У 50 т.* / Редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 46. Кн. І: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В.Тельвак. Львів, 2015. 632 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).
63. Грушевський М.С. *Твори: У 50 т.* / Редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 46. Кн. II: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938) / упор. В.Тельвак. Львів: Світ, 2015. 512 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).
64. Грушевський Михайло. *Ілюстрована історія України*. Київ–Львів, 1913. 524 с.
65. Д.Г. Політика «чесности з собою». *Тризуб*. Париж, 1926. Число 53. С. 4.
66. Д.Д. [Донцов Д.] Дві революції. *Літературно-науковий вістник*. 1926. Т. ХСII. С. 360–375.
67. Д.Д. [Донцов Д.] Консолідація москвофільства. *Літературно-науковий вістник*. 1926. Т. ХСІ. С. 272–280.
68. Д.Д-ко. [Дорошенко Д.]: Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т.* / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. І. 2016. С. 543-549.
69. Давній. Літературні спостереження. *Тризуб*. Париж, 1930. Число 13 (221). С. 2.
70. Державний замах на Україні. *Діло*. 1918. Ч. 100. С. 1, 2.
71. Десняк Вас. Нещасливий рік для Української еміграції. *Більшовик*. 1924. № 1. С. 2.

72. Дибовський Б. З приводу статті проф. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 134-139.
73. Діяльність проф. Михайла Грушевського за границею. *Нова Рада*. Львів, 1919. Ч. 50. С. 1.
74. До питання про кандидатуру на кафедру російської історії в університеті Св. Володимира професора Львівського університету Михайла Грушевського. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 196-226.
75. До ювілею М. С. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. І. С. 24.
76. Донцов Д. Підстави нашої політики. *Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці*. Львів: Кальварія, 2001. С. 91-242.
77. Дорошенко В. *Великий Каменяр (життя й заслуги Івана Франка). З нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті*. Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1956. 66 с.
78. Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М. Грушевського). *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. І. С. 211-214.
79. Дорошенко В. Історія України проф. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.*; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т. 47. Кн. 1. С. 74–80.
80. Дорошенко В. Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. *Грушевський М.С. Твори* : 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 46. Кн. І: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак . 2015. С. 404-406.
81. Дорошенко В. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. II. 2016. С. 136-140.

82. Дорошенко Вол.: Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України.... *Літературно-науковий вістник*. 1922. Т. LXXVI. С. 278-280.
83. Дорошенко Д. Гетманство 1918 года на Украине (По личным воспоминаниям и документам). *Голос минувшаго на чужой стороне*. Париж, 1927. № 5. С. 133–164.
84. Дорошенко Д. Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М. С. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. І. 2016. С. 29-34.*
85. Дорошенко Д. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. – Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. ІІ. 2016. С. 62-65.*
86. Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле 1901–1914*. Вінніпег–Манітоба, 1949. 164 с.
87. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле 1914–1920*. 2–е видання. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
88. Дорошенко Д.: М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України "Дніпросоюз". Київ–Відень, 1921. *Хліборобська Україна*. Відень, 1921. Книжка третя. Збірник V і VI. С. 217.
89. Дорошкевич Ол.: Мих. Грушевський. Звідки пішло українство і до чого воно йде; Його ж. Якої ми хочемо автономії і федерації; Його ж. Вільна Україна, статі з останніх днів; Його ж. Українська Центральна рада й її універсал... Київ, 1917. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1920. Ч. 1–3. С. 64–65.
90. Дорошкевич Ол.: Мих. Грушевський. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1917. Число четверте. С. 187.
91. Дубровський В.: Мих. Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1917. Число третє. С. 118-119.

92. Дудко Ф. Памяті Великої людини (Мої спомини про Мих. Грушевського). *Новий час*. 1934. № 275. С. 4; № 276. С. 4; № 277. – С. 4.
93. Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков). *Малая Русь*. К., 1918. Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г.). С. 81-86.
94. Ефимовский Е. Возрождающая Россия и ее враги. *Славянская заря*. Прага, 1919. № 24. С. 5-6; № 25. С. 2-3.
95. Ефимовский Е. Роковая годовщина. *Славянская заря*. Прага, 1919. № 96. С. 1.
96. Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т.Д.Флоринского. *Вестник Европы*. 1900. № 1. С. 406–415.
97. Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908-1921 роки / Упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середко, І. Старовойтенко. Вс. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 448 с.
98. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів). *Український історик*. 1968. Ч. 1-4. С. 94-104.
99. Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 119–130.
100. Єфремов С. Благородный осведомитель. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912.. *Украинская жизнь*. 1913. № 2. С. 85–98.
101. Єфремов С. Українське життя й література у 1907 р. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 183-187.
102. Єфремов Сергій. *Щоденники*. К., 1997. 854 с.
103. Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни. *Земля і Воля*. Львів, 1920. № 25. С. 2; № 26. С. 2.

104. Життя та незавершена праця Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 2. С. 82.
105. Завадський В. Національно-персональна автономія. *Літературно-науковий вістник*. 1928. Т. ХСV. С. 159–165.
106. Заїкін В. Сучасна українська історична література. *Українська нива*. Варшава, 1926. Ч. 1-2. С. 3; Ч. 3-4. С. 3; 1927. Ч. 5-6. С. 4; Ч. 3 (8). С. 5; Ч. 5 (10). С. 5; Ч. 7 (12). С. 5.
107. Залізняк М. Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. *Грушевський М.С. Твори* : 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 46. Кн. І : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак . 2015. С. 286-287.
108. Замість відповіді “Триzubові” на його “привітання” М. Грушевському. *Українські вісти*. Париж, 1926. №. 12. С. 3.
109. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы съ кратким очерком истории этого движения, какъ сепаратистско–революціоннаго теченія среди населенія Малоросіи. *Український археографічний збірник*. К., 1926. Том перший. С. 274–354.
110. Изменники. *Славянская заря*. Прага, 1919. № 19. С. 4-5.
111. І. Б. [Борщак І.]. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926). *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 185-187.
112. Ісаїв П. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 2. С. 8-11.
113. К аресту М.Грушевского. *Новое время*. 1914. 2 декабря.
114. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевскаго. К., 1908. 68 с.

115. Кадлець К. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. І. 2016. С. 19-23.*
116. Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії). *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 251–261.
117. Кедровський В. Поворот М. С. Грушевського на Україну. *Вільна Україна*. 1966. Ч. 51. С. 65–66.
118. «Кільчастий дріт» і проф. Грушевський. *Громадська думка*. 1920. Ч. 12. С. 2.
119. Книжечка про Михайла Грушевського. *Рідна школа*. 1935. Ч. 5. С. 77.
120. Ковалевський М. Як проголошено IV Універсалу. Пам'яті Михайла С. Грушевського. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 17-19.
121. Ковалевський М. Як проголошено самостійність України. Світлій пам'яті М. С. Грушевського. *Діло*. 1934. Ч. 324. С. 2.
122. Колянковський Л. Українські задуми та ідеї проф. М. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 227-235.*
123. Конечний Ф. Михайло Грушевський. Галичина і Україна. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 140-144.*
124. Кордуба М. Грушевський про "нашу політику". *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 786–787.
125. Коренець Д. Ювілей науки. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. І. 2016. С. 5-7.*
126. Косенко І. М. Грушевський. Великий історик України та перший президент Української Народної Республіки (1866–1934). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. 2. 2016. С. 273-276.*

127. Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського (за советською пресою і спогадами сучасників). *Український збірник*. Мюнхен, 1954. Книга 1. С. 83–94.
128. Крип'якевич І. Гетьман. З досвідів минувщини. *Діло*. 1918. Ч. 147. С. 2-3.
129. Крип'якевич І. *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*. Львів, 1935. 28 с.
130. Кузеля З. Михайло Грушевський та його діяльність на західноукраїнських землях. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. 2. 2016. С. 130-135.
131. Кулаковскій Ю. Русским людям, именующим себя "украинцами". *Киевлянин*. 1915. № 258. С. 1.
132. Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності). *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. 1. 2016. С. 198-200.
133. Кульчицький Л. Політика руських національних угруповань. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 338-340.
134. Лакиза І. Михайло Сергієвич Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності). *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. 1. 2016. С. 174-181.
135. *Ленинский сборник*. Под редакцией В.В. Адоратского, В.М. Молотова, М.А. Савельева, В.Г. Сорина. М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. Т. XXX. 330 с.
136. Левицький К. *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 на підставі споминів*. Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. 736 с.
137. Ленчик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 123–131.
138. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому). *Украинский сепаратизм в России*.

Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. М.: Москва, 1998. С. 253-279.

139. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*: Твори. Політологічна секція. К., Філадельфія, 1995. Т. 6. Кн. 1. 470 с.

140. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Хліборобська Україна. 1922-1923. Книжка четверта. Зб. VII і VIII. С. 97-108.*

141. Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Л.: Світ, 2002. Т. 1: Сер. "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". С. 217–219.*

142. *Листи Ганни Берло до Олександра та Богдана Барвінських / Нац. акад. наук України, Львів. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; [упоряд. Олександр Дзьобан, відп. ред. Мирослава Дядюк]. Л. : [б. в.], 2011. 180 с.*

143. *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. Львів-Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. 266 с.*

144. *Листування Михайла Грушевського = The Correspondence of Mykhailo Hrushevs'kyi; упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Т. І. Київ [та ін.]: [б. в.], 1997. 398 с.*

145. *Листування Михайла Грушевського. Т. IV / упоряд. С.Панькова, В. Пришляк. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: УІТ, ВД "Простір", 2008.*

146. Лозинський М. Життє і діяльність Івана Франка. *Вісник СВУ*. 1917. Ч. 155. С. 388.

147. Лозинський М. Михайло Грушевський (25-ліття його літературної діяльності). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. I. 2016. С. 25-28.*

148. Лоський К.: Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради. *Книгарь. Літопис українського письменства*. К., 1918. Число сьоме. С. 401–402.
149. Лотоцький О. Діяльність М. Грушевського. *Діло*. 1934. Ч. 321. С. 3; Ч. 322. С. 3; Ч. 323. С. 4.
150. Лотоцький О. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. 2. 2016. С. 74-77.*
151. Лотоцький О. *Сторінки минулого*. Варшава, 1933. Ч. 2. 486 с.
152. Лотоцький О. *Сторінки минулого*. Варшава, 1934. Ч. 3. 365 с.
153. Лукич Л. [Левицький В.]. Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. *Грушевський М.С. Твори : 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 46. Кн. І : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак . 2015. С. 224-226.*
154. Любченко П. Чотири роки української еміграції. *Червоний шлях*. 1923. № 2. С. 111–130
155. М. Г. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. 2016. С. 92.*
156. М. Р. [Рубач М.] Грушевский Михаил Сергеевич. *Большая советская энциклопедия*. М., 1930. Т. 19. С. 673-676.
157. Магміт Б. Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського. *Шляхи*. Львів, 1917. Річник IV. С. 362-376.
158. Мазон А. Некролог. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. 2016. С. 286-287.*
159. Мартос Б. Перший Універсал Української Центральної Ради. *Календар-альманах УНСоюзу на 1967 рік: Золоті роковини 1917-1967. Держзі Ситі: “Свобода”, 1967. С. 19-33.*
160. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. *Український історик*. 1973. Ч. 3-4. С. 99-112.

161. Маршинський А. Спомини (1884–1888 р.). *Дніпро. Календар–альманах*. Львів, 1923. С. 79-98.
162. Мезько О. [Оглоблин О.]. Українська історична наука під Советами 1920–1930-х рр.. *Визвольний шлях*. Лондон, 1951. Ч. 4-5 (с. 36-41), 6 (с. 27-33), 7 (с. 17-22), 8 (с. 9-12).
163. Михайло Грушевський (з приводу 25-ліття його письменської, наукової і громадської діяльності). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. І: Полеміка (1895–1914). С. 35-36.
164. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* – Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 1-3.
165. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* – Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 80-81.
166. Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* – Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 109-115.
167. *Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930–ті роки)*. Зб. документів і матеріалів. К., 1997. 183 с.
168. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала "Киевская Старина"), Киев, 1899. *Вестник Европы*. 1899. № 11. С. 394–402.
169. Млиновецький Р. *Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917-1918 рр.* Б.м.: Гомін України, 1970. 568 с.
170. Могилянський М. М. Грушевський. Культурно-національний рух (движение) на Україні в XVI-XVII віці. *Грушевський М.С. Твори : 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2002. Т. 46. Кн. I : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак . 2015. С. 401-402.
171. Могилянський Мих. Вбивство. *Червоний шлях*. 1926. № 1. С. 53–55.
172. Мончаловский О.А. *Литературное и политическое украинофильство*. (Отпечатка из "Галичанина"). Львов: Типография Ставропигийского Института, 1898. 190 с.

173. Мончаловский О.А. Мазепинцы (Отпечатка из "Галичанина"). *Живые вопросы*. 1900. С. 41–85.
174. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. К.: ДВУ, 1928. Кн. 3. С. 276–284.
175. Мухин М. Проф. М.Грушевський (1866–1934). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 293–322.*
176. Н.Г. [Григорійв Никифір]. На сковороді. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. I. С. 203–204.*
177. Н.Д. (Полонська-Василенко Н.) З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського). *Україна*. Париж, 1953. Ч. 9. С. 744–747.
178. На оден шлях (Проф. М. Грушевський до Американських Українців). *Діло*. 1920. 5 лют. Ч. 30. С. 4.
179. Національне питання в комуністів. *Діло*. 1923. 24 листоп. Ч. 188. С. 1.
180. Новенко М. Бібліографія (Мих. Грушевський. Вільна Україна..., Якої ми хочемо автономії і федерації..., Хто такі українці і чого вони хочуть..., Звідки пішло українство і до чого воно йде...). *Нова Рада*. 1917. Ч. 84. С. 4.
181. Новенко Мод.: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Київ, 1917; Українська Центральна Рада й її універсали, перший і другий. Київ, 1917. *Літературно-науковий вістник*. 1917. Т. LXVII. С. 344–345.
182. Новицький В.: Академік М.С.Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії. *Україна*. 1930. Кн. 42. Липень-серпень. С. 146–147.
183. Огляд преси. *Воля*. Відень, 1919. Т. 3. Ч. 1. С. 184–185.
184. Олелько Г. Обриси діячів. Михайло Грушевський. *Універсальний журнал*. Двохтижневик. К., 1918. Жовтень. С. 8–9.

185. Онацький Е. Пам'яті Великого Українця. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 43-51.*
186. Онацький Є. Три постаті – три символи. *Самостійна думка*. 1932. Число 6–7. С. 1-4.
187. Остапович М., Білозерський О.П. *Президент: Життя і діяльність М. Грушевського*. Львів: Самоосвіта, 1937. 62 с.
188. П. [Петлюра С.] “На українські теми” Проф. М.Грушевського. *Рада*. 1907. № 120. С. 2–3.
189. П. В-й [Грінченко Б.] Свято у Львові. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. I. С. 14-16.*
190. Павлик М. З “Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 94-108.*
191. Пальме А. М. Грушевський як особистість. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. I. С. 261-266.*
192. Пани Барвинській и Грушевській / Новинки. *Галичанин*. 1898. Ч. 143. С. 2.
193. Під приманчиво-сензаційною назвою..... *Діло*. 1914. Ч. 98. С. 1, 2.
194. Піснячевський В. З хвиль життя. Маленький фельєтон. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 188-190.*
195. Побіда "тоже – Малороса". *Буковина*. 1908. Ч. 55. С. 2–3.
196. Поворот до Київа професора М. Грушевського. *Діло*. 1917. Ч. 89. С. 1.
197. Погодін О. Про деякі національні проблеми Росії. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 261-265.*

198. Погонченкова О. Рецепція: поняття, явище, проблема. *Людинознавчі студії* : зб. наук. праць ДДПУ. Дрогобич : ВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 30 : Філософія. С. 204-217.
199. Помер Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 83-84.
200. Померла людина – не померла ідея!... Пам'яті Михайла Грушевського. Промова голови УНДО д-ра Дмитра Левицького на жалібному засіданні членів УНДО у Львові 28 ц.м. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 4-6.
201. Правобережець В. [Липинський В.] Замітки на полях демократичної преси. Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Збірник II, III і IV. – С. 173–179.
202. Промова наркома освіти УСРР акад. В.П. Затонського на похоронах акад. М.С. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 57-58.
203. Проф. Бідльо про М. Грушевського. *Діло*. 1926. 3 жовт. Ч. 218. С. 1–3.
204. Проф. Грушевській / Новинки. *Галичанин*. 1901. Ч. 154. С. 3.
205. Проф. Грушевській и петроградская академія наукъ. *Галичанин*. 1907. Ч. 281. С. 2.
206. Проф. Грушевський в Києві. *Вісті ВУЦВК*. 1924. № 37. С. 1.
207. Проф. Грушевський в Парижі. *Український прапор*. Відень, 1919. Число 9 й 10. С. 4.
208. Проф. Грушевський про правно-державне становище України. *Діло*. 1917. Ч. 174. С. 3.
209. Проф. М.Грушевський (3 нагоди ювілею 40-літньої бейраці). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. I. С. 215-218.
210. Проф. Мих. Грушевський арештований? *Діло*. 1929. 29 січ. Ч. 20. С. 4.
211. Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності. *Український прапор*. Відень, 1920. 13 марта. С. 1.

212. Проф. Михайло Грушевський. *Голова Української Центральної Ради*. К.: Друкарня Т-ва "Криниця", 1917. 30 с.
213. Проф. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 79.
214. Проф. Михайло Сергієвич Грушевський (3 нагоди 25-літнього ювілею). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 41-42.
215. Проф. Т.Д.Флоринский. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности. *Галичанин*. 1900. Ч. 15–19, 21–42, 51, 54.
216. Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. I.* Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 81–85.
217. Професор Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 94-96.
218. Равіта-Гавронський Фр. Руське питання щодо Австрії і Росії. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 320-327.
219. Рахманний Р. На шляху до Великої України. *Нові дні*. 1967. Ч. 205. С. 9-12.
220. Ренников А. *Самостийные украинцы. Сатирические очерки украинского движения*. Спб., 1914. 117 с.
221. Розвиток подій в Києві. *Діло*. 1918. Ч. 101. С. 1-2.
222. Роман В. Рабська психика. Замість привітання на ювілей (Фельєтон). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т.47. Кн. 1. С. 207-210.
223. Романовский Ю.Д. Украинский сепаратизм и Германия. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина*. М.: Москва, 1998. С. 296-312.

224. Росоха С. М. Грушевський і сучасна укр. молодь. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.*; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2016. Т. 47. Кн. 2. С. 116-117.
225. Рубач М. А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського). *Червоний шлях*. 1932. № 5-6. С. 115-135; № 7-8. С. 118-126; № 11-12. С. 127-136.
226. С. М. Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. II. 2016. С. 107-108.
227. С.-Р.: "Борітеся – поборите", Закорд. Орган Укр. П. С. Р. Під редакцією Комітету, Ч. 1-5 і 7-9, 1921 р. Відень. *Вільна Спілка. Неперіодичний орган літератури, науки та громадського життя*. Львів, 1921. Жовтень. Число 1-ше. С. 153.
228. Садовський В. Центральна Рада та її роля в відновленні української державности. *Тризуб*. Париж, 1927. Число 16 (74). С. 7–12.
229. Сакада Л. *"Український історик": Генеза, тематика, постаті*. Нью-Йорк, Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 328 с.
230. Саликовский Ал. Пять лет. *Украинская жизнь*. 1916. № 12. С. 1-16.
231. Свято української культури. Величавий ювілей проф. М. Грушевського. (Власна телеграма). *Діло*. 1926. Ч. 223. С. 4.
232. Семигорченко. Блудна політика. *Українське слово*. Берлін, 1921. Ч. 27. С. 1-2.
233. Сімович В. Велика індивідуальність. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. II. 2016. С. 35-37.
234. Сірка А., Сірка Й. М. Грушевський у спогадах В. Леонтовича. *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 88–90.
235. Смерть Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 90-91.

236. Споръ проф. Грушевского съ п. Барвинскимъ / Новинки. *Галичанин*. 1898. Ч. 164. С. 3.
237. Справа українсько-руської мови на Київському археологічному з'їзді й участь в нім Товариства. *Записки НТШ*. 1898. Т. XXIX. С.2.
238. Справоздання Союзу «Голодним України». *Діло*. 1920. 7 лип. Ч. 111. С. 5.
239. Ссылка М.С.Грушевского. Подготовил Павел Елецкий. *Минувшее: Исторический альманах*. 23. Спб.: Издательство Феникс, 1998. С. 207-262.
240. Стахів М. (упорядкував) Деякі матеріали про світогляд Грушевського. *Записки НТШ*. Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1876–1976). Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. С. 221–236.
241. Стахів М. Проблеми суспільно–політичного світогляду Івана Франка. *Записки НТШ*. Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110–річчя народин і 50–річчя смерти Івана Франка. Ч. 1. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. С. 83–102.
242. Стороженко А.В. *Происхождение и сущность украинофильства*. Второе издание. Киев: Типография С.В.Кульженко, 1912. 58 с.
243. Тад. Ст. Гр. [Грабовський Т.]: Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітної наукової праці в Галичині (1894–1904). *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. І. 2016. С. 527-530.
244. Телеграма міністра М. Терещенка до проф. М. Грушевського. *Діло*. 1917. Ч. 123. С. 2.
245. Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данілевського. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Т. ССLXX. Львів, 2017. С. 313–334.
246. Тельвак В. Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 219–225.
247. Тельвак В. В., Тельвак В. П. «Страшенно важно зберігти в се время люте живий партійний осередок» : листи Михайла Грушевського з бібліотеки

- Національного інституту ім. Оссолінських. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 166–182.
248. Тельвак В., Гирич І. Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 159–171.
249. Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 244–256.
250. Тельвак В., Радченко О. «Справа проф. Грушевського у Львові» з фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. 2021. Кн. 4. С. 403–415.
251. Тельвак В., Радченко О. Листи Леопольда Карла Гетца до Михайла Грушевського. *Архіви України*. 2018. № 1. С. 244–254.
252. Тельвак В., Радченко О. Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського. *Архіви України : науково-практичний журнал*. Київ, 2018. № 2–3 (313–314). С. 212–226.
253. Тіхий Ф. Михайло Грушевський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. І. С. 156–157.*
254. Товариство ім. Шевченка / Новинки. *Галичанин*. 1901. Ч. 223. С. 3.
255. Томашівський С. *Під колесами історії: Нариси і статті*. Берлін: Українське слово, 1922. 102 с.
256. [Томашівський С.] “Наша політика” і професор М.Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського. *Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. С. 113–144.*
257. [Томашівський С.] Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка. *Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. С. 168–185.*
258. *Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел*. Выпуск I. Сборник статей по малорусскому вопросу. Одесса, 1919. 119 с.

259. Труш І. Проект українського театру у Львові і публіка. *Артистичний Вісник*. 1905. Зош. 2-3. С. 14-15.
260. Узємбло А. Світлої пам'яті Михайла Грушевського. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. II. С. 89.*
261. Українська Равенна. Проф. М. Грушевський у Чернигові. *Діло*. 1924. 31 серп. Ч. 192. С. 2, 3.
262. Українське «питання ввєховство». *Діло*. 1924. 17 січ. Ч. 11. С. 2.
263. Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського. *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 788–789.
264. Феденко П. *Михайло Грушевський в науці й політиці*. Нью-Йорк; Детройт, 1967. 16 с.
265. Федорців Ф. Воля народу. *Діло*. 1926. 3 жовт. Ч. 218. С. 1–2.
266. Флоринский Т. *Малорусский язык и "українсько-руський" литературный сепаратизм*. Спб., 1900. 163 с.
267. Флоринский Т. О самостоятельности малорусской литературы. *Галичанин*. 1899. Ч. 19, 21, 24.
268. Флоринський Т. “Наукове товариство імени Шевченка” і створювана ним наукова “українсько-руська” мова. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2024. Т. 48. Кн. I: Полеміка (1895–1914). С. 59-71.*
269. [Флоринский Т.] «Украинській» сепаратизм и народная школа. *Галичанин*. 1907. Ч. 167. С. 2; Ч. 168. С. 2.
270. Франко І. *Зібрання творів у 50 т. Т. 49 : Листи (1886-1894) / [ред. тому Ф. П. Погребенник ; упоряд. та комент.: Н. О. Вишневська та ін.]. Київ : Наукова думка, 1986. 809 с.*
271. Франко І. *Зібрання творів у 50 т. Т. 50 : Листи (1895-1916) / ред. тому М. Д. Бернштейн. Київ : Наукова думка, 1986. 702 с.*
272. Франко І. Львівський театр і народня честь. *Літературно-науковий вістник*. 1905. Т. 29. С. 122-132.

273. Х. Гринько проти Грушевського! *Діло*. 1925. 12 трав. Ч. 102. С. 2.
274. Х.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. Львів, 1935. 28 с. *Життя і знання*. 1935. Ч. 2 (89). С. 59.
275. Хоткевич Г. “Літературно-науковий вістник”. *Діло*. 1911. Ч. 10. С. 1–3.
276. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. : [у 4 т.]; Укр. соціол. ін-т. [Відень] : [б.в.], 1922. Т. 4 . 192 с.
277. Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола*. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. М.: Москва, 1998. С. 133-252.
278. Центральна Рада проти приказу ген. Айхгорна в справі засівів. *Діло*. 1918. Ч. 92. С. 2.
279. Чикал-бей [Чикаленко Л.]. Замість привітання на ювілей (Фельєтон). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2016. Т. 47. Кн. І. С. 205-206.
280. Чикаленко Є. *Щоденник (1918-1919)*. К.: Темпора, 2011. 424 с.
281. Чикаленко Є.Х. *Спогади (1861-1907)*: В 3-х ч. Львів, 1925. 520 с.
282. Чикаленко Є.Х. *Щоденник 1907-1917*. Львів: Червона калина, 1931. 496 с.
283. Чіпка Галактіон. Михайло Галицький. *Діло*. 1926. 3 жовт. Ч. 218. С. 5.
284. Чубатий Р. Спогади про Івана Франка. *Визвольний шлях*. 1967. № 6. С. 711–720.
285. Шабля В. Великі роковини. *Тризуб*. Париж, 1927. Число 16 (74). С. 16-19.
286. Шаповал М. Новітнє яничарство. *Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного й економічного життя*. Прага, 1922. Ч. 8-9. С. 1-6.
287. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського. *Розбудова держави*. 1994. № 3. С. 58-59.
288. Шульгин В. Малая Русь. *Малая Русь*. 1918. Выпуск первый. С. 2-5.

289. Шульгин О. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М.С. Твори*: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. II. 2016. С. 288-292.
290. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України. *Тризуб*. Париж, 1934. Число 46-7 (452-3). С. 2-5.
291. Щеголев С. Н. *Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма*. Киев: [б. и.], 1912. 588 с.
292. Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866–1926. *Грушевський М.С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. I. 2016. С. 231-321.
293. Ювілей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. Михайла Грушевського. *Діло*. 1916. № 298. С. 1–2.
294. Ювілей Михайла Грушевського. *Українське слово*. 1916. Ч. 299. С. 2.
295. Як проживає проф. М. Грушевський. *Діло*. 1932. Ч. 116.
296. Грушевський М. Якъ мене спроваджено до Львова. *Діло*. 1898. Ч. 137. С. 1 – 2.
297. Яцимівський О.І.: Науковий збірник, присвячений професорові М.Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його Десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). *Грушевський М.С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. I. 2016. С. 553-562.
298. ***. *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 777–778.
299. *Aticus* [Вороний М.] “Літературно-науковий вістник” (Книжка I, II, III, IV й V). *Рада*. 1911. № 119. С. 2–3.
300. Bidlo J. *Michal Hruševs'kyj*. Praha: Nàkladem České Academie Věd a Umění, 1935. 43 s.
301. Ciekawa enuncya prof. Hruszewskiego. *Gazeta Wieczorna*. Lwów, 1915. № 2572.
302. Enuncjacja prof. Hruszewskiego. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 1915. № 427.

303. *Le "Peuple Ukrainien" par un Petit-russien de Kief*. Nancy-Paris-Strasbourg, 1919. 42 p.
304. Oryentacya rosyjska ukraińców rosyjskich. *Ilustrowany Kurjer Codzienny*. Kraków, 1915. № 297.
305. Rawita-Gawroński Fr. *Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku*. Zarys polityczno–historyczny. Warszawa - Kraków - Lublin - Łódź - Poznań - Wilno – Zakopane, б.р.. 239 s.
306. Spectator [Лотоцький О.]. Проф. Флоринський і українсько–руське письменство. Відбитка з "Літературно–Наукового Вістника" за 1900 р. 24 с.
307. W. Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве. *Русская мысль*. 1899. Кн. XII. С. 96–104.
308. XI ruský archaeologický sjezd v Kijeve. *Slovansky Přehled*. Praha, 1899. Ročník II. S. 23–26; 85–86.
309. Z. H. [З. Гаєк]. ***. *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 2*. Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 85.

Література.

310. Антонович М. До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим. *Український історик*. 1975. № 1–2. С. 91–99.
311. Антонович М. О.Кониський і М.Грушевський. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 48–63.
312. Антонович О. [Купчинський О.] Про 156-й том «Записок Наукового Товариства імені Шевченка», який не вийшов друком у 1939 році. *Записки НТШ. Праці історико-філософської секції*. Том ССХХІІ. Львів, 1991. С. 430–431.
313. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі. *Український історик*. 2006–2007. № 4 / 1–2. С. 154–182.
314. Биковський Л. Мемуаристика на сторінках «Українського Історика». *Український історик*. 1974. Ч.1–3. С. 173–175.
315. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії. *Визвольний шлях*. Лондон, 1967. № 2. С. 171–181.

316. Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором львівського університету. *Український історик*. 1986. Ч. 3-4. С. 76–81.
317. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства. *Український історик*. 1996. № 1–4. С.19–32.
318. Винар Л. Галицька доба життя Михайла Грушевського. 1894–1914). *Український історик*. 1967. Ч. 1–2. С. 5–22.
319. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 7–20.
320. Винар Л. Історичні праці Івана Франка. *Збірник "Української літературної газети"*. 1956. Мюнхен: Видання "Українського товариства закордонних студій", 1957. С. 48–49.
321. Винар Л. *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*. Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1968. 20 с.
322. Винар Л. *Молодість Михайла Грушевського. 1866–1894*. Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство. 1967. 36 с.
323. Винар Л., Пшеничний Є. Передмова. Грушевський М. *Наша політика*. Дрогобич: Коло, 2003. С. 6-24.
324. Галій М. Як Москва знищила М. Грушевського. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 20–24.
325. Гирич І. *Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко)* / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 1995. 18 с.
326. Гирич І. Внесок "Українського історика" в грушевськознавство. *Український історик*. 1994. № 1–4. С. 102–109.
327. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій*. Львів, 1999. С. 47-64.

328. Гирич І. Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві. *Архіви України*. 2016. №5-6. Вересень-грудень. С. 20-34.
329. Гісцова Л. Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. *Записки НТШ*. Т. ССХХІV. Праці Філологічної секції. Львів, 1992. С. 272-324.
330. Голобуцький О., Кулик В. *Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ - початку ХХ століття*. К.: Смолоскип, 1996. С. 75-77.
331. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 143–156.
332. Горинь В. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ. *Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом, наук. конф.* Львів: Світ, 1995. С. 38–41.
333. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115): Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження (1866–1991). С. 319–332.
334. Грон В.В. Українська радянська історична наука 30-х рр. в оцінках вітчизняної історіографії періоду "відлиги". *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2005. Випуск 80. С. 11–19.
335. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 88–142.
336. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський. *Україна. Наука і суспільство*. К., 1989. Вип. 23. С. 192-201.
337. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 96-125.
338. Калакура Я.С. Категорія "українська історіографія" у системі понять історичної. *Ейдос*. 2011. Вип. 5. С. 289-296.

339. Качмар В. Документи з особової справи Михайла Грушевського про його діяльність у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 122-128.
340. Качмар В. *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX- початок XX ст.)*. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка. 1999. 118 с.
341. Качмар В., Марискевич Т. М. Грушевський і змагання за український університет у Львові. *Михайло Грушевський і Західна Україна*: доп. й повідомл. наук. конф. Л., 1995. С. 25–27.
342. Клименко П. І політик і вчений. *Український світ. Незалежний часопис*. 1967. С. 1-8.
343. Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4/1–4. С. 186–199.
344. Ковальчук Н. Російські слов'янські товариства та українське питання на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія іст.* 1998. Вип. 33. С. 139–145.
345. Ковальчук Н. Українське питання в публіцистиці Олександра Погодіна. *Славістичні студії*. 1997. Т. 1. С. 182–186.
346. Козак І. Михайло Грушевський – історик і державний муж. *Український самостійник*. 1966. Ч. 11 (505). С. 16-17.
347. Колесник І.І. *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*. К.: Генеза, 2000. 256 с.
348. Кралюк П. Михайло Грушевський: між русофільством і українським патріотизмом. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог)*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 209 – 211.
349. Крупницький Б. *Українська історична наука під совєтами (1920-1950 роки)*. Мюнхен, 1957. 122 с.

350. Купчинський О. До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи та матеріали). Олександр Барвінський (1847-1927). *Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського*. Львів. 14 травня 1997 р. С. 122-153.
351. Купчинський О. Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові. *Записки НТШ*. Том ССХХVІІ. 1994. С. 393-419.
352. Кухар В. М. Грушевський і створення Національно-демократичної партії. *Михайло Грушевський і Західна Україна*. Доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів: Видавництво "Світ", 1995. С. 277-280.
353. Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою. *Україна в минулому*. Вип. 5. К., Л., 1994. С. 108-122.
354. Луців Л. *Іван Франко. Життя і творчість*. Нью-Йорк–Джерзі Сіті: Наукове Товариство ім. Шевченка і "Свобода", 1966. 64 с.
355. Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 412-425.
356. Масненко В. "Найцінніший здобуток нашої науки за ці смутні роки...". *Старожитності*. Київ, 1992. № 18 – 19. С. 5
357. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*. 2000. № 4. С. 44 – 56.
358. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934). *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 6–14.
359. Оглоблин О. Перша зустріч з Михайлом Грушевським. *Український історик*. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 341–343.
360. Павко А. І. *Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ - початок ХХ століття*. К., 1999. – 248 с..
361. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського

доби еміграції: квітень 1919 р. - лютий 1924 р.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2013. Т. 4. Кн. 2. С. V - XVIII.*

362. Панькова С. Нездійснений проект збірника пам'яті Михайла Грушевського (за листами Івана Крип'якевича до Михайла Мочульського). <http://vuam.org.ua/uk/802>

363. Панькова С. Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського. *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*. Київ; Львів, Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 128–135.

364. Панькова С. М. *Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Київ, 2018. 305 с.

365. Пиріг Р., Тельвак В. *Михайло Грушевський: біографічний нарис*. Київ : Либідь, 2016. 576 с.

366. Пиріг Р., Тельвак В. *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.

367. Пиріг Р.Я. *Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934)*. К., 1993. 198 с.

368. Піскун В. *Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття): Монографія*. К.: "МП Леся", 2006. 671 с.

369. Посохов С. Історіографія. *Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів* / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; За ред. С. І. Посохова. Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. С. 97-102.

370. Потульніцький В. Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 48 – 57.

371. Потульніцький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських). *Українська діаспора*. 1992. Ч. I. С. 98 – 109.
372. Пристайко В., Шаповал Ю. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934*. К.: Україна, 1996. 335 с.
373. Пріцак О. У століття народин М. Грушевського. *Листи до приятелів*. 1966. № 157–159. Рік XIV. С. 1–19.
374. Пшеничний Є. Щадіть цензорського олівця. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 352–361.
375. Романцова Н. І. *Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.)*. Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
376. Сабінський М. *Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр.* Х.: Мачулін, 2024. 264 с.
377. Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235). *Український археографічний щорічник*. Нова серія. К., 2006. Випуск 10/11. С. 697–724.
378. Сухий О. Михайло Грушевський – професор Львівського університету. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 18–33.
379. Тельвак В. “Ересиарх українського руху” (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131–154.
380. Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
381. Тельвак В. Галицькі ювілеї Михайла Грушевського. *Вісник НТШ*. Львів, 2016. Число 55. Весна–Літо. С. 31–36.
382. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*. Lublin, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.

383. Тельвак В. Грушевськіана Дмитра Багалія. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. Черкаси, 2010. Вип. 192. С. 7–14.
384. Тельвак В. Грушевськіана Івана Крип'якевича (до 1939 року). *Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. Микола Литвин ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. Вип. 7. С. 185 – 194.
385. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. Науковий журнал. 2010. № 3. С. 29–35.
386. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Випуск 18. С. 181–203.
387. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки) . *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого* : збірник наукових праць. 2011. С. 72–82.
388. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
389. Тельвак В. Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України *Історія-ментальність-ідентичність*. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. Львів: ПАІС, 2011. С. 87-96.
390. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин* : збірник наукових праць. 2018. Випуск 19. С. 127–133.
391. Тельвак В. Культурно-громадська діяльність Михайла Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ століття у висвітленні польської публіцистики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 34. С. 83-91.

392. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина XX століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. Випуск 12. С. 365-397.
393. Тельвак В. Меморіальна грушевськіана: від збентеження до осмислення. *М. С. Грушевський. Твори: У 50 т.* Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. II. 2016. С. V-LII.
394. Тельвак В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2010. Випуск 31-32. С. 8-16.
395. Тельвак В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934-1935 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 286–294.
396. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160–197.
397. Тельвак В. Михайло Грушевський та конфлікти в середовищі українських істориків (початок XX ст.). *Студії з архівної справи та документознавства*. 2010. Т. 18. С. 129–135.
398. Тельвак В. Михайло Грушевський та німецьке слов'язознавство першої третини XX століття. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2009. Т. 17. С. 148–155.
399. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Т. CCLXX. Львів, 2017. С. 82–102.
400. Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 28-35.
401. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.

402. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. XI–XII. С. 237 – 252.
403. Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Миколи Василенка. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років* : збірник наукових статей / головний редактор Р.Я. Пиріг. 2010. Вип. 5. С. 23–40.
404. Тельвак В. Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 42–57.
405. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
406. Тельвак В. Національний міф в рецепції Михайла Грушевського. *Київська старовина*. 2010. № 5. С. 126–139.
407. Тельвак В. Некролог на Михайла Грушевського на сторінках німецької газети. *Пам'ятки* : археографічний щорічник. Київ, 2009. Т. 9. С. 169–174.
408. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2 . С. 4–50.
409. Тельвак В. Польська грушевськіана кінця XIX – початку XX ст.: постаті та ідеї. *Studia polsko-ukraińskie* – 3. Warszawa, 2016. S. 49–68.
410. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика. *Simposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозіум / за ред. В. Масненка. Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). Черкаси, 2016. С. 27–36.
411. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в західноукраїнській публіцистиці середини – другої половини 30-х років XX ст. *Історичний журнал*. 2008. № 3 (39). С. 46–57.

412. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. 169 с.
413. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
414. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СБУ. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2008. Випуск XIV. С. 208–220.
415. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Дмитра Дорошенка (перша третина XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2012. № 29 (242). С. 9–15.
416. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.
417. Тельвак В. Школа чи театр? Культурна політика на східногалицьких землях на початку XX століття в дискусіях української інтелігенції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 23–28.
418. Тельвак В. Ювілейна грушевськіана: заходи. постаті, оцінки. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г. Папакін І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2002. Т. 47. Кн. I. 2016. С. V–LVI.
419. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. №5. С. 4-16.
420. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. *Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 356 с.
421. Тельвак В., Курилишин К. Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису "Галичанин". *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. XVI. С. 283-294.

422. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайла Грушевського в рецептивному дзеркалі «Діла» 1914-1930-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1 (40). С. 120-140.
423. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 347-371.
424. Тельвак В., Лозинська І. Грушевський-професор у колі колег: співпраця, конфлікти, рецепція. *Eminak*. 2025. № 2 (50). С. 133 – 148.
425. Тельвак В., Маркевич М. Творча спадщина Михайла Грушевського в історіографічній концепції Дмитра Багалія. *Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія"*. 2012. Вип. 46. С. 248–253.
426. Тельвак В., Педич В. Чи визискував М. Грушевський своїх львівських учнів? Спроба деконструкції історіографічного міфу. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2022. № 2. С. 18–26.
427. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. 1 (37). С. 100–109.
428. Тельвак В., Тельвак В. «По долгу историка»: конфлікти в середовищі українських інтелектуалів наприкінці XIX – на початку XX ст. *Scriptorium nostrum*. 2016. Вип. 2 (5). С. 7–26.
429. Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2018. Випуск 42. С. 118–142.
430. Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Eminak*. 2022. 4 (40). С. 120–138.
431. Тельвак В., Тельвак В. Сучасна польська та російська грушевськіана: спроба історіографічного порівняння. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2009. Вип. 160–161. С. 77–85.

432. Тельвак В., Тельвак В., Яценюк Т. Епістолярій як джерело до вивчення рецепції творчості Михайла Грушевського. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2022. № 1. С. 15–22.
433. Тельвак В., Янишин Б. Державний архів Львівської області: огляд грушевськознавчих колекцій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 40. Том 1. С. 53–59.
434. Тельвак В.В. Проблеми дослідження теоретико–методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках «Українського Історика». *Український історик*. 2003. № 1–5. С. 177–192.
435. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський). *Український археографічний щорічник*. 1993. Вип. 2. С. 92–103.
436. Ульяновський В. Чому не було створено „празьку історичну школу” Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1-4. С. 209-256.
437. Ульяновський В.І. Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 7. С.109 – 123.
438. Хмарський В. Листування І. А. Линниченка та М. С. Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1-4. С. 538-547.
439. Хоменко В. О. До питання про членство Михайла Грушевського в Українській партії соціалістів-революціонерів. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2016. № 85. С. 30-40.
440. Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2003. Вип. 13. С. 122-143.
441. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора*. В 2-х тт. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Т. I. С. 306-421.
442. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? *Український історичний журнал*. 1966. № 11. С. 13–31.

443. Яремчук В. Спроба реабілітації М.Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х років. *Наукові записки Національного університету "Острозька Академія": Історичні науки*. 2006. Вип. 6. С. 66–85.
444. Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. 299 s.
445. J. S. Світлої пам'яті Михайла Грушевського (1866–1934). *Грушевський, М. С. Твори : у 50 т. Т.47. Кн. 2*. Львів: Видавництво "Світ", 2016. С. 78.
446. Kamenetsky I. Hrushevs'ky and Ukrainian Foreign Policy, 1917-1918. *Український історик*. 1984. Ч. 1-4. С. 82-102.
447. Ohloblyn O. The Ukrainian Humanitier and the Soviets. *The Ukrainian Quarterly*. Vol. V. № 1. P. 322–333.
448. Prymak T. *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. Toronto : Univ. of Toronto Press, 1987. 323 p.
449. Telvak V. "Deadly enemy of the Polish people": images of Mykhailo Hrushevsky in Polish journalism. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 2/45. С. 294-308.
450. Telvak V., Ilnytskyj V. Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*. Vol. XXIV. 2018. No. 1. P. 53–64.
451. Telvak V., Ilnytskyj V. Ukraine between Europe and Russia: Mykhailo Hrushevsky's vision. *European Journal of Transformation Studies*. 2018. Vol. 6. N. 2. P. 25–43.
452. Telvak V., Salata O. Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Вип. 20. С. 32–39.
453. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky as Founder and Editor of Periodicals for the Peasantry. *Zeszyty wiejskie*. 2025. № 31. S. 261–283.
454. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. Vol. XXV. 2019. No. 2. P. 265–286.

455. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky in reflection of Czech historiography at the end of XIX – beginning of XX century. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2019. Випуск 1/43. С. 82–106.
456. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 46-53.
457. Telvak V., Telvak V., Kurylyshyn K. Images of Mykhailo Hrushevsky in the pages of the journal “Dilo” (1914–1930s). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2026. Вип. 95. Том 3. С. 23-35.
458. Telvak V., Telvak V., Kurylyshyn K. Mykhailo Hrushevskyi’s Opinion Pieces on the Pages of the «Dilo» Newspaper in the Late 19th – Early 20th Centuries. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. Випуск 9/51. С. 126–141.
459. Telvak V., Vladyga O. M. Hrushevsky’s publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Український селянин : збірник наукових праць*. 2019. Випуск 21. С. 124–129.
460. Telvak V., Yanyshyn B. Lviv Region State Archive documents as a source for the study of cultural and educational activity of Mykhailo Hrushevsky. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 2/45. С. 153–166.
461. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Vol. XXIV/2. P.89-104.
462. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103–125.

463. Telvak V., Zhuravlov S. Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Український селянин : збірник наукових праць*. 2020. Випуск 23. С. 78–81.

464. Telwak W. Od „burżuazyjnego nacjonalisty” do „faszysty”: marksistowska recepcja twórczości Mychajła Hruszewskiego w pierwszym trzydziestoleciu XX wieku. *Klio polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii i Polskiej*. 2016. T. 8. S. 37–48.

ДОДАТКИ

Додаток А

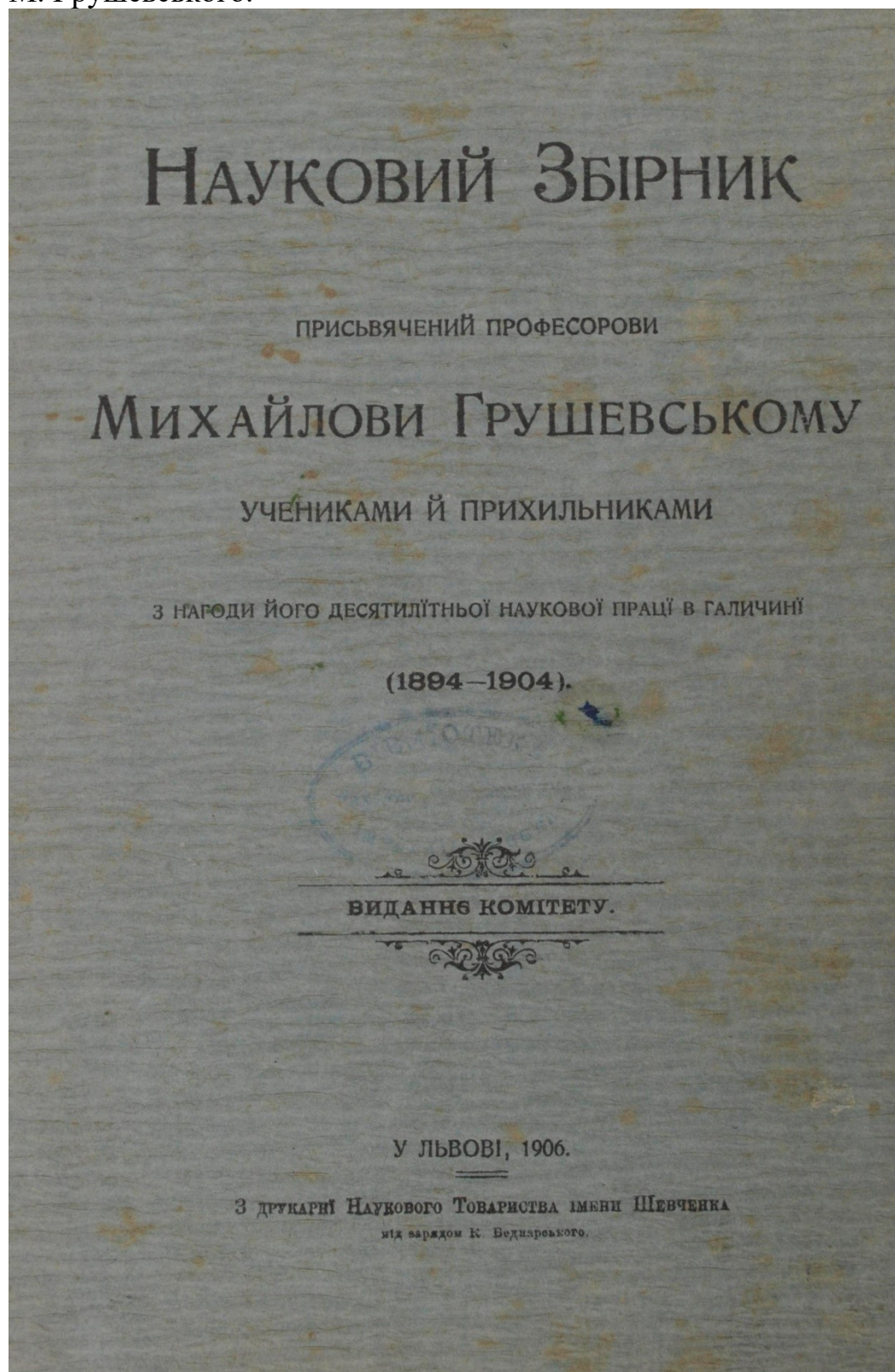
Структура дисципліни грушевськознавство.

Структура грушевськознавства, запропонована Л. Винарем.

Джерело: Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства. *Український історик*. 1996. Ч. 1-4. С. 38.

Титули видань, присвячених осмисленню суспільно-політичної діяльності М. Грушевського.

Vliv dvou kultur, polské a ruské, přes to Bělorusům značně prospívá, neboť Bělorus má takto možnost čerpat oběma rukama bohatství jedné i druhé. Co se týče Poláků a Rusů samých, účastných tímto způsobem života běloruského, těm třeba věnovati zvláštní pozornost.

Dávný zápas mezi Polskem a Ruskem o vládu nad Bílou Rusí vede se dosud, jen že v změněné podobě. Nyní jde o kulturní ovládnutí této země. Pochopitelně, že Poláci i Rusové postavili se nepřítivě k běloruskému národnímu hnutí. Počala celá kampaň proti němu; Poláci slovem i tiskem hleděli hnutí to diskreditovati a zbaviti je podpory hlavního kulturního živlu v zemi, totiž polského obyvatelstva*) — Rusové pak (totiž ruská vláda a byrokracie) užívali silných prostředků státní moci, aby zastavili běloruské probuzení. Ale přes to vše hnutí to neutuchlo, vnikloť již příliš hluboko do lidu. Ruský profesor Pogodin ne bez důvodu vyslovil se nedávno o běloruském probuzení, že »nižádná policejní opatření nejsou s to zastaviti tento proces.«

DR. KAREL KADLEC:

Mychajlo Hruševskýj.

Mychajlo Hruševskýj.

Přinášíme portrét jednoho z nej-přednějších učenců a nejzasloužilejších bojovníků za práva »ukrajinského« národa, jak nyní nazývání jsou Rusíni rakouskouherští i vlastní Ukrajinci, resp. Malorusové říše ruské. Mychajlo Hruševskýj prvý rozvinul ukrajinskou otázku v celém jejím rozsahu, teprve on prvý vystoupil s vědeckým odůvodněním požadavkův ukrajinského národa, a on prvý to byl také, který počal organizovati ukrajinské hnutí. Již sama tato buditelská práce by stačila, aby mu pojistila nesmrtelné jméno v ukrajinském národě. Ale těžisko činnosti jeho nespočívá v působení buditelském, nýbrž

ve vědecké práci, a tu řadí se M. Hruševskýj k nejplodnějším a při tom nejdůkladnějším badatelům slovanským. Monumentálním dílem jsou jeho Dějiny Ukrajiny-Rusí, jež pokročily již k připravovanému sedmému svazku. A ani na poli vědeckém není činnost Hruševského vyčerpána jeho vlastní badatelskou prací. Jest přímo ku podivu, jak učenec sám tolik

*) Myslíme, že nelze takovou nepřítel všeobecně Polákům přičítati. Sám autor praví, že v některých katolických kostelích počali kněží (tedy patrně Poláci) užívatí běloruštiny. A v listech varšavských čtli jsme právě o tom hnutí články sympatické. Autor má patrně na mysli místní polský tisk vilenský.

Red.

*

ідплата і належність заін-
серати платні у Львові.

Великий вибір. — Добірний товар. — Ціни

ПРЕСВІТНИЙ ЛІСТОК

ПОЛОМЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ВЕЦЛЯРІ.

Виходить кожної неділі.

Ціна одного примірника 2 фен.

Дрібних рукописів редакція авторам не звертає.

Ч. 34.

Вецляр, 26. листопада 1916. р.

Р. Н.

Професор Михайло Грушевський.

„Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостати ся паріями (рабами) серед народностей“. (Проф. М. Грушевський. „Українство і питання дня в Росії“).

Діяльність розвинув на галицькій Україні, в Львові, як професор української історії на львівському університеті та як провідник „Наукового Т-ва ім. Шевченка“.

На російській Україні неможливо було

Хто не знає славного українського історика, проф. Михайла Грушевського? Хто із грамотних людей України й Росії не читав хоч дечого з безчислених наукових праць, що написав М. Грушевський про український народ? Не тільки в Україні й Росії є популярне се ім'я, а й у західній Європі знають його, та знають через нього й про нас, Українців, про нашу історію.

Тому то не може не цікавити нас життя та громадська й наукова діяльність найвизначнішого мужа України в нашому часі, і тому то не можемо ми не віддати нині пошани й пошани славному нашому землякові своєю скромною згадкою в цьому році сповнення його п'ятидесятиліття з дня народження (1866 році).

Проф. М. Грушевський наукову свою

Михайло Грушевський,
професор української історії на
львівському університеті, род. 1866. р.

ім. Т. Шевченка“ визначні сили українського громадянства, притягує молоді сили й утворює той осередок науки, від котрого все більше й більше стало сяяти проміння

до сього часу утриматись такому діячеві, як М. Грушевський, який усі свої величезні сили віддавав для України й для українства з тим переконанням, що „Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостати ся паріями серед народностей“.

Із цим переконанням проф. М. Грушевський віддав ся тій кипучій діяльності на українському полі, що дала надзвичайно багаті наслідки.

З кличем за всеукраїнське єднання, за невпинну, всесторонню працю на рідному полі гуртує М. Грушевський в „Науковім Т-ві

РОЗВАГА

ЧАСОПИСЬ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ.

ВИДАЄ „ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ІВ. ФРАНКА“

редакційна секція української таборової організації.

Виходить щотижня в суботу.

Ціна 2 сот.

Професор Михайло Грушевський.

П'ятьдесят років минуло, як прийшов на світ великий український історик і діяч Михайло Грушевський. З нагоди цих роковин, ми й хочемо в цій статті вяснити, хто такий М. Грушевський, яке значіння й які заслуги його перед Україною.

Родився М. Грушевський 29. вересня 1866. року на російській Україні. Літературну діяльність свою почав ще в 1885. році. Перші свої проби літературні, головне белетристичні друкував у різних українських часописах та альманахах („Бех-аль-Джугур“, „Бідна дівчина“, „Ясновельможний сват“), під псевдонімом М. Заволоки. Маючи великий талан ученого й письменника, М. Грушевський зажив великої слави й популярності на цьому полі. Його ім'я відоме тепер не тільки між широкими верствами українського громадянства, а й між иньчими народами. На його авторитет покликають не тільки Українці, а й учені других народів, коли говорять про українську справу.

Почувачи великий нахил до праці на рідному полі й, не маючи спроможности розвернути її на російській Україні, він удається до Галичини й обіймає катедру професора Української історії в львівському університеті. Тут з великим розмахом починає свою незвичайно широку наукову та організаційну роботу. Він стає на чолі „Наукового товариства ім. Шевченка“, як голова його й редактор „Записок“ і иньчих видань. Як найвидатніший їх співробітник, М. Грушевський видирає товариство на видне становище в

суспільному житті. Добре розуміючи новочасну науку він зробив ці видання цілком європейськими. Він заповнює їх власними науковими творами, зорганізовує постійний гурток співробітників і дає напрям роботи. Організаційна робота М. Грушевського притягла до товариства видатних галицьких діячів і учених, як Федір Вовк, Іван Верхратський, Володимир Шухевич, Іван Фрацько, дала місце й притулок молодим письменникам, як О. Когеса, К. Студинський, В. Гнатюк, Томашівський і ин.

Під його проводом діяльність товариства поширюється, воно видає такі поважні твори, які можуть рівняти ся з творами чужоземних академій наук, і без яких не можна обійти ся в науковій роботі. М. Грушевський зробив товариство якби школою, в якій побирають науку, підготовку й виховання молоді сили. Тепер уже не вдають ся

за придбанням освіти до чужих наукових інституцій, бо кожний має спроможність не тільки вчити ся, а й працювати на власному ґрунті. І всю цю величезну роботу зроблено й поставлено на міцні ноги заходами, працею та енергією товариства, на чолі якого стояв М. Грушевський, без великих матеріальних засобів, без державної й громадської допомоги.

Вершком же наукової діяльности й праці М. Грушевського є „Історія України-Руси“. Ця дуже цінна праця його обіймає сім великих томів, але ще не закінчена. В ній автор доводить огляд історичних подій до 1625. року. В цих томах зібрані всі здобутки й розвідки

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРІОГРАФ УКРАЇНИ.

НАПИСАВ ВАСИЛЬ ГЕРАСИМЧУК.

З днем 12 жовтня 1919 р. минуло 25 літ інтензивної і багатой в результати наукової і культурної, та в часті і політичної діяльності професора Михайла Грушевського. Львів був першим і головним тереном його праці, — нехай же пригадка його великих заслуг вийде зі Львова, з того українного города, з яким вяжуть його роки плідної праці для будучого визволення поневоленої Батьківщини.

Шановний Ювілят прийшов до Галичини в хвилі, коли наша збірна свідомість, плекана і розвивана під прапором консервативного, культурно слабо агресивного духовенства, й поглиблена недавно національно-літературними Шевченківськими кличами, входила в нову стадію розвитку, яку давала йому диференціяція народнього хліборобського життя на нові соціально-політичні верстовання. Головним ідеологом сього нового суспільно-політичного напрямку був другий великий Наддніпрянець Михайло Драгоманів, що був для Галичан на жаль тільки блудним лицарем, якого усі подивляли, а надто мало розуміли. Не розуміли, бо великі і могучі ідеї, виплекані на фоні буйно розвиненого економічного й культурного життя та класових змагань Заходу, перенесені до нечисленного гуртка вбогої інтелігенції хліборобського народу, були дещо за абстрактні і відорвані від нашого ґрунту. Що правда, під його покликами суспільна та ідейна одноформність стала дещо ферментувати і розкладатись, стали куватись і творитись партійні програми, настала доволі оживлена партійна виміна думок, але й стала заострюватись боротьба, яка ізза недостаті глибоко реального підкладу була більш абстрактно-теоретична, як фактична. Правда, що й Драгоманівський критицизм (часто називають його негативним) приніс значне поглиблення суспільного світогляду і сердечніший контакт з народом, одначе доволі ялові та пристрастні спори несли в результаті ослаблення національної відпорности назверх, а далекі поза націоналізм сягаючі вселюдські ідеали, були надто віддаленим міражем, щоби могли сильно усіх в одно лучити.

ЗАПИСКИ, Т. ССХХХІІІ.

1

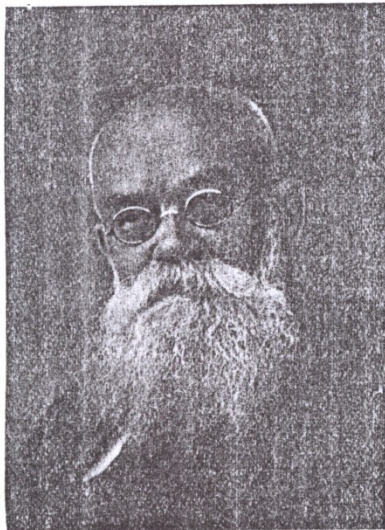
ЮВІЛЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ.

Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського.

ОСИП GERMAIZE.

Наукова діяльність Мих. Грушевського, безперечно, становить яскраву сторінку в нашій історичній науці. Вона, ця діяльність, немов підсумок дає попередній роботі українських історіографів і одкриває нові простори й нові перспективи для нової роботи в нових соціальних і національних умовах.

Історія є наука, що спізнає, як інші науки, об'єктивну дійсність, але історична концепція завжди була й буде виразною формою соціального мислення. Українське козацько-старшинське суспільство другої половини XVIII ст. вилило свої автономістичні жалі та свій дворянський лібералізм в славнозвісний „Історії Русов“. Цей твір, що дає спробу синтетично охопити історичний процес на Україні, разом з тим є і яскравим пам'ятником того, як істо-

Академик С. М. Грушевський.

не тільки російської державности, але й російського монархізму. Праці Бантиша-Каменського та Маркевича знаменували собою певне політичне безсилля українського дворянства, що не спроможне було тепер на початку XIX ст. розвинути самостійну українську акцію.

Проте ці праці були єдиними спробами дати будь-яку синтезу української історії.

В першій половині XIX ст. зав'язується і початок суто-наукової роботи над українським минулим, коли пізнання того минулого має спиратися на актовий, документальний матеріал. Початі першими виданнями історичних документів київського митрополита Євгенія Болховітінова, продовжені археографічною працею Осипа Бодянського в Московських „Чтеніях общества исторіи и древностей Россійских“, ідучи через видання

рична концепція глибоко залежить від політичних прагнень певної соціальної групи.

Вплив „Історії Русов“ на нашу історіографію першої половини XIX ст. добре відомий. В перших спробах дати огляд української історії, що ми бачимо у Бантиша-Каменського та Маркевича, ми спостерігаємо також, як ліберальна опозиція старого українського автономізму слабне, як натомість виступає „малоросійський“ патріотизм, поєднаний з визнанням

монархізму. Праці

ЮВІЛЯТОВІ

Головним явищем наших буднів, це туга за великими постатями, це шукання визначних індивідуальностей. Годі нам звикнути до малих цінностей, яких піддостатком можемо подібати на кожному кроці, вже досить з нас різнородних крикливих кукл, що при кожній нагоді пнуться на контурні і такі грімкі деклямації вмють виголосувати на теми своїх незаслужених заслуг, що нічого більше не чуємо. Тимто й пояснити мусимо нашу тугу за чимсь кращим, за чимсь, що справді заслуговувало на признання, що булоби не пустим згуком, але виявом повного змісту і корисної праці.

Важке це шукання. Приходиться вдоволити повсюдною мізерією, бо нічого іншого не видає наш загумінок в добу цілковитого декадансу на усіх ділянках нашого злиденного життя. З другої сторони живемо працею тих робітників духа, яких сьогодні або вже немає, або стоять на склоні своїх життєвих днів. Працею тих, що застали незораний ще ґрунт, що класти мусіли перші скиби, що перше зерно кидали в сиру землю.

Завдяки праці цих духових провідників, праці тяжкій і зовсім незавидній, ми сьогодні не маса, але нація в цілому того слова значінню.

Боротьба за термін нації в культурному розумінні деколи трудніша, аніж під політичним оглядом. Історія нашого визволення, історія довголітніх змагань, є наглядним доказом цього. Скільки зусиль вона померла, скільки трудів понесено і дорогого часу прогаiano деколи за марну букву, заки ми досягнули право зватися народом рівнорядним з другим.

В боротьбі за екзистенцію як нація, в боротьбі за допущення до спільного культурного стола, в боротьбі за це, щоби не бути погноєм чужої культури, ми вийшли переможцями. Питання це вже рішене раз на завжди і воно вже ніколи не верне на порядок дня.

Заслуга це тих велитнів творчого духа, що на досвітках нашого пробудження дали себе запрягти в першу пару важкого возу і, не зважаючи на кромішню пітьму, яка довкола них залягала, не зважаючи на каміння і груддя під ногами, тягли цей віз без нарікань.

Серед тих гігантів духа визначне місце займає постать Михайла Грушевського.

В серці України, в золотOVERXOMY Київi склали йому поклін з нагоди шістдесятих роковин від дня його народження і сорокових роковин його праці.

Ювілей справді важний, ювілей справді заслужений.

Склали йому поклін, не тільки йому найближчі, не тільки певні сфери, серед яких він працював, але всі верстви, що складають поняття новочасної, української нації. І не диво. Мабуть

мало таких постатей, мало заслужених діячів, котрі втішалися такою загальною пошаною і признанням усіх без виімку.

Західно-українські землі складали поклін Ювілятові устами двох спеціально висланих представників, яких завданням було пошанувати його велику працю, котру він положив, якраз для цієї землі.

І справді, імя Грушевського дуже тісно зв'язане з відродженням західно-українських земель. Тісно зв'язане з тими роками важкої, підготовчої праці, коли цієї праці було більше, аніж самих робітників, коли треба було на скору руку заповнювати всі прогалини, коли треба було зрушувати землю на всіх загонах одночасно, коли треба було думати за десятки й за ці десятки працювати.

Цю працю зрозумів і виконав як слід Михайло Грушевський в часі свого побуту в колишній Галичині. Бо тут тільки була змога в той час розвинути яку-небудь діяльність, тут тільки можна було приступити до здійснювання далекойдучих плянів, метою яких було відродження не тільки якоїсь частини, але цілої української нації. До цієї праці забрався він, як справді реальний робітник, що розуміє своє завдання і ці наслідки, які його праця принести повинна.

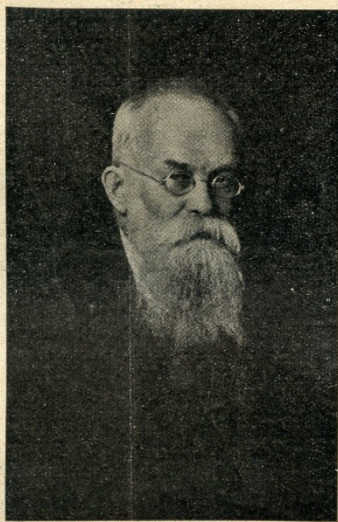
Цю черту реального робітника могли ми помічувати на кожному кроці його сороклітньої діяльності. Завдяки цьому реальному розумінню справ він і сьогодні не сидить безчинно, відірваний від станка, але з молодечим запалом і вповні сил далі змагається там, де кипить життя, де завершується це, що було ним і його співтоваришами праці створене, що було серед невідрадних відносин започатковане. Реальним робітником був він завжди, був він скрізь, де тільки йому доводилося довше або коротше перебувати, всюди лишалися сліди його наукової і громадянської праці.

На склоні свого віку дожив він цієї щасливої хвилини, що власними очима може оглядати ті наслідки своєї праці, про котрі колись тільки мріяв. Власними очима може ствердити, що не даремні були труди, що зпід пороку століть встала жива нація, яку всі вважали назавжди похороненою і яка далі бажає жити.

Серед повені привітів, посеред безлічі ширих слів признання і пошани, які йому зложено в дни ювілею, мабуть свідомість цього, була для нього найкращим дарунком.

Свідомість, що тріткий промощував шлях, що міцні клав основи під будівлю української держави, в якій, хоч в неповних межах, доводиться йому обходити день свого вповні заслуженого свята.

І. Камінський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Національні святощі.

"Warum sollten wir denn auch uns schenken vor dieser Klarheit? Das Nebel wird durch die Unbekanntheit damit nicht kleiner, noch durch die Erkenntnis grösser; es wird nur heilbar durch die letztere".

Joh. Gottlieb Fichte.

(„Reden an die deutsche Nation“).

В р. 1804, по страшнім погромі під Бюю і Аверштедтом, коли Німеччина, лежала у стіп Наполеона, кинено клич: „спокій є найвищим обовязком горожанина!“ То гасло, на зовні так привабливе і мужнє, вскорі стало прапором всіх політичних кретинів від Рену аж до Німану, котрих ані великі національні ідеали, ані пригади страшної дійсности не зуміли вивести з їх святого спокою: спокою філістрів.

Тим, чим для Німців наполеонської доби був оклик „спокієм!“, стали для нас два кличі „безсмертність нації“ і „національна солідарність“, за котрі, як за камінний мур ховаєть ся тепер уся закостенілість, політичне неучтво і лінивість думки української „суспільности“. Перший з тих кличів добув собі популярність особливо тепер, коли прийшов час роблення білансу нашої дволітньої політики, коли маячіння про зцінену правно-державного положення нашого народу розвіяли ся як дим, коли

„з широких доріг любови й бою за всіх на круті та вузькі ми зійшли манівці“.

Та аксіома мала бути бальзамом на ятрачі рани, потіхою для зневірених, розрадою для вірних. Най, — говорили — ваші правнодержавні аспірації не будуть і тепер здійснені, най ми знову повернемось взад, най знов опинимось не „вазозі“, лиш „під возом“. Не горе ще! Мимо того всего не сміємо „піддавати ся під впливом сих подій гіпнозі“, будьто би рішала ся справа самого нашого життя“, не сміємо „дошукувати ся до сього, будьто би хтонебудь, серед яких-небудь обставим міг справити нам, живій Нації „катову вечерю“. Жерело нашого життя безсмертне. В круговороті теперішніх подій більше чим коли-небудь треба нам вірити, що будучність наша, що ніхто не в силі нам її відобрати!.. Не сміємо допустити думки, будьто би справа йшла за наше життя!“ (гл. стаття др. Старосольського в ч. 9—10 „Шляхів“), Аксіома безсмертності нації виражена тими словами виразно і ярко, і я вірю, що ті слова найдуть гарячий відзвук в серцях тисячів Українців, готових ще раз крикнути: *contra spem spero!* І маю того важу ся твердити, що та аксіома є найшкідливішою може зі всіх, що кружляють по головах нашої розшматованої і розбитої ідейно громади, — і найреакційнішою, бо услипляючою так тепер потрібну енергію народу, що перешкоджує зорієнтувати ся у вирі подій. І власне ніхто інший, як цитований др. Старосольським Фіхте був найзавзятішим противником тих урвань і потіх, тих майже релігійних надій на вічне життя народу. До його незвичайно цікавих виснов-

Ч.

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА

806
(1)

„ПРОСВІТА“

І. Крип'якевич
М. Грушевський

РІК 1935
Книжечка 1.
(січень)

MICHAL HRUŠEVSKÝJ

NAPSAL
JAROSLAV BIDLO

V PRAZE 1935
NÁKLADEM ČESKÉ AKADEMIE VĚD A UMĚNÍ

06
„САМООСВІТА“

ОСНОВАНА ПРИ СПІВУЧАСТІ
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

Відділ історичних наук

Ч. 96

ПРЕЗИДЕНТ

життя і діяльність

Михайла Грушевського

53753/96.

НАПИСАЛИ

Михайло Остапович і О. П. Білозерський

З ОБРАЗКАМИ

Ціна 35 гр.

ЛЬВІВ — листопад 1937

Накладом „Самоосвіти“ кооп. з обм. відп. у Львові